BYZÂNTIVM
Colecţie coordonată de Vasile Adrian Carabă

Doctor de Stat (Paris 1, 1987), profesor de Istorie medievală la Universitatea Paris I Panthéon-Sorbonne (1988), director al *Centre de Recherches d1 Histoire et Civilisation byzantines et du Proche Orient medieval* din cadrul Universităţii Paris I, preşedinte al Universităţii Paris I (1999 – 2004), Michel Kaplan este unul dintre cei mai avizaţi cercetători ai hagiografiei, istoriei economice, istoriei mentalităţilor, comportamentelor sociale şi spaţiului rural în lumea bizantină. Din impresionanta sa listă de publicaţii menţionăm câteva titluri: *Tout Torde Byzance* (Découvertes Gallimard), Paris, 1991; *Les hommes et la terre à Byzance du VIE au XIe siècle*: *propriete et exploitation du sol* (Byzantină Sorbonensia 10), Publications de la Sorbonne, Paris, 1992; *La chrétienté byzantine du VIIe siècle au milieu du XIe siècle*, Paris, SEDES, 1997; *Le sacré et son inscription dans Vespace à Byzance et en Occident. Études comparées* (Byzantină Sorbonensia 18), Paris, 2001; *Monasteresy Imagesy Pouvoirs et Société à Byzance* (Byzantină Sorbonensia 23), Paris, 2006; *Le Moyen Âge au Proche-Orient* (în colaborare cu A. Ducellier, F. Micheau şi B. Martin), Hachette Université, Paris, 1991; *Byzance, IVe-XVe siècle* (în colaborare cu A. Ducellier), (Les Fundamentaux, 79), Hachette, Paris 1997; *La chrétienté orientale du debut du VIIe siècle au milieu du XIe siècle* (în colaborare cu M. – Fr. Auzépy şi B. Martin), Paris 1996.

Michel Kaplan
BIZANŢ
Traducere din limba franceză Ion Doru Brana
NEMIRA

Coperta colecţiei: Dana MOROIU, Corneliu ALEXANDRESCU Imaginea copertei: e *Constantine the Great* (270 – 337) *and St Helena* (mozaic) by Veneto-Byzantine School, (13th century), San Marco, Venice, Italy/

Giraudon/The Bridgeman Art Library
Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României KAPLAN, MICHEL
Bizanţ / Michel Kaplan trad... Ion Doru Brana. Bucureşti: Nemira Publishing House, 2010 Bibliogr.
Index
ISBN 978 – 606 – 579 – 120 – 6 I. Brana, Ion Doru (trad.)
94 (495.02)
Michel Kaplan BYZANCE
© 22007, Société d’édition Les Belles Lettres e Nemira, 2010
Lector de specialitate: Sébastian NAZÂRU Tehnoredactor: Stelian BIGAN
Tiparul executat de Monitorul Oficial R.A.
Orice reproducere, totală sau parţială, a acestei lucrări, fără acordul scris al editorului, este strict interzisă şi se pedepseşte conform Legii dreptului de autor.
ISBN 978 – 606 – 579 – 120 – 6
Pentru fratele meu Pierre

CUM SE POATE FOLOSI ACEST GHID?

Această carte poate fi citită, desigur, capitol după capitol, pentru a descoperi o panoramă a societăţii bizantine; dar ea este concepută şi pentru a-i îngădui cititorului să găsească (şi să extragă) repede informaţii precise referitoare la un subiect care îl interesează. Îi recomandăm aşadar:

— Să consulte cuprinsul: fiecare capitol este împărţit în rubrici (cu trimiteri interne) care permit să se citească, într-un domeniu ales, o noţiţă generală. În plus, celelalte rubrici ale capitolului completează informaţia.

La începutul fiecărui capitol, o introducere situează subiectul într-o perspectivă diferită, ilustrând evoluţia societăţii şi a mentalităţilor bizantine;

— Să folosească indicele, pe baza căruia, pornind de la o noţiune generală, un termen tehnic, şi chiar o personalitate, se pot obţine, din ansamblul cărţii, mai

multe date complementare.

O bibliografie selectivă permite, într-o primă etapă, să se consulte lucrări recent apărute, pentru a începe o cercetare. Toate aceste lucrări oferă o bibliografie mai mult sau mai puţin bogată referitoare la subiectul pe care îl tratează.

În sfârşit, tabelele sintetice, hărţile şi ilustraţiile vor putea fi de ajutor pentru a vizualiza şi a reţine mai bine informaţiile dorite. (cf. Lista hărţilor, planurilor şi ilustraţiilor de la sfârşitul cuprinsului.)

Civilizaţia bizantină este, deopotrivă, una dintre cele mai admirate şi una dintre cele mai dispreţuite. Toţi vizitatorii care merg la Istanbul, la Ravenna sau la Thessalonic se întorc încântaţi de edificiile, picturile, mozaicurile pe care le-au văzut; catedrala Sfânta Sofia din Constantinopol este unul dintre monumentele cele mai cunoscute şi vizitate ale patrimoniului mondial. Pe de altă parte, în mediile de comunicare ce domnesc asupra civilizaţiei noastre, de îndată ce o dezbatere este cât de cât complicată, ea devine bizantină. Este moştenirea Secolului Luminilor, pe care niciun francez nu ar vrea să o renege: deşi Bizanţul era admirat de monarhia absolută, căreia îi oferea un model comod, cu atât mai mult cu cât prietenia dintre sultanul otoman şi Regele-Soare aproviziona Franţa cu obiecte bizantine, Imperiul Bizantin, considerat ca o decadenţă lentă şi abjectă, a fost pe atunci ţinta unor critici care vizau puteri contemporane. Când literatura franceză a redescoperit Bizanţul cu puţin înainte de 1900, a fost mai cu seamă pentru a căuta în el un lux de sfârşit de secol şi personaje, îndeosebi prinţese, cu adevărat modele de desfrâu şi de abjecţie. Alianţa franco-rusă cu cea de-a Treia Romă, moştenitoare proclamată a celei de-a doua, Constantinopolul, nu a fost îndeajuns pentru a contrabalansa un *a priori* ce dăinuie.

Cine ar cuteza să-l defăimeze pe Carol cel Mare, deşi acesta lăsa să fie masacraţi fără scrupule saxonii care refuzau să-şi abjure religia? Şi totuşi, echivalentul său

bizantin, Vasile II, cuceritor fără seamăn şi administrator riguros, care n-a avut nici măcar răgazul de a-şi asigura o descendenţă, este cunoscut în primul rând ca „omorâtorul de bulgari”. Nu scapă acestei condamnări decât Iustinian, cu toate că nu era un înger şi se căsătorise cu o femeie de o virtute contestată: însă el a lăsat o operă juridică, destul de superficială în realitate, dar devenită matrice a întregului Drept roman, şi, mai ales, Sfânta Sofia. Nu de mult, suveranul pontif îl cita pe Manuel II Paleologul, domnitor la 1400, abandonat în faţa otomanilor de către o creştinătate occidentală sfâşiată de Războiul de 100 de Ani, cu o Biserică împotmolită în Marea Schismă, redând din spusele acestui împărat cultivat, a cărui cultură impresionase curţile occidentale unde căuta ajutor, doar critica lui Mahomed, repetată ca atare din secolul al VII-lea încoace.

Astăzi, când o parte a naţiunilor creştine ortodoxe au intrat sau vor intra în Uniunea Europeană, când Rusia fascinează până şi în altercaţiile ei furtunoase cu Ucraina, ne-am putea oare lipsi de înţelegerea unei civilizaţii din care provin aceste popoare? De pildă, misionarii bizantini sunt cei care i-au convertit pe ruşi, dar aceşti ruşi erau pe atunci cei din Kiev. Or, civilizaţiile ortodoxe contemporane sunt cel puţin la fel de impregnate de tradiţia provenită din Constantinopol pe cât suntem noi de romanitatea occidentală. De exemplu, e greu de înţeles atitudinea uneori deconcertantă a ruşilor faţă de puterea lor politică, înaintea Revoluţiei din 1917, în timpul şi după prăbuşirea regimului comunist, dacă nu ne întoarcem la concepţia despre lume pe care o aveau bizantinii: de când Constantin a autorizat creştinismul, deţinătorul puterii politice, pe atunci împăratul, este locotenentul lui Dumnezeu pe pământ; el este legitim din principiu. Situaţie greu de înţeles pentru nişte francezi care sunt copiii atât ai reformei gregoriene, când Biserica îşi revendica puterea terestră, cât şi ai separaţiei dintre Biserică şi Stat, în Franţa republicană.

Or, civilizaţia bizantină ne oferă o lume rafinată, înzestrată cu o organizare de stat fără egal în acea epocă, unde funcţionari retribuiţi de stat se supun unor ordine, în general date în scris, doar datorită faptului că ele vin de la împărat sau de la împuterniciţii săi. Răspântie a lumii, Constantinopolul redistribuia, pe lângă ceea ce producea el, produse venite din cele patru puncte cardinale; moneda de aur definită de Constantin a rămas stabilă vreme de şapte secole, apoi s-a restabilit până la jefuirea Constantinopolului de către cruciaţi în 1204. Ea era moneda de referinţă pentru tot comerţul mondial, aşa cum este astăzi dolarul: chiar şi când ultimul ei avatar, *byperperul*, dispăruse fizic din cauză de vistierii goale, negustorii italieni continuau s-o utilizeze ca monedă de cont.

Una dintre fazele cele mai apreciate ale civilizaţiei occidentale este, fără doar şi poate, Renaşterea, cu redescoperirea literaturii şi a gândirii antice, atât latine, cât şi greceşti. Din autorii greci clasici, occidentalii nu cunoşteau decât traducerile arabe, de altfel făcute la Bagdad, în secolul al IX-lea, graţie manuscriselor aduse din Bizanţ. Italienii, pionieri ai umanismului, s-au dus să-i caute în Imperiul Bizantin, unde învăţaţii îi recopiaseră şi îi editaseră pe Platon, Aristotel, Euripide şi Sofocle, Hipocrat şi Galenus, pentru a nu-i menţiona decât pe cei mai bine-cunoscuţi, dar, de fapt, întregul corpus grec antic; ei i-au primit cu braţele deschise pe aceia dintre intelectualii bizantini care, în faţa iminentei cuceriri otomane, preferau să plece cu ce mai rămânea dintr-o civilizaţie ce dura fără soluţie de continuitate încă de la Atena clasică.

Slaba consideraţie de care are parte Bizanţul are drept cauză, fără nicio îndoială, faptul că civilizaţia lui s-a stins pe 29 mai 1453, când trupele otomane au cucerit în cele din urmă oraşul lui Constantin; de atunci, nu a mai fost nimeni care să-l apere sau, mai simplu, să-l explice. El este totuşi o componentă esenţială a identităţii noastre europene, în măsura în care aceasta există.

Harta Imperiului în epoca lui Iustinian

BIZANŢUL
I

ISTORIA

Istoria bizantină este în aparenţă bine definită, între inaugurarea noii capitale a împăratului Constantin, la 11 mai 330, şi căderea acesteia sub asalturile lui Mehmed II, în fruntea turcilor otomani, pe 29 mai 1453. Dacă această ultimă dată se impune fără discuţie, prima nu este decât punctul de plecare a unei evoluţii complexe. Imperiul Bizantin se înscrie pe urmele Romei fără nicio întrerupere a continuităţii: el este Roma care continuă în Răsărit, suveranul intitulându-se până în 1453 împărat al romanilor. Revendicarea romanităţii, însoţită de vocaţia sa universală, rămâne prezentă chiar şi când realizarea acesteia a devenit total irealistă. Pe scurt, Imperiul Bizantin este înainte de toate roman.

IMPERIUL ROMAN DE RĂSĂRIT

Când hotărăşte să edifice o nouă capitală pe malurile Bosforului, pe locul anticei cetăţi greceşti Byzantion, Constantin, care tocmai a reunificat Imperiul Roman, dă curs mai multor preocupări. E vorba, mai întâi, de îmbunătăţirea apărării Răsăritului la cele două hotare cele mai ameninţate: Dunărea, traversată neîncetat de populaţii alogene şi din ce în ce mai ameninţată de goţi, şi Eufratul, supus necontenitei presiuni a perşilor încă de la apariţia, în 226, a dinastiei sassanide. Instalarea unui nou centru de comandă la confluenţa dintre Europa şi Asia permite o intervenţie mai rapidă. E vorba, apoi, de apropierea de regiunile cele mai prospere: dacă Balcanii nu au scăpat de depopulare şi de ruralizare în secolul al III-lea, Asia Mică şi, încă mai mult, Siria-Palestina şi Egiptul cunosc în acel moment o continuă creştere economică, sporită de o extraordinară dezvoltare a civilizaţiei urbane.

Constantin este el însuşi un roman din Apus şi a reunificat Occidentul roman învingându-l pe Maxenţiu la Pons Milvius (312) înainte de a pune stăpânire pe Răsărit. Totuşi, forţele active ale Imperiului Roman se află în Orient, de unde provine noua religie, creştinismul, căruia Constantin, în 313, îi îngăduie cultul înainte de a încerca

să-l organizeze, întrunind primul sinod ecumenic la Niceea, în 325, şi de a se converti la el cu puţin înaintea morţii sale, în 337. El nu urmăreşte câtuşi de puţin să creeze un nou imperiu. Naşterea Imperiului Roman de Răsărit este aşadar progresivă. În tot cursul secolului al IV-lea, dorinţa de a menţine un imperiu unic rămâne puternică; Teodosie reuşeşte pentru o ultimă oară să reunifice Imperiul, dar, la moartea sa, în 395, divizarea în două este definitivă, chiar dacă ficţiunea unui imperiu unic se menţine, îndeosebi prin legile promulgate într-una dintre părţi şi considerate aplicabile în cealaltă.

Apusul este lovit în plin de invaziile germanice, fără ca Răsăritul să-i fie de vreun ajutor. Primul mare şoc din secolul al IV-lea ajunge în Răsărit, cu năvălirea vizigoţilor: la 9 august 378, împăratul Valens este chiar ucis în bătălia de la Adrianopol. Invadatorii sunt la porţile capitalei, dar Răsăritul izbuteşte să-i respingă pe vizigoţi în Apus, unde nu se vor opri decât în Spania, după ce vor fi ocupat Galia până la Loara. Când ajung acolo, aceasta i-a văzut deja sosind pe vandali, trecuţi apoi la cucerirea Africii, şi pe suebi; întregul Apus este astfel copleşit de germanici, iar partea occidentală a Imperiului, incapabilă să facă faţă şocului, se zbate într-o criză din ce în ce mai accentuată până la căderea Romei, în 476, în mâinile lui Odoacru, care va fi trimis în Răsărit însemnele imperiale.

În ceea ce îl priveşte, Răsăritul cunoaşte o dezbatere aprinsă cu privire la atitudinea de adoptat faţă de cei ce sunt în mod tradiţional calificaţi drept barbari. Prezenţa lor în Imperiu nu este o noutate, căci acesta recrutează din rândurile lor elita trupelor sale. Barbarii sunt astfel instalaţi în Imperiu în calitate de federaţi; ei primesc pământuri, iar conducătorii lor sunt rapid asimilaţi, ajungând să joace un rol politic major. Pentru unii, încrezători în superioritatea civilizatoare a romanităţii, e o şansă de a-şi înnoi sângele repopulând câmpiile răzleţe ale Balcanilor. Pentru alţii, chiar numărul şi determinarea neobişnuită ale barbarilor fac din ei un pericol mortal care

nu poate fi evitat decât exterminându-i sau trimiţându-i în altă parte. Astfel, ostrogoţii, instalaţi în Panonia de Marcian curând după 450, vor servi drept auxiliari în luptele interne ale Imperiului, înainte ca Zenon să-l trimită pe Teodoric să recucerească Italia, teoretic în numele său.

Chiar dacă stă cu ochii pe Apus, Răsăritul se individualizează în mod clar. Mai întâi, crearea noii capitale este un succes: încă din anii 410, Teodosie II este nevoit să construiască o nouă incintă care dublează suprafaţa (700 ha) prevăzută de Constantin; în secolul al V-lea, Constantinopolul depăşeşte 200.000 de locuitori şi ajunge astfel din urmă Antiohia şi Alexandria. împăratul locuieşte aici aproape în permanenţă. Senatorii romani au fost atraşi în număr mare şi au fost înzestraţi din belşug; o puternică administraţie se dezvoltă în jurul funcţiei de prefect al pretoriului. Controlul asupra provinciilor este cel mai adesea asigurat; cetăţile continuă să joace acolo rolul celulei de bază, asigurând controlul zonelor rurale din jurul oraşului, şi rămân armătura unui sistem fiscal care, alăturat importanţei domeniilor Coroanei, alimentează finanţe comparativ sănătoase.

Dar acest Imperiu Roman de Răsărit a devenit creştin. Constantin a autorizat creştinismul; Teodosie face din el singura religie autorizată. Răsăritul este teatrul controverselor, adesea violente, care ajung la definirea credinţei ortodoxe prin intermediul sinoadelor ce se desfăşoară, toate, în Răsărit (cf. Ortodoxia, cap. VI). Creştinarea este relativ rapidă, mai ales la oraş: episcopul intră în rândurile clasei conducătoare, din care şi provine, de altfel, şi ale cărei înclinaţii şi cultură bazată pe literatura şi filosofia antice le împărtăşeşte. Aşa se explică de ce creştinismul se converteşte la romanitate şi devine primul apărător al ei.

IMPERIUL DEVINE BIZANTIN

Una dintre componentele esenţiale ale romanităţii este caracterul universal al Imperiului. Creştinismul întăreşte şi mai mult acest aspect: un singur Dumnezeu,

un singur împărat, locotenentul lui Dumnezeu pe pământ, în sensul originar al termenului (cf. Instituţiile politice şi exercitarea puterii, cap. III), un singur Imperiu, care trebuie să corespundă deopotrivă cu lumea cunoscută şi cu *oikoumene* (lumea locuită) creştină. S-ar putea spune că abandonarea Apusului în mâinile barbarilor, că ficţiunea unei Italii guvernate de ostrogoţi în numele împăratului nu constituie decât o stare provizorie. Regatele germanice sunt, de altminteri, conştiente de superioritatea romană şi o recunosc bucuros: Clovis primeşte astfel titlul de consul. Dar toate astea nu reprezintă decât un expedient până la recucerirea de către Iustinian.

Acesta devine împărat în 527. Începutul domniei sale nu va fi lipsit de greutăţi. În ianuarie 532 e cât pe ce să fie răsturnat de o insurecţie populară, răscoala Nika. Tentat să fugă, se pare că va fi fost reţinut de determinarea soţiei sale, Teodora, care l-ar fi convins că „cel mai frumos giulgiu e purpura”, şi salvat de fermitatea celor doi principali generali ai săi, Belisarios şi Narses, care înăbuşă răscoala în sânge. Pagubele erau considerabile în capitală: Iustinian se înhamă imediat la reconstrucţia catedralei Sfânta Sofia, care va rămâne, până în 1453, cea mai mare biserică a creştinătăţii. De altfel, el îşi manifestă talentele de constructor şi de restaurator în întregul Imperiu.

Regatul vandal din Africa ameninţă prin flota sa navigaţia în Marea Mediterană; împotriva opiniei generalilor săi şi a prefectului pretoriului, Ioan din Capadocia, Iustinian îl trimite în Africa pe Belisarios, în fruntea a 18.000 de oameni, în 533; în mai puţin de un an, Africa de Nord Centrală şi Orientală redevine romană.

Recucerirea Italiei pare mai întâi la fel de uşoară: în 535, Iustinian îl trimite pe Belisarios, cu 12.000 de oameni, pentru a cuceri aproape întreaga Italie, începând cu Roma, simbol al unităţii regăsite a Imperiului Roman. Belisarios se întoarce triumfător la Constantinopol în 540; dar, odată Belisarios plecat, ostrogoţii se răzvrătesc. Iustinian e nevoit să-l trimită pe Narses să repună stăpânire pe Italia

după trei ani de război necruţător şi dezastruos pentru ţară (552 – 554). În 552, profitând de un război civil între vizigoţi, Iustinian cucereşte Beţica, în sudul Spaniei. Cele două treimi ale Mediteranei Occidentale au redevenit romane.

De fapt, împotrivirea iniţială a consilierilor şi generalilor lui Iustinian nu era nejustificată: în multe privinţe, această recucerire este un simulacru. Ea este o reuşită indiscutabilă în Africa, dar pe un teritoriu relativ limitat, mai cu seamă în profunzime. Rezultatul războaielor din Italia e un dezastru pentru ţară. Iustinian nu are timp să redreseze situaţia, nici să fortifice ţara; în 568, lombarzii pun stăpânire fără dificultăţi pe cea mai mare parte a teritoriului, chiar dacă Bizanţul păstrează Italia Meridională şi exarhatul de la Ravenna până la Roma; reluarea în stăpânire a acesteia, simbol evident al romanităţii, a costat exagerat de mult. Recucerirea duce la neglijarea apărării şi întăririi celorlalte provincii, îndeosebi a fortăreţelor din Balcani, în momentul în care slavii îşi încep pătrunderea. Iustinian era deci mânat de o preocupare extramilitară, pur ideologică, cea a universalismului roman.

Asta nu înseamnă că nu are o imagine clară despre reformele necesare pentru a-şi exercita puterea. Iustinian şi-a lăsat numele codificării dreptului realizate de chestorul Palatului Sacru, Tribonian. El dispune regruparea legilor încă în vigoare în Codul lui Iustinian (*Codex Justinianus*); de asemenea, reuneşte jurisprudenţa în Digeste (*Digesta*); îi înzestrează pe studenţii la drept cu un manual, Institutele (*Institutiones*); în sfârşit, adună legile posterioare promulgării Codului în 529 într-o culegere de Novele (*Novellae*), redactate în cea mai mare parte în greacă, deoarece domnia sa este cea în timpul căreia această limbă, vorbită de majoritatea supuşilor din imperiul său, devine limbă oficială.

Iustinian încearcă, de asemenea, să reformeze administraţia Imperiului, sprijinindu-se pe doi prefecţi ai

pretoriului, urâţi de populaţie, dar destoinici, Ioan din Capadocia şi Petru Barsymes. Conştient de anarhia care domneşte în provinciile străbătute de miliţiile private aflate în slujba celor puternici, care îşi impun tutela asupra ţăranilor în detrimentul aristocraţiei municipale tradiţionale şi al micilor proprietari, principalii contribuabili, încearcă să restabilească o autoritate conferindu-le guvernatorilor provinciilor ansamblul puterilor civile şi militare, în mod tradiţional separate la Roma. Dacă impune o asemenea formulă în Africa şi în Italia, tentativa sa din anii 535 – 536 de a aplica această reformă se soldează cu un eşec răsunător: trebuie s-o amâne pentru 548.

Începând cu 541 – 542, Iustinian se confruntă cu o dificultate majoră: ciuma, necunoscută până atunci în lumea romană, îşi face apariţia. Ea loveşte Constantinopolul timp de patru luni. Impactul real al epidemiei rămâne controversat, dar ea slăbeşte, vreme îndelungată, o serie de cetăţi deja vlăguite. Cu atât mai mult cu cât epidemia cunoaşte recurenţe regulate în anii care urmează, mai cu seamă în 557 – 558. În ciuda unei politici repetate de amânare a plăţii impozitelor, populaţia suportă din ce în ce mai greu o fiscalitate destinată unei politici de grandoare pe care nu o înţelege. Moartea marelui împărat, la 14 noiembrie 565, este resimţită ca o uşurare.

Chiar dacă Bizanţul păstrează Africa până în anii 670, pierderea rapidă a Beţicii şi a celei mai mari părţi a Italiei readuce imperiul lui Iustinian, acum elenofon, la baza sa orientală. Iar aceasta este ameninţată de un nou val de invazii. Slavii, numiţi sclavini, instalaţi la Dunăre încă de la sfârşitul secolului al V-lea, sunt supuşi presiunii a doua seminţii venite din Asia Centrală, bulgarii şi avarii. Începând din anii 550, ei trec Dunărea în mod repetat. În absenţa unei apărări în adâncime, deşi slavii sunt lipsiţi de organizare politică sau militară, Imperiul este incapabil să pună stavilă presiunii irezistibile din 580 – 581 până în 587

– 588, care năpădeşte Peninsula Balcanică până la extremitatea ei din sud, Capul Malea, nelăsând sub control bizantin decât o fâşie îngustă de coastă; ţinuturile înconjurătoare ale unor oraşe importante, precum

Thessalonicul, sunt complet slavizate. Doar Tracia rămâne stăpânită cu fermitate.

Cu toate acestea, slavii nu reprezintă un pericol pentru capiA

tată deoarece duc lipsă de organizare. Însă avarii, popor războinic, se impun ca suprastructură politică a acestor populaţii. Din 586, ei asediază Thessalonicul, unde revin de mai multe ori. Apoi se avântă spre Constantinopol, pe care îl asediază din 27 iulie până pe 10 august 626; dar, dacă jefuiesc sanctuarul Sfintei Fecioare (Theotokos) din Blacherne, aflat pe atunci în afara zidurilor şi de unde populaţia a avut timp să salveze însemnatele relicve, ei nu au mijloacele de a cuceri zidurile, în timp ce corăbiile slavilor sunt incendiate de focul grecesc. Avarii nu se vor mai întoarce, dar Imperiul este practic redus la partea sa asiatică şi la Africa, de unde, în 610, Heraclius, fiul exarhului Cartaginei, venise să-l izgonească pe Phokas, un tiran sângeros.

Pentru a se lansa în recucerirea Occidentului, Iustinian trebuise să plătească, în două rânduri, un preţ exorbitant: o „pace eternă” cu duşmanii ereditari, perşii, punând capăt luptei endemice şi ruinătoare pentru controlul Mesopotamiei Superioare, între Eufrat şi Tigru. Această pace durează până la Mauricius, prieten al suveranului persan; dar răsturnarea lui Mauricius de către Phokas, în 602, îl dezleagă pe regele Persiei de această fidelitate personală. Războiul reizbucneşte şi ia curând aspectul total al unei lupte finale între cele două imperii multiseculare. Începând din 610, la urcarea pe tron a lui Heraclius, perşii pătrund în Asia Mică. În 611 – 612, Cezareea Capadociei, oraşul Sfântului Vasile, este în flăcări; multe cetăţi din peninsulă cunosc aceeaşi soartă, domneşte panica, populaţiile fug de-a valma pe drumuri cu

icoanele şi relicvele lor. În 613, perşii pun stăpânire pe Antiohia, apoi, în 614, pe Ierusalim, de unde Regele Regilor ia Adevărata Cruce pentru a o oferi în dar uneia dintre nevestele sale, care este creştină; armatele lui înaintează astfel până în Egipt (619). Contraatacurile lui Heraclius nu pot să împiedice ca în iulie 626, în timp ce avarii asediază capitala, armata persană să campeze pe ţărmul celălalt al Bosforului.

Totuşi, în cursul următorilor trei ani, Heraclius izbuteşte să restabilească situaţia; el ajunge la câţiva kilometri de Cresifon, capitala persană, şi obţine, prin tratatul de la Arabissos din iulie 629, retragerea fără luptă a perşilor, aflaţi la capătul puterilor, din Egipt, Palestina şi Siria, precum şi restituirea Crucii, pe care o reinstalează în Oraşul Sfânt în ziua de Paşti a anului 630, măreţ moment de fervoare, măcar o dată unanimă, a creştinătăţii triumfătoare.

Doi ani mai târziu moare Mahomed. El le-a impus arabilor obişnuiţi să efectueze raiduri sporadice în Semiluna fertilă, o unitate politică fundamentată religios, pe care succesorii săi au de gând să o apere; ei încurajează, aşadar, şi conduc raidurile spre exterior, cu atât mai mult cu cât extinderea Imperiului Islamului furnizează o justificare ideologică; uşurinţa cu care repurtează victorii îi face pe arabi să treacă în mai puţin de zece ani de la raid la cucerire. În 635, ei pun stăpânire pe Damasc; în 636, pe Yarmuk, un afluent de pe malul stâng al Iordanului, le aplică bizantinilor, aureolaţi de victoria lor asupra perşilor, o înfrângere «*

categorică. În 638, ocupă Ierusalimul. În 642, oştile bizantine evacuează Egiptul, după căderea Alexandriei; în 643, arabii ajung

A n la Munţii Taurus, unde se poticnesc. În 670, cuceresc Ciprul. În 670, întemeiază Kairouanul, iar Cartagina cade în 696.

În anii care urmează morţii lui Heraclius în 641, Imperiul Roman de Răsărit a devenit cu adevărat ceea ce

numim Imperiul Bizantin: baza sa, singurul teritoriu pe care îl deţine încă în chip ferm, este Asia Mică, la care se adaugă insulele din Marea Egee, Sicilia şi Creta, sudul Italiei şi fâşia dintre Roma şi Ravenna; împăratul său a preluat de la regele Persiei titlul de *basileus* (regele regilor), pe care îl va purta de acum înainte; el e pe cale să-şi reformeze administraţia ca să o adapteze la această lume nouă care este acum cea a ţinuturilor rurale şi nu cea a cetăţii. Din splendoarea sa îi rămân trei elemente majore: credinţa sa, de acum descotorosită de populaţiile heterodoxe din Siria şi din Egipt; capitala sa, deşi considerabil depopulată; banul de aur, creaţie a lui Constantin, numit în greacă *nomisma*, monedă din aur aproape pur, de 4, 5 grame, care va avea întâietate pe pieţe până în secolul al XII-lea.

REORGANIZAREA IMPERIULUI

Ameninţat nu doar în privinţa puterii sale romane, ci chiar în cea a existenţei sale, Imperiul se reorganizează. El îşi creează mai întâi o administraţie centrală restrânsă şi eficace, reunită în jurul Palatului, de unde împăratul guvernează prin ordine scrise, destinate unor funcţionari numiţi, revocaţi şi salarizaţi de el, organizaţi în birouri (cf. Instituţiile politice şi exercitarea puterii, cap. III).

Fiind vorba de teritoriul pe care îl controlează, Imperiul acţionează în mod pragmatic. Arabii, blocaţi la Munţii Taurus, practică raidul/incursiunea de pradă, menită să pună stăpânire pe recoltele de furaje şi de cereale şi să captureze bărbaţi, femei şi copii pentru a fi vânduţi apoi ca sclavi. împotriva acestei forme de război, armata centrală este neputincioasă. E de preferat să se folosească un contingent recrutat pe plan local, numit themă, format din soldaţi repatriaţi din Orient (thema Anatolikon) sau din Armenia (thema Armeniakon) şi stabiliţi în Asia Mică Centrală şi de Est, şi din ţărani înstăriţi sau proprietari mijlocii înrolaţi – într-un cuvânt, din soldaţi uşor de mobilizat rapid, care se bat pentru pământul, casa şi familia lor, care se înarmează, se

antrenează şi se întreţin ei înşişi, datorită unei solde primite pe timpul luptelor şi scutirii de impozite. Comanda themei este încredinţată unui militar, strategul, care primeşte şi puterile civile. Această organizare este extinsă la Europa, pe măsură ce ea e recucerită. În sud-vestul Asiei Mici şi în Marea Egee, themele furnizează o flotă.

Asta însă nu pune în întregime la adăpost Imperiul. În două rânduri, în 674 – 678 şi 717 – 718, arabii asediază Constantinopolul. Dar ei nu reuşesc să cucerească oraşul; decimaţi de boli, îşi văd flota distrusă în parte de focul grecesc şi în parte de furtuni pentru care nu au experienţă. În 827, izbutesc totuşi să pună stăpânire pe Creta şi pe Sicilia; din acel moment, ei fac să planeze ameninţarea raidurilor în Marea Egee, ca în 904, când ocupă şi jefuiesc Thessalonicul. Iar această situaţie durează până la recucerirea Cretei de către viitorul împărat Nikephoros Phokas, în 961. Imperiul poate recupera treptat totalitatea Macedoniei Meridionale, apoi Grecia de Nord şi, în sfârşit, la începutul secolului al IX-lea, Peloponesul. El practică faţă de slavi o politică sistematică de creştinare şi elenizare, în parte bazată pe transferuri masive de populaţie. Se loveşte atunci de o nouă putere balcanică, bulgarii; veniţi din Asia Centrală, dar repede slavizaţi, aceştia ameninţă direct Imperiul. În 811, împăratul Nikephoros I îşi găseşte moartea luptând contra lor, iar în 814 ei asediază Constantinopolul. O jumătate de veac mai târziu, totuşi, bizantinii izbutesc să-i convertească la creştinism şi, astfel, să-i facă să intre în a lor *oikoumene*.

Împăratul Leon III Isaurianul, care a obţinut ridicarea celui de-al doilea asediu arab în 718, îşi dă seama că trebuie să regrupeze energiile în jurul puterii imperiale. Lupta devine ideologică. Pentru a conferi împăratului locul său în centrul dispozitivului deopotrivă politic şi religios – deosebirea dintre cele două nu are nicio noimă pentru bizantini –, el decide să descotorosească puterea sa de acel concurent pe care îl reprezentau imaginile sfinte, sau

icoanele: acesta este iconoclasmul (cf. Chestiunea imaginilor, cap. VI), care durează din 730 până în 843, cu o întrerupere între 780 şi 815. Pe plan religios, iconoclasmul eşuează; din punct de vedere politic, puterea imperială iese consolidată din criză, deschizând calea apogeului dinastiei macedonene, chiar dacă, îndepărtându-şi-l pe Papă, a accelerat căderea exarhatului Ravennei (751) şi a facilitat pătrunderea Carolingienilor în Italia.

Încoronarea imperială a lui Carol cel Mare la Roma, de Crăciunul anului 800, introduce o contestare radicală a universalităţii bizantine: califatul arab constituia o ameninţare cu siguranţă mult mai imediată pe plan militar, dar nu repunea în cauză noţiunea de *oikoumene* creştină, spre deosebire de Imperiul

Carolingian. Bizanţul şovăie atunci între refuz şi conciliere; oricum, ameninţat de arabi şi de bulgari, nu are mijloacele de a reacţiona, decât pe plan ideologic prin reafirmarea caracterului său roman. A fost sursa unor dificultăţi viitoare, pe care apogeul Macedonenilor le va masca vreme îndelungată.

MACEDONENII

La 23 septembrie 867, Vasile Macedoneanul pune să fie asasinat Mihail III, care şi-l asociase la tron cu mai puţin de un an înainte. Asociindu-şi la tron fiii (cf. Instituţiile politice şi exercitarea puterii, cap. III), el inaugurează o dinastie care domneşte până în 1057 şi conduce Imperiul la apogeul său medieval. Sistemul este cu atât mai eficient cu cât permite asocierea la dinastie a celor mai străluciţi generali. Dacă Vasile I a transmis fără greutate puterea fiului său Leon VI, în 886, acesta lasă la moartea sa un fiu de 7 ani, Constantin VII Porfirogenetul, care urcă pe tron în 913. După clasica regenţă a patriarhului Nicolae Mystikos, principalul conducător militar, Roman Lekapenos, o căsătoreşte pe fiica sa cu tânărul împărat şi reuşeşte să-l înlocuiască din 919 până în 944; din acest an, suveranul „legitim” preia puterea până la moartea sa în 959. Fiul său Roman II moare însă în 963,

lăsând doi moştenitori minori, Vasile şi Constantin. Nikephoros Phokas, aureolat de victoria sa în Creta, se căsătoreşte cu văduva, dar îi lasă să domnească pe copii (963 – 969), ca şi succesorul său, Ioan Tzimiskes, general la fel de remarcabil. La moartea acestuia din urmă în 976, Vasile II redobândeşte puterea; când moare fără moştenitor, în 1025, fratele său Constantin VIII pune în sfârşit mâna pe putere până în 1028. El nu are decât fiice, Zoe şi Teodora, care vor da succesiv, prin căsătorie şi prin adopţie, cinci împăraţi. Ultimul, Mihail VI Stratioţikos, este în cele din urmă răsturnat la 1 septembrie 1057 printr-o lovitură de stat militară pusă la cale de Isaac Comnenul, precursor al marii dinastii următoare.

Dinastia macedoneană

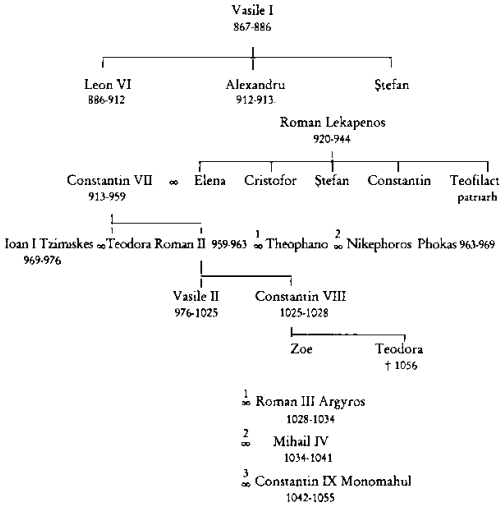

Acest apogeu este mai întâi teritorial, făcând astfel din Bizanţ

A

cea mai mare putere a lumii creştine şi mediteraneene. În Italia, Imperiul respinge principatele lombarde pentru a controla totalitatea Calabriei şi a Apuliei; el se loveşte atunci atât de statul pontifical pe cale de a se naşte, cât şi de Imperiul Romano-German fondat în 962. Cu toate acestea, un partaj relativ se stabileşte cu

acesta din urmă: Otto I reuşeşte să facă astfel încât fiul său Otto II să se căsătorească în 972 cu o prinţesă înrudită cu Ioan Tzimiskes, Theophano.

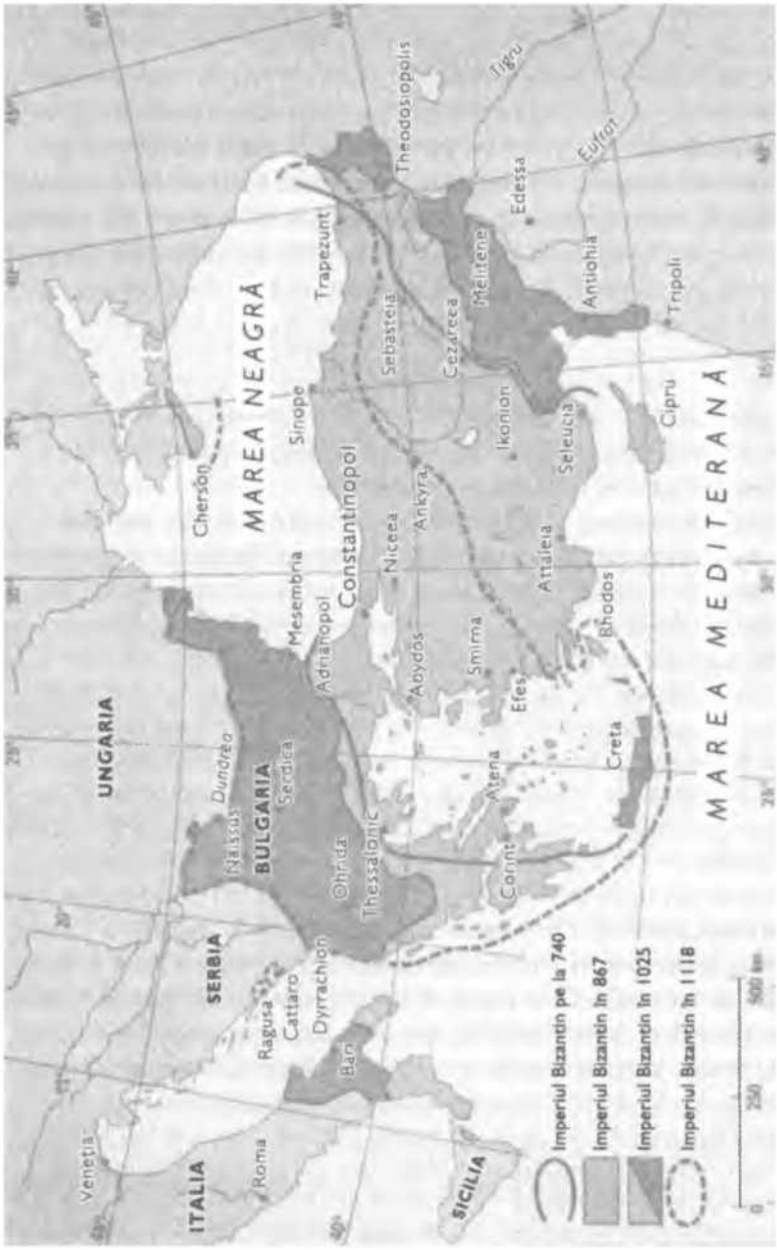

Harta Imperiului Bizantin la apogeul său

A

În vest, chestiunea cea mai importantă pentru

Imperiu este controlul Balcanilor, mai exact înfruntarea cu bulgarii. Convertirea lui Boris în 864 a pacificat desigur raporturile; fiii săi sunt crescuţi la curtea din Constantinopol, unde asimilează rapid ideologia imperială. Când, în 893, al doilea dintre aceştia, Simeon, urcă pe tronul bulgar, el intră în conflict cu Imperiul şi nu urmăreşte altceva decât să pună stăpânire pe Constantinopol şi să întemeieze un imperiu romano-bulgar. Învinşi de mai multe ori în câmp deschis, bizantinii sfârşesc prin a-l aştepta sub zidurile capitalei în faţa cărora el e neputincios. Moartea sa în 927 este urmată de vreo şaizeci de ani de pace. Cu venirea lui Samuel (997 – 1014) începe o adevărată luptă pe viaţă şi pe moarte între cele două imperii. Dar Bizanţul se află în culmea puterii sale şi beneficiază de o pace relativă în est; Vasile II nu îi lasă niciun răgaz adversarului său, căruia îi reduce puţin câte puţin teritoriul începând de la Marea Neagră. În 1014, bulgarii sunt zdrobiţi în trecătoarea Kleidion; 15.000 dintre ei sunt luaţi prizonieri. Vasile II porunceşte să fie cu toţii orbiţi, lăsând doar câte unul la o sută cu un singur ochi scos, pentru a-i readuce pe ceilalţi la Samuel care, la vederea acestui spectacol, face un atac de cord şi moare; în 1018, orice rezistenţă a încetat şi Bulgaria este anexată.

În mai multe rânduri, pentru a-i ataca pe bulgari din flanc, împăraţii bizantini au făcut apel la ruşi sau *rhos*. Prima apariţie a acestora ca mercenari în armata bizantină datează din anii 840; în 860, corăbiile lor apar la Constantinopol. Ei sunt pe atunci varegi, scandinavi care animă ruta comercială de la Baltică la Marea Neagră navigând pe lacuri şi fluvii; războinicii şi negustorii din Suedia (de unde provine cuvântul *rhos*) supun în trecerea lor triburile slave dezorganizate şi iau de la ele mărfurile pe care le comercializează şi corăbiile (monoxile) pentru transportul lor. În anii 880, Kievul este centrul acestui stat pe cale de a lua naştere; în 911, cneazul lor, Oleg, încheie un tratat comercial cu Bizanţul; în 944, Igor (913 – 945) încheie un nou tratat (cf. Economia urbană, cap. IV). În

anii următori, primii misionari bizantini pornesc spre Kiev; în 959, principesa Olga primeşte botezul. Dar etapa decisivă pe acest plan vine cu Vladimir, care îl ajută pe Vasile II contra aristocraţilor răsculaţi din Asia Mică şi împotriva bulgarilor. Vladimir reuşeşte să se însoare cu Ana, sora lui Vasile II; în duminica de Rusalii a anului 988, în biserica Sfântul Vasile din Cherson, Vladimir este botezat; întors la Kiev, el organizează botezul colectiv al ruşilor prin cufundare în Nipru, la 15 august 988. Fără a se supune niciodată politic, ruşii intră la rândul lor în *oikoumene* bizantină; timp de mai bine de un secol, mitropoliţii Kievului vor fi în mod sistematic trimişi de Constantinopol.

În Orient, bizantinii încep o vastă mişcare, ocolind pe la nord Munţii Taurus şi hotarele armene, unde întâlnesc un teren favorabil. Din 932, domestikos ton scholon Ioan Kourkouas recucereşte definitiv Melitene (Malatya) şi trece Eufratul în direcţia Edessei. Acest ultim oraş nu scapă ocupaţiei decât predând o relicvă sfântă, *Mandylion*-ul, o bucată de pânză considerată a fi păstrat imprimat chipul lui Hristos şi a cărei aducere la Constantinopol, în 944, constituie un mare moment de fervoare. Sub Constantin VII şi Roman II, principalii lor generali, Nikephoros Phokas şi Ioan Tzimiskes, pătrund în Câmpia Ciliciei.

Nikephoros Phokas recucereşte Creta în 960 – 961; devenit împărat, el pune stăpânire în decurs de doi ani (965 – 966) pe restul Câmpiei Ciliciei; apoi trece în Siria şi ajunge, în octombrie 966, sub zidurile Antiohiei, care nu cade decât trei ani mai târziu (29 octombrie 969), la puţin timp după Alep, capitala emirului hamdanid, Sayf al-Dawla, constrâns la un tratat umilitor. Cucerirea Antiohiei, pe care bizantinii o numeau „Oraşul lui Dumnezeu” (Theoupolis) şi care le redă unul dintre patriarhatele orientale, este un simbol însemnat. Dar această pătrundere în Siria de Nord aduce Imperiul în contact cu puternicul califat fatimid de Cairo. Încă din 972, Ioan Tzimiskes îl

atacă; în 975, el cucereşte Emesa, Baalbekul, Damascul, apoi pune stăpânire pe Nazaret, Acra, Cezareea: Ierusalimul este foarte aproape (150 km). Fireşte, nu se poate menţine acolo, dar la întoarcere ocupă Beirutul, Sidonul, Laodiceea.

În Asia Mică, Vasile II trebuie mai întâi să înăbuşe mai multe revolte ale aristocraţiei, inclusiv a familiei Phokas, sprijin tradiţional al Macedonenilor, făcând apel pentru aceasta la ruşi. El începe o luptă neîndurătoare împotriva familiilor aristocratice, printre care şi cea, aliată cu Phokas, a lui Eustathios Mateinos; în cursul unei campanii în Siria, fiind găzduit pe domeniile sale de către Eustathios, el este şocat de mărimea oştii private a acestuia; la moartea lui Eustathios, în 1002, el dispune confiscarea întregii averi a familiei.

Vasile II organizează apărarea Eufratului, pătrunde în Armenia până dincolo de lacul Van, în regiunea Vaspurakan, şi în Georgia, după 1020. Această politică este continuată şi după moartea sa. În Mesopotamia Centrală, armatele bizantine pun stăpânire pe Edessa în 1032, creând o enclavă bizantină stabilă pe malul drept al Eufratului; în Armenia, Bizanţul anexează tot ce rămăsese neanexat de Vasile II, în special regiunea Ani, în 1042. Imperiul lichidează astfel statele-tampon care jucau rolul de scut faţă de populaţiile nomade din Asia Centrală şi ajunge în contact direct cu turcii.

COMNENII

În 1057, Isaac Comnenul îl răstoarnă pe ultimul epigon al Macedonenilor. Acest general energic nu poate însă să se menţină la putere îndeajuns de mult pentru a restabili o situaţie degradată: revolte sporadice ale bulgarilor, invazie a normanzilor în Italia de Sud, raiduri turceşti în Asia Mică Răsăriteană, în timp ce, pentru prima oară de la crearea sa de către Constantin cel Mare, *nomisma* de aur a cunoscut sub Constantin IX Monomahul (1042 – 1055) o devalorizare lentă, dar continuă. Cu slabul Constantin X Ducas (1059 – 1067), situaţia se înrăutăţeşte,

ducând la uzurparea lui Roman Diogenes; acesta hotărăşte să strângă cea mai bună oaste cu putinţă pentru a le veni de hac turcilor selgiucizi ai lui Alp Arslan. Dar, la 19 iulie 1071, pe câmpul de bătălie de la Mantzikert, la sud de Theodosiopolis (Erzerum), floarea aristocraţiei, manipulată de clanul Ducas, dezertează în toiul luptei. Roman Diogenes, făcut prizonier, este răsturnat, desigur, dar trei sferturi din Asia Mică sunt ocupate de turci.

Situaţia nu e mai bună în Italia. Din 1012, trupe normande, de altfel folosite ocazional ca mercenari de către bizantini, s-au instalat în Italia Meridională, obţinând fiefuri, apoi principate. Ele ameninţă atât Italia bizantină, cât şi posesiunile pontificale; alianţa dintre papă şi împăratul bizantin eşuează totuşi în 1054, când ambasada romană la Constantinopol se ocupă mai mult de excomunicarea patriarhului Mihail Cerularie, de altminteri un provocator, decât de încheierea alianţei militare atât de necesare (despre „schisma" din 1054, cf. Ortodoxia, cap. VI). În 1071, categoric un an nefast pentru Imperiu, normanzii lui Robert Guiscard pun stăpânire pe ultima fortăreaţă bizantină, Bari. Bizanţul pierde astfel un simbol puternic al universalităţii sale romane, prezenţa în Italia.

Necesitatea de a redobândi o putere solidă la Constantinopol, în timp ce moneda de aur şi-a pierdut două treimi din valoare, îi permite nepotului lui Isaac Comnenul, Alexios, să pună mâna pe putere, la 15 aprilie 1081, pentru a întemeia o dinastie ce va dura până în 1185. Abia ajuns pe tron, Alexios este nevoit să lase regenţa mamei sale, Ana Dalassena, pentru a lupta contra normanzilor, care au traversat Adriatica şi asediază portul Dyrrachion, capătul importantei via Egnatia, ce traversează Balcanii de la Constantinopol trecând prin Thessalonic. Lipsit de flotă, Alexios trebuie să cumpere ajutorul veneţienilor în schimbul unor avantaje comerciale exorbitante (cf. Economia urbană, cap. IV); normanzii deblochează Dyrrachionul, dar Alexios are de luptat cu ei încă patru ani în Balcani. Trebuie apoi să respingă un nou

popor migrator din Asia Centrală, pecenegii, care au trecut Dunărea. Îi învinge pe 29 aprilie 1191 la poalele colinei Lebounion: dacă e să dăm crezare fiicei lui Alexios, Ana Comnena, care va scrie biografia tatălui său sub formă de epopee, „un întreg popor, numărând miriade, a fost nimicit într-o singură zi”.

Alexios încă nu terminase să-şi reformeze imperiul, nici să-i restabilească moneda, când apare o nouă problemă. Desigur, predicând Cruciada la conciliul de la Clermont din 1095, papa Urban II pusese în primul rând al preocupărilor, mai presus chiar de eliberarea Sfântului Mormânt, ajutorul ce trebuia dat fraţilor din Răsărit, într-atât de puternice erau pe atunci conştiinţa unităţii creştinătăţii şi sentimentul, la Roma, că această unitate înseamnă, în Răsărit, Imperiul Bizantin. Dar drumul către Ierusalim trece prin Constantinopol. Deja, „cruciada săracilor” condusă de Petru Eremitul şi Gautier-Sans-Avoir a provocat pagube de netăgăduit în teritoriile bizantine, dar Alexios se descotoroseşte uşor de ea făcând-o să treacă în Asia Mică, unde turcii o spulberă. În cazul cavalerilor cruciaţi, însă, lucrurile se prezintă cu totul altfel. Mai întâi, ei nu sunt deloc dispuşi să se pună sub ordinele împăratului; apoi, ei constituie o adevărată ameninţare deoarece concentrarea lor în apropierea capitalei bizantine reprezintă o forţă fără măsură comună cu ce ar putea alinia Alexios.

Acesta încearcă să-i câştige adoptând unele instituţii: cruciaţii îi aduc omagiu, îi depun jurământ de credinţă şi promit să restituie teritoriile recucerite; în schimb, Alexios îi umple de daruri, care îi impresionează pe aceşti cavaleri, adesea săraci, şi le asigură aprovizionarea. Când, în martie 1097, cruciaţii părăsesc Constantinopolul, alianţa pare solid stabilită. De altfel, la 19 iunie 1097, cruciaţii cuceresc Niceea şi o predau Imperiului. Apoi avansează foarte repede prin Asia Mică, împrăştiind oştile turceşti, ceea ce îi îngăduie lui Alexios să recucerească în anii următori jumătate din Asia Mică, lăsând totuşi să subziste

o enclavă selgiucidă cu centrul la Konya, sultanatul de Rum. Cruciaţii ajung astfel la hotarele armene, unde populaţia le face o primire triumfală, apoi încep asediul Antiohiei, la sfârşitul lunii octombrie 1097. Acesta se dovedeşte lung şi anevoios; normandul Bohémond de Tarento cucereşte oraşul prin vicleşug, dar este imediat asediat de turci. Nu vine niciun ajutor bizantin, însă cruciaţii reuşesc să se descotorosească de armata turcă (iunie 1098); Bohémond foloseşte această defecţiune bizantină drept pretext pentru a refuza să predea oraşul. Este ruptura dintre Alexios şi cruciaţi.

Două trăsături esenţiale caracterizează dinastia Comnenilor. Mai întâi, sistemul politic se restrânge în jurul familiei imperiale, iar legăturile personale şi familiale devin primordiale. Sarcinile importante sunt încredinţate în mod sistematic unor apropiaţi ai împăratului, îndeosebi printr-o reţea de alianţe matrimoniale în centrul căreia se află familia domnitoare. Într-un anumit fel, fidelitatea personală se substituie supunerii faţă de stat. Pe de altă parte, influenţa occidentală devine din ce în ce mai puternică. Alexios se căsătorise cu o moştenitoare a dinastiei Ducas, inaugurând astfel alianţele familiale. Fiul său Ioan II se căsătoreşte cu o fiică a regelui Ungariei, Irina. Manuel se căsătoreşte succesiv cu două prinţese occidentale, cea de-a doua, Maria de Antiohia, venind dintr-unul din statele latine din Orient.

Dinastia Comnenilor

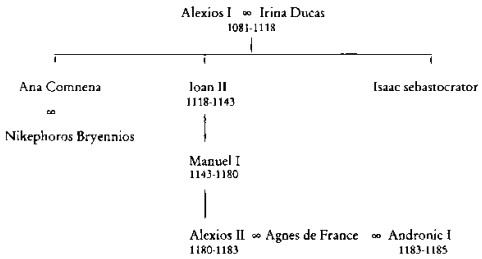

Ioan II, care a izbutit să oprească Ungaria şi pe normanzi, poate să-şi îndrepte eforturile către Orient. În

1135, le smulge Cilicia principilor armeni susţinuţi de Antiohia; în 1137, pune stăpânire pe Antiohia, care se revoltă în 1142. El moare subit pe 8 aprilie 1143, la începutul unei mari expediţii în Siria.

Manuel, care îi succede, este simbolul măreţiei regăsite a Bizanţului. Totul pare să-i reuşească. El îi primeşte la Constantinopol, în 1147, pe suveranii celei de-a doua cruciade, împăratul Conrad III, apoi Ludovic VII, fascinaţi de splendorile capitalei. Încearcă, în zadar, în anii 1150, o debarcare în Italia: a reluat ofensiva pe acest front. În Balcani, profită de alianţa cu ungurii pentru a supune nord-vestul peninsulei: Serbia, Bosnia, Croaţia şi Dalmaţia.

În 1158, Manuel supune din nou Cilicia. împreună cu statele cruciate, acum ameninţate de renaşterea forţelor musulmane, mai întâi de cea a lui Nur ad-Din, apoi de cea a lui Salah ad-Din (Saladin), izbuteşte să impună protecţia şi alianţa sa. În 1159, îşi face intrarea solemnă în Antiohia, urmat la o bună distanţă de regele Ierusalimului, Balduin III, călare şi flancat de ducele de Antiohia, Renaud de Châtillon, pe jos. Se declară protectorul lui Balduin IV, regele lepros, al cărui anturaj încheie cu el o alianţă împotriva Egiptului. Face chiar şi o încercare de a restabili un patriarh ortodox la Ierusalim. Mai rămâne enclava selgiucidă. În 1176, Manuel porneşte spre Ikonion cu o armată colosală; dar aceasta este nimicită de turci la Myriokephalon pe 17 septembrie 1176. Această înfrângere nu are consecinţe imediate, decât pentru prestigiu: când Manuel moare, în 24 septembrie 1180, el lasă un imperiu de dimensiuni încă impresionante, dar total izolat.

CATASTROFA DIN 1204

*

Încă din secolul al XI-lea, avangardă a unui Occident în plină expansiune, negustorii italieni s-au instalat la Constantinopol. În 1082, Alexios I trebuie să le acorde veneţienilor privilegii comerciale exorbitante; în cursul secolului al XII-lea, pisanii şi genovezii obţin condiţii ceva

mai puţin favorabile, dar mult mai bune decât cele acordate bizantinilor înşişi. Latinii devin tot mai numeroşi şi formează adevărate cartiere. Coabitarea a fost la început uşoară

Harta Imperiului în epoca dinastiei Comnenilor

Într-un oraş cosmopolit, obişnuit să primească străini; cu toate acestea, un sentiment antilatin creşte

treptat şi mefienţa se instalează, mai cu seamă când, pe 12 martie 1171, Manuel a crezut că poate să-i expulzeze pe toţi veneţienii din imperiul său. Să adăugăm că înfiinţarea statelor latine din Orient a schimbat perspectiva unei papalităţi din ce în ce mai doritoare de o întâietate pe care Constantinopolul i-o refuză categoric, cler şi populaţie laolaltă: creştinătatea în Orient nu mai înseamnă Imperiul, ci statele latine din Levant, slujitoare credincioase ale papei.

La moartea sa, în 1180, Manuel lasă un copil de doisprezece ani, Alexios II. Regenţa îi revine Mariei de Antiohia, în care nici aristocraţia, nici populaţia nu au încredere. Acest fapt lasă cale liberă unui văr al lui Manuel, Andronic, care se prezintă ca un reformator radical; el o elimină pe regentă, preia puterea punând la cale masacrarea de către populaţia Constantinopolului a latinilor prezenţi (mai 1182), inclusiv a clerului, apoi pune să fie asasinat Alexios II pentru a rămâne unicul împărat. Reformatorul se preschimbă în tiran sângeros, incapabil să oprească o nouă debarcare a normanzilor, care cuceresc şi jefuiesc Thessalonicul la 24 august 1185. Puterea lui Andronic nu rezistă acestui eveniment: pe 12 septembrie 1185, el e răsturnat în folosul unei obscure familii aristocratice în persoana lui Isaac II Angelos.

Noua dinastie nu are mijloace nici de a conduce administraţia, nici de a se opune curentelor separatiste ale unei părţi a aristocraţiei, şi nici de a stăvili veleităţile de independenţă ale popoarelor balcanice. Bulgarii îşi proclamă independenţa, pe care Isaac trebuie să o recunoască în 1187, urmaţi curând de sârbi. Nemulţumirea faţă de Isaac îi permite fratelui său Alexios să-l detroneze în 1195, să-l orbească şi să-l ţină prizonier împreună cu fiul său Alexios, care izbuteşte totuşi să evadeze în 1201.

În 1187, Saladin a recucerit Ierusalimul. Cea de-a treia cruciadă (1189 – 1190), care se străduieşte în zadar să-i trimită în Orient, de altfel într-o ordine dispersată, pe

Filip August, regele Franţei, pe împăratul germanic Frederic Barbarossa şi pe regele Angliei Richard Inimă-de-Leu, care nu reuşeşte decât să cucerească Ciprul în detrimentul bizantinilor, e un eşec total. Devenit papă în 1198, cel mai puternic din istorie, Inocenţiu III predică imediat o nouă cruciadă, pe care plănuieşte să o trimită pe cale maritimă, tocmai pentru a evita Constantinopolul. Dar cavalerii cruciaţi adunaţi la Veneţia nu au mijloacele de a le plăti veneţienilor transportul; ca atare sunt nevoiţi să se pună în slujba lor. Or, tânărul Alexios Angelos, care a evadat, le promite cruciaţilor ajutorul şi aurul său dacă îl readuc pe tron; Veneţia foloseşte această şansă şi, în iulie 1023, apărând în faţa zidurilor capitalei bizantine, cruciaţii obţin reîntronarea lui Alexios şi a tatălui său. Însă noua putere este incapabilă să-şi ţină promisiunile. Ba dimpotrivă, ea provoacă nemulţumirea locuitorilor oraşului, care o răstoarnă în 28 ianuarie 1204 în folosul unui înalt funcţionar, Alexios V Mourtzouphlos. În ciuda admonestărilor papei, pe care nici măcar clerul îmbarcat nu le ascultă, cruciaţii atacă şi jefuiesc cel mai mare oraş al creştinătăţii în 13 aprilie 1204, masacrând o parte a populaţiei şi prădându-i în chip sistematic bogăţiile şi relicvele.

În timp ce Veneţia şi cruciaţii îşi împart prăzile Imperiului şi un imperiu latin se instalează la Constantinopol, suveranitatea bizantină subzistă în trei locuri: descendenţi ai lui Andronic Comnenul creează, de la Trapezunt până în Paphlagonia, un „Imperiu de la Trapezunt” care va supravieţui până în 1461; un al doilea imperiu, condus de Teodor Angelos, se stabileşte în Munţii Epir; al treilea, „Imperiul de la Niceea”, în jurul lui Teodor Lascaris, cuprinde ce mai rămâne din Asia Mică, de la Smirna la Niceea. Fiecare dintre aceste entităţi luptă deopotrivă împotriva latinilor, împotriva inamicilor din afară şi împotriva celorlalte, pentru a repune stăpânire pe capitala fără de care nu există un imperiu. Regrupând cea mai mare parte a aristocraţiei bizantine, eliberat de

presiunea turcească de către mongoli în 1243, bucurându-se de o prosperitate de care profită întreaga populaţie, Imperiul de la Niceea este cel ce se dovedeşte cel mai solid. Din 1246, Ioan III Vatatzes, succesorul lui Teodor Lascaris, pune stăpânire pe Thessalonic. În 1259, protectorul nepotului lui Ioan III, Mihail Paleologul, reuşeşte să-i învingă pe latini. Pentru a recuceri capitala, el se aliază cu genovezii prin tratatul de la Nymphaion; în iulie 1261, trupele lui Mihail VIII intră în Constantinopol şi noul împărat este încoronat la Sfânta Sofia pe 15 august.

PALEOLOGII

Victoria lui Mihail VIII este răsunătoare, dar situaţia este mai puţin favorabilă decât pare. Reconstrucţia unei capitale devastate apasă asupra finanţelor, ca şi necesitatea de a plăti funcţionarii şi armata. Nici Trapezuntul, nici Epirul nu se supun: supunerea faţă de Constantinopol a încetat a mai fi un act firesc. Ce a mai rămas din principatele france primeşte sprijinul regelui Siciliei, Carol de Anjou. Mihail VIII acţionează în primul rând pe calea diplomaţiei. Dacă eforturile sale de apropiere cu papalitatea se lovesc de rezistenţa clerului şi a populaţiei, subsidiile sale nu sunt străine războiului „Vecerniilor Siciliene", din 1282, care separă Sicilia de Regatul Neapolelui. În consecinţă, neglijează Asia Mică, iar în decembrie 1282 moare fără a fi putut să-şi asigure dominaţia asupra ei.

În timp ce principatele turceşti, în special cel al lui Osman din Bithynia, care dă naştere otomanilor, se întăreau, populaţia din Asia Mică nu-i era deloc favorabilă lui Mihail VIII. Fiul său, Andronic II, nu reuşeşte nici el să reunească energiile: din neîncredere în conducătorii militari, face apel la mercenari catalani, care îi resping lesne pe turci, dar se retrag din cauză că nu sunt plătiţi şi îşi creează un principat în Grecia. Otomanii pun stăpânire cu uşurinţă pe Efes şi pe Smirna; rezistenţa este mai activă în Bithynia, însă otomanii îşi stabilesc curând capitala la Brusa (Bursa); în 1337, ei i-au alungat aproape în

întregime pe bizantini din Asia Mică, unde s-a repliat aristocraţia. Imperiul a devenit exclusiv european.

Situaţia este şi mai mult agravată de rebeliunea contra lui Andronic II a elementelor celor mai hotărâte ale aristocraţiei conduse de Ioan Cantacuzino, care şi-l iau drept lider pe nepotul vârstnicului împărat, Andronic III. Rezultă un război civil; în 1328, Andronic III intră în Constantinopol şi îşi surghiuneşte bunicul într-o mănăstire. Noul împărat şi Cantacuzino reuşesc să reinstaureze autoritatea imperială asupra Tesaliei şi Epirului şi să-i respingă pe bulgari, restabilind continuitatea teritorială de la Constantinopol la Marea Adriatică, fără însă a izbuti să recâştige Grecia Meridională şi Peloponesul, cu excepţia regiunii de la Mistra până la Monemvasia. Prosperitatea acestor regiuni şi îndeosebi a porturilor nu îngăduie totuşi revigorarea finanţelor imperiale, deoarece fidelitatea aristocraţilor se cumpără prin cedarea de venituri fiscale, aşa-numitele *pronoiai*, care devin ereditare.

Andronic III se pregătea să-i alunge pe latini din Pelopones când moare prematur în 1341, lăsând regenţa în numele lui Ioan V văduvei sale, Ana de Savoia. Un al doilea război civil o opune atunci pe aceasta lui Ioan Cantacuzino, care învinge în 1347. Dar părţile fac apel la ajutoare externe, sârbii sau turcii. Ştefan Dusan pune astfel stăpânire pe Macedonia şi pe Tesalia şi se proclamă basileus al Serbiei şi României. Slăbit de războiul civil, îndurând Ciuma Neagră care depopulează din nou capitala, antrenat în rivalităţile dintre Veneţia şi Genova care îl împiedică să reconstituie o flotă, devenit impopular din cauza alianţelor sale cu turcii, Ioan VI trebuie să renunţe la putere, pe care o recapătă Ioan V. Suntem în 1354: în acest an, profitând de un cutremur de pământ care a năruit zidurile oraşului Gallipoli, otomanii trec Dardanelele.

Dar, în Europa, nu mai există nicio putere capabilă să opună rezistenţă: la moartea lui Ştefan Dusan, în 1355, imperiul său se dezagregă. Din 1371, sultanul otoman îşi

stabileşte capitala la Adrianopol (Edirne); el le aplică sârbilor mai multe înfrângeri, îndeosebi cea de la Kosovo în 1389. Statele creştine din Europa, câte au mai rămas, inclusiv Bizanţul, devin vasalele sale. Desigur, otomanii nu împiedică despotatul Moreei, cu capitala la Mistra, să se extindă în tot Peloponesul, dar îi interzic să treacă de istmul Corint. Însă Imperiul, care nu mai este decât o rămăşiţă de teritorii fărâmiţate, trebuie să se supună injoncţiunilor sultanului: Manuel, fiul lui Ioan V, este nevoit chiar să-l ajute pe Baiazid să

Harta Imperiului în secolele al XIV-lea şi al XV-lea

cucerească ultimul bastion bizantin din Asia Mică, Philadelphia. Domnia sa, inaugurată în 1391, se anunţă

dificilă: sultanul începe blocada capitalei şi, după eşecul unei cruciade de salvare la Nicopole în 1396, Manuel parcurge în zadar Occidentul, unde prestanţa sa impresionează, dar de unde nu obţine niciun ajutor. Desigur, mongolii lui Tamerlan îl zdrobesc pe Baiazid în bătălia de la Ankara în 1402, dar nu este decât un răgaz de o jumătate de secol.

În afară de împărat, nimeni nu mai crede în supravieţuirea Imperiului. Singurul ajutor poate să vină din Occident, însă necesită supunerea religioasă faţă de Roma. Or, ameninţările provoacă, dimpotrivă, o repliere identitară pe credinţa ortodoxă; dacă o parte a înaltului cler a înţeles bine miza şi se arată dispusă la această concesie pe cât de vitală, pe atât de majoră, restul clerului, monahii şi populaţia i se împotrivesc cu îndârjire. Ioan VIII, urcat pe tron în 1425, se duce personal, însoţit de patriarh şi de elita intelectualilor săi, cel puţin de cei ce sunt partizanii unirii cu Roma, la sinodul de la Ferrara-Florenţa, în 1439; el acceptă Unirea, dar nici el, nici fiul şi succesorul său Constantin XI nu izbutesc s-o impună, căci aceasta este în fond o supunere faţă de Roma, o aliniere la poziţiile dogmatice ale acesteia, de multă vreme respinse. Printre intelectuali începe o dezbatere pentru a hotărî dacă este mai bine să părăsească ţărmurile Bosforului cu cărţile lor, pentru a salva ce mai rămâne din civilizaţia bizantină într-o Italie aflată în plină Renaştere, primitoare faţă de învăţaţii greci, sau dacă trebuie să rămână pentru a muri odată cu această civilizaţie. Pentru poporul de jos, care nu are de ales, ca şi pentru o parte a elitei, care s-a apucat de comerţ, nu e mai mult de temut din partea mitrei latine decât din cea a turbanului turcesc: de ce să-ţi pierzi sufletul, când Occidentul, a cărui ultimă armată este zdrobită la Vama în 1444, este incapabil să-i apere de turci?

Menghina se strânge în jurul capitalei. Thessalonicul cade definitiv în 1430. Desigur, Moreea rămâne prosperă, chiar şi Constantinopolul cunoaşte un comerţ important.

Însă, în lipsă de teritoriu, nu-i mai rămân pentru apărare decât zidurile. În 1451, sultanatul îi revine lui Mehmed: contestat în interior, acesta vede în cucerirea Constantinopolului mijlocul de a-şi consolida puterea.

El blochează calea Bosforului construind o fortăreaţă în Europa (Rumeli Hisari). În aprilie 1453, înzestrat cu artilerie, începe asediul în faţa capitalei lui Constantin. Neputând să rupă lanţul care închide Cornul de Aur, pune să se transporte corăbiile pe cale terestră, peste înălţimi. Rezistenţa bizantinilor, ajutaţi de un contingent genovez, este înverşunată, dar sortită eşecului. Pe 27 mai are loc la Sfânta Sofia o ultimă slujbă. Marţi, 29 mai, trupele sultanului pătrund în oraş, supus unui scurt, dar înspăimântător, jaf însoţit de masacre, căruia Mehmed îi pune repede capăt. Vineri, 1 iunie, el îşi face intrarea în noua sa capitală şi pătrunde călare în catedrala Sfânta Sofia, pe care o transformă în moschee. Mistra cade în 1460, iar Trapezuntul în 1461.

Imperiul nu mai este decât o amintire, dar una care rămâne vivace. În primul rând pentru că otomanii înşişi, în fruntea unui imperiu pe care şi ei îl vor universal, se mulează în forma romană; noua lor capitală se numeşte Constantiniya; rămăşiţele aristocraţiei bizantine sunt înrolate în administraţia otomană. După eşecul asediilor arabe din secolele al VII-lea şi al VIII-lea, cucerirea Constantinopolului devenise un mit, simbol al triumfului islamului şi al sfârşitului lumii; fireşte, Mehmed II nu este arab, dar este musulman şi ştie să folosească acest mit în favoarea sa. Pentru greci, trecuţi pentru patru veacuri în turcocraţie, Constantinopolul rămâne de asemenea un mit; în mişcarea de independenţă, „Marea Idee”, Constantinopolul este ţelul ultim. În ziua de astăzi el este abandonat, dar, în aeroportul nou-nouţ din Atena, apelul în greacă pentru zborurile spre Istanbul desemnează în continuare acest oraş cu numele de Constantinopol. Pentru greci, el este în continuare Polis-ul, Oraşul prin excelenţă, ceea ce a fost timp de 1 123 de ani.

CRONOLOGIE Imperiul Roman de Răsărit

Constantin I: 306 – 337 / Constanţiu îi 337 – 361 / Iulian Apostatul: 361 – 363 / Iovian: 363 – 364 / Valens: 364 – 378 / Teodosie I: 378 – 395 /

Arcadius: 395 – 408 / Teodosie îi 408 – 450 / Marcian: 450 – 457 / Leon I: 457 – 474 / Leon îi 474 / Zenon: 474 – 491 / Anastasius I: 491 – 518/Iustin I: 528 – 527

306: urcarea pe tron a lui Constantin, în Apus.

312: victoria lui Constantin asupra lui Maxenţiu la Pons Milvius.

313: edictul de la Mediolanum, Constantin acordă libertatea cultului creştin.

324: Constantin reunifică Imperiul; decide să construiască o nouă capitală pe locul anticului Byzantion.

325: Constantin convoacă şi prezidează sinodul de la Niceea, care îl condamnă pe Arie.

330: inaugurarea noii capitale, denumite Constantinopol (11 mai).

346: moartea lui Pahomie, fondatorul cenobitismului.

351: Constanţiu reunifică Imperiul.

356: moartea lui Antonie, primul eremit.

359: crearea eparhiei Constantinopol.

362: Iulian restaurează păgânismul.

363: Iulian moare în urma unei răni căpătate în lupta cu perşii.

364: Iovian autorizează din nou creştinismul şi încheie o pace dezavantajoasă cu Persia.

373: Valens se declară arian.

376: vizigoţii se stabilesc în Tracia.

378: vizigoţii se răzvrătesc: bătălia de la Adrianopol şi moartea lui Valens.

381: Teodosie întruneşte la Constantinopol al doilea sinod ecumenic.

391 – 392: legislaţia antipăgână.

394: creştinismul devine singura religie autorizată.

395: moartea lui Teodosie; împărţirea definitivă a Imperiului între Răsărit (Arcadius) şi Apus (Honorius);

încep raidurile hunilor.

410: cucerirea Romei de către vizigoţii lui Alaric.

413: începe construcţia zidurilor terestre ale Constantinopolului.

429: prima promulgare a Codului Teodosian; el va fi din nou promulgat în 438.

431: sinodul de la Efes, care îl condamnă pe Nestorie, patriarhul Constantinopolului.

439: vandalul Genseric pune stăpânire pe Cartagina.

441: nouă invazie a hunilor în Orient.

449: întrunirea la Efes a unui sinod în mod violent antinestorian; papa Leon cel Mare refuză sinodul.

450: urcarea pe tron a lui Marcian, soţul Pulcheriei, sora lui Teodosie II, defavorabil monofizitismului.

451: întrunirea sinodului de la Calcedon, sub strictă supraveghere imperială; afirmarea diofizitismului.

459: moartea lui Simeon Stâlpnicul.

473: moartea lui Euthymios, fondatorul sistemului monastic al lavrei în Palestina.

474: urcarea pe tron a lui Zenon, la început mai degrabă calcedonian.

475 – 476: uzurparea lui Basilikos, monofizit.

476: cucerirea Romei de către Odoacru, care pune capăt Imperiului Roman de Apus.

484: Zenon proclamă unirea Bisericii printr-un decret, *Henotikon*, care trece sub tăcere Calcedonul; ruptura cu Roma (schisma lui Akakios).

489: Zenon îi trimite pe ostrogoţi să recucerească Italia în numele său.

491: urcarea pe tron a lui Anastasius I, categoric monofizit.

493: Teodoric îl elimină pe Odoacru şi devine rege al Italiei.

494: reforma fabricării banilor din bronz, prin crearea unui *follis* cu greutate reglementară şi a unor monede divizionare.

495 – 505: edificarea (sau repararea) Zidului Lung,

care barează accesul în Constantinopol din Tracia, la 65 kilometri de capitală şi pe o lungime de 45 kilometri; prima apariţie a bulgarilor.

498: desfiinţarea *chrysargyron*-ului; instituirea Patrimoniului Sacru.

518: moartea lui Anastasius; urcarea pe tron a şefului exkoubitoi, ilirul Iustin I, sprijinit de nepotul său Iustinian.

519: Iustin I se reconciliază cu Roma, sfârşitul schismei lui Akakios.

Imperiul devine bizantin

Iustinian I: 527 – 565 / Iustin îi 565 – 578 / Tiberiu îi 578 – 582 / Mauricius: 592 – 602 / Phokas: 602 – 610 / Heraclius: 610 – 641

527: Iustinian îi urmează lui Iustin.

528: reînceperea războiului cu Persia.

529: prima promulgare a Codului lui Iustinian (a doua promulgare în 534); închiderea Academiei din Atena.

531: pacea cu Persia contra unui tribut considerabil; Ioan de Capadocia numit prefect al pretoriului.

532: răscoala Nika; începutul reconstrucţiei catedralei Sfânta Sofia.

533 – 534: recucerirea Africii de către Belisarios.

534: promulgarea Digestelor.

535 – 540: prima recucerire a Italiei.

535 – 536: tentativă de reformă a administraţiei provinciale prin reunirea puterilor civile şi militare.

537: sfinţirea catedralei Sfânta Sofia.

540 – 545: nou război cu Persia.

541: apariţia ciumei; ea ajunge în 542 la Constantinopol; destituirea lui Ioan de Capadocia, îi urmează Petru Barsymes.

542: moartea lui Sava, propagatorul sistemului monastic ortodox în Palestina.

548: moartea Teodorei, soţia lui Iustinian; reforma provincială este amânată.

552 – 554: nou război în Italia.

552: cucerirea Beţicii în Spania vizigotică; slavii

ajung la Zidul Lung.

553 – 554: al doilea sinod ecumenic de la Constantinopol, zis „al celor Trei Capitole”.

557 – 558: resurgenţa ciumei.

558: prăbuşirea cupolei Sfintei Sofia.

562: pacea de 50 de ani cu Persia.

563: nouă inaugurare a Sfintei Sofia.

565: moartea lui Iustinian; Iustinian II împărat.

568: sosirea lombarzilor în Italia.

572: reînceperea războiului cu Persia.

573 – 574: avarii, conduşi de Baian, trec Dunărea.

580 – 581: primul mare raid slav în Balcani.

582: urcarea pe tron a lui Mauricius, care a creat exarhatele Ravenna şi Cartagina.

586: primul asediu slav al Thessalonicului.

587 – 588: slavii năpădesc Balcanii până în Pelopones.

591: pace cu Persia; o parte a Armeniei devine bizantină.

602: răsturnarea lui Mauricius de către Phokas; reînceperea războiului cu Persia.

610: Heraclius, fiul exarhului Cartaginei, îl răstoarnă pe Phokas; perşii repun stăpânire pe Armenia.

611: jefuirea Cezareei din Capadocia de către perşi.

613: cucerirea Antiohiei de către perşi.

614: cucerirea Ierusalimului de către perşi; regele Persiei duce Crucea în capitala sa, Cresifon, din Mesopotamia Inferioară.

615 – 616: perşii ocupă Calcedonul.

618: asediul Thessalonicului de către avari.

619: perşii cuceresc Alexandria; moartea lui Ioan Moschos, autorul *Livezii duhovniceşti*.

622: perşii pun stăpânire pe Ankyra.

626: asedierea Constantinopolului de către avari; perşii urmăresc acest asediu din Calcedon.

627 – 628: campanie decisivă a lui Heraclius în Persia; ajunge la câţiva kilometri de Cresifon.

629: tratatul de la Arabissos, Persia restituie Siria, Palestina şi Egiptul, precum şi Crucea.

630: Heraclius reinstalează Crucea la Ierusalim.

632: moartea lui Mahomed.

635: arabii cuceresc Damascul.

636: înfrângerea armatei bizantine de către arabi pe râul Yarmuk.

638: Heraclius promulgă edictul *Ekthesis*, încercare de compromis între ortodoxia calcedoniană şi monofizitismul care introduce monotelismul; arabii cuceresc Ierusalimul.

641: arabii pun stăpânire pe Dvin în Armenia; moartea lui Heraclius.

Reorganizarea Imperiului

Constantin III Heraclius: 641 / Heraclonas: 641 / Constans îi 641 – 668 / Constantin IV: 668 – 685 / Iustinian îi 685 – 695 / Leontios: 695 – 698 / Tiberios III Apsimaros: 698 – 705 / Iustinian II (a doua domnie): 705 – 711 / Philippikos Bardanes: 711 – 713 / Anastasios II Artemios: 713 – 715 / Teodosie III: 715 – 717 / Leon III Isaurianul: 717 – 741 / Constantin V Kopronymos: 741 – 775 / Leon IV: 775 – 780 / Constantin VI: 780 – 797 / Irina: 797 – 802 / Nikephoros I: 802 – 811 / Mihail I Rangabe: 811 – 813 / Leon V Armeanul: 813 – 820 / Mihail II de Amorion: 820 – 829 / Teofil: 829 – 842 / Mihail IE: 842 – 867

642: arabii cuceresc Alexandria.

648: *Typos*-ul lui Constans II, care interzice să se vorbească despre două voinţe.

649: raid arab asupra Ciprului.

655: moartea papei Martin I, întemniţat la Cherson.

658: prima strămutare de slavi în Asia Mică.

667: prima menţionare a unui strateg al Armeniakon.

669: prima menţionare a unui strateg al Anatolikon.

672: prima folosire a focului grecesc.

674 – 678: asediul Constantinopolului de către arabi.

679 – 680: crearea themei Tracia.

680 – 681: al treilea sinod de la Constantinopol (al

şaselea sinod ecumenic) condamnă monotelismul.

681: crearea şi prima recunoaştere de către bizantini a unui stat bulgar în Moesia, de la Dunăre la lanţul muntos al Balcanilor.

688 – 689: campanie contra slavilor în Balcani, care permite redeschiderea căii terestre spre Thessalonic; strămutări de slavi în Asia Mică.

691 – 692: sinodul *în Trullo*, propriu Bisericii Răsăritene, care stabileşte practicile acesteia.

692: prima menţionare a unui logothetes tou genikou.

693: bizantinii sunt siliţi să evacueze Armenia.

695: Iustinian II detronat de isaurianul Leontios care pune să i se taie nasul şi îl exilează la Cherson.

698: arabii cuceresc Cartagina; Leontios este răsturnat de Tiberios III şi întemniţat în mănăstirea Dalmatou.

700: prima menţionare a unui strateg al Siciliei.

705: Iustinian II îl alungă pe Tiberios III şi îşi redobândeşte tronul cu ajutorul hanului bulgar Tervel, care primeşte titlul de cezar.

711: Iustinian II îl trimite pe Philippikos Bardanes într-o expediţie contra Chersonului; acesta este proclamat împărat şi îl răstoarnă pe Iustinian II.

712: campanii ale lui Tervel în Tracia şi Maslama în Asia Mică.

715: Germanos patriarh al Constantinopolului; León I Isaurianul strateg al Anatolikon.

717: León I Isaurianul pune stăpânire pe tron, cu ajutorul lui Tervel; Maslama începe asediul Constantinopolului.

718: arabii nevoiţi să ridice asediul Constantinopolului pe 15 august.

730: primul *silention* al lui León III împotriva icoanelor; demiterea lui Germanos.

732: prima menţionare a themei maritime Kibyrrhaiotai.

732 – 733: León III pune ansamblul Balcanilor sub autoritatea patriarhului de Constantinopol; ruptură cu papalitatea, care refuză iconoclasmul.

740: victoria bizantinilor asupra oştilor arabe la Akroinon, primul mare succes bizantin pe teren în faţa arabilor.

741: prima menţionare a themei Thrakesion, subdiviziune a themei Anatolikon.

741 – 744: revolta lui Artabasdos, care îl pune pentru o vreme în dificultate pe Constantin V.

746: raid al lui Constantin V asupra Germaniceei, ţinutul de origine al familiei sale.

747: epidemie de ciumă la Constantinopol.

751: căderea exarhatului Ravennei în mâinile lombarzilor: Bizanţul nu păstrează decât Italia Meridională şi Sicilia.

752: raid al lui Constantin V care cucereşte Theodosiopolis şi Melitene.

754: sinodul iconoclast de la Hiereia, iconoclasmul devine doctrina oficială a Imperiului.

756: reînceperea războiului cu bulgarii.

759: naşterea lui Teodor, viitorul Studit.

760: prima menţionare a logothetes tou dromou.

763: bulgarii sunt zdrobiţi la Anchialos.

764: Constantin V strămută 208.000 de slavi în Bithynia.

765: complotul şi moartea lui Ştefan cel Tânăr; începutul persecuţiei contra monahilor.

766: ceremonie de batjocorire a monahilor şi monahiilor la Hipodromul din Constantinopol.

780: moartea lui Leon IV; Irina devine regentă în numele fiului său Constantin VI.

784: Tarasios devine patriarh.

787: al doilea sinod de la Niceea, care restabileşte cultul imaginilor.

790: Constantin VI ia personal puterea.

792: grea înfrângere a armatelor bizantine de către

bulgari la Markellai.

797: Irina pune să fie orbit Constantin VI şi preia puterea, atribuindu-şi titlul de basileus.

799: Teodor devine egumenul mănăstirii Sfântul Ioan Botezătorul Stoudios.

802: Nikephoros, logothetes tou genikou, o detronează pe Irina; crearea themei Macedoniei.

805: Peloponesul este în întregime controlat de Bizanţ.

806: Nikephoros devine patriarh al Constantinopolului.

811: armata bizantină, care tocmai a distrus capitala bulgară Pliska, este zdrobită de bulgarii lui Krum; împăratul Nikephoros I moare pe câmpul de bătălie, iar fiul său Staurakios este grav rănit; urcarea pe tron a lui Mihail I.

813: înfrângere în faţa bulgarilor la Versinikia; strategul Anatolikon Leon Armeanul pune mâna pe putere.

814: Krum asediază Constantinopolul, dar este răpus de o criză cardiacă.

815: Leon V restabileşte iconoclasmul; patriarhul Nikephoros este constrâns la demisie, iar Teodor Studitul, la exil.

820: asasinarea lui Leon V, înlocuit de Mihail II.

821: uzurparea lui Toma Slavul (până în 823).

826: moartea lui Teodor Studitul.

827: arabii pun stăpânire pe Creta şi debarcă în Sicilia.

831: Euthymios din Sardes, mitropolit iconodul, moare din cauza maltratărilor (120 de lovituri de bici).

838: cucerirea Amorionului de către arabi; este ultimul lor raid important în Asia Mică.

840: Leon Matematicianul arhiepiscop al Thessalonicului (destituit în 843).

842: regenţa Teodorei pentru fiul său Mihail III.

843: restabilirea cultului imaginilor; Methodios patriarh.

847: moartea lui Methodios; Ignatios patriarh.

856: Teodora înlăturată de la putere.

858: demisia silită a patriarhului Ignatios, înlocuit de Photios. 860: apariţia unei flote ruseşti în faţa Constantinopolului.

863: trimiterea lui Constantin (Chirii) şi Methodios în Moravia; victoria lui Petronas asupra arabilor emirului de Melitene lângă Amisos; crearea Universităţii Magnaura, încredinţată lui Leon Matematicianul.

864: convertirea ţarului bulgar Boris la creştinism.

Dinastia macedoneană

Vasile I: 867 – 886 / Leon VI: 886 – 912 / Alexandru: 912 – 913 / Constantin VII Porfirogenetul: 913 – 959 / Roman I Lekapenos: 920 – 944 / Roman îi 959 – 963 / Vasile îi 963 – 1025 / Nikephoros II Phokas: 963 – 969 / Ioan I Tzimiskes: 969 – 976 / Constantin VIII: 1025 – 1028 / Roman III Argyros: 1028 – 1034 / Mihail IV Paphlagonianul: 1034 – 1041 / Mihail V Kalaphates: 1041 – 1042 / Zoe: 1042 / Constantin IX Monomahul: 1042 – 1055 / Teodora: 1055 – 1056 / Mihail VI Stratioţikos: 1056 – 1057

867: ruptură între Photios şi papa Nicolae I; Vasile Macedoneanul pune să fie asasinat Mihail III şi îl înlocuieşte ca împărat; îl demite pe Photios şi îl readuce pe Ignatios.

869: moartea la Roma a lui Constantin (Chirii).

876: bizantinii reiau în stăpânire Bari.

877: Photios redevine patriarh la moartea lui Ignatios.

879 – 880: reconcilierea lui Photios cu papalitatea.

880: construirea Noii Biserici (Nea Ekklesia) în incinta Palatului Imperial.

883: primul document imperial în favoarea călugărilor de la Athos.

885: sosirea în Bulgaria a clerului bizantin alungat din Moravia.

888: promulgarea *Basilicalelor*, culegere de

reglementare şi de jurisprudenţă care înlocuieşte *Corpus Juris Civilis* al lui Iustinian.

894: promulgarea novelelor lui Leon VI; strămutarea la Thessalonic a comerţului bulgarilor; intrarea în război a bulgarilor lui Simeon.

896: bulgarii ţarului Simeon îi zdrobesc pe bizantini la Bulgarophygon.

899: *Kletorologion*-ul lui Philotheos, tratat despre priorităţile ierarhice şi ceremonialul imperial.

901: Nicolae Mystikos patriarh al Constantinopolului.

902: căderea Taorminei, ultima fortăreaţă bizantină din Sicilia.

904: cucerirea Thessalonicului în urma unui raid arab condus de Leon din Tripoli; o parte a populaţiei este luată în sclavie.

905: naşterea lui Constantin VII Porfirogenetul, fiul lui Leon VI şi al concubinei sale Zoe Karbonopsina.

906: patriarhul Nicolae Mystikos se împotriveşte căsătoriei lui Leon VI cu Zoe într-un al patrulea mariaj şi îi interzice împăratului accesul în Sfânta Sofia.

907: Nicolae Mystikos este demis şi înlocuit cu Euthymios; Leon VI se căsătoreşte cu Zoe.

911: eşecul unei expediţii navale conduse de Himerios contra Cretei; tratat comercial între Bizanţ şi ruşi.

912: Leon VI promulgă *Cartea Eparhului*, care reglementează anumite meserii la Constantinopol; moartea lui Leon VI, înlocuit de fratele său Alexandru; rechemarea lui Nicolae Mystikos.

913: moartea lui Alexandru; Constantin Porfirogenetul devine împărat şi Nicolae Mystikos, regent; Simeon al Bulgariei în faţa Constantinopolului.

919: Roman Lekapenos, droungarios tou ploimou, o căsătoreşte pe fiica sa cu Constantin VII Porfirogenetul.

920: Roman Lekapenos devine împăratul principal; Constantin Porfirogenetul continuă să domnească fără a guverna şi se dedică scrisului.

926: victoria lui Roman Lekapenos asupra bulgarilor.

927: moartea lui Simeon al Bulgariei, care aduce patruzeci de ani de pace între Bizanţ şi bulgari.

927 – 928: iarnă deosebit de grea.

928: Roman Lekapenos restabileşte dreptul de preempţiune în sate, suprimat de Leon VI.

934: Ioan Kourkouas, domestikos ton scholon, recucereşte Melitene de la arabi; raid ungar până în Tracia; novelă a lui Roman Lekapenos care protejează mica exploataţie ţărănească.

941: atac rus contra Constantinopolului.

944: al doilea tratat cu ruşii; aducere a *Mandylion*-ului din Edessa (bucată de pânză considerată a fi păstrat imprimat pe ea chipul lui Hristos) la Constantinopol; Roman Lekapenos răsturnat de fiii săi.

945: preluarea puterii de către Constantin Porfirogenetul.

949: recucerirea Germaniceei şi a Theodosiopolisului.

954 – 955: botezul Olgăi de Kiev la Constantinopol.

958: recucerirea Samosatei; sosirea lui Atanasie în Athos.

960 – 961: recucerirea Cretei de către Nikephoros Phokas.

962 – 963: întemeierea mănăstirii Marea Lavră, la capătul peninsulei Athos, de către Atanasie, la ordinul şi pe cheltuiala lui Nikephoros Phokas.

963: moartea lui Roman II şi urcarea pe tron a lui Vasile II şi Constantin VIII; Nikephoros Phokas este încoronat împărat, dar îi lasă să domnească pe cei doi tineri porfirogeneţi.

964: novelă a lui Nikephoros Phokas referitoare la bunurile monastice.

965: recucerirea Ciprului.

965 – 966: recucerirea restului Câmpiei Ciliciei.

966: Nikephoros Phokas atacă Bulgaria cu ajutorul ruşilor.

969: Imperiul recucereşte Antiohia; tratat de pace cu

emirul din Alep; Ioan Tzimiskes pune să fie asasinat Nikephoros Phokas şi îi ia locul.

971: campanie contra ruşilor care s-au instalat în Bulgaria.

972: Otto II se căsătoreşte cu Theophano Skleraina, principesă bizantină; *typikon* al lui Ioan Tzimiskes care organizează viaţa monastică la Athos.

975: marea campanie a lui Ioan Tzimiskes în Siria; ajunge la 150 kilometri de Ierusalim.

976: moartea lui Ioan Tzimiskes şi începutul domniei personale a lui Vasile II.

976 – 979: răzvrătirea şi uzurparea lui Bardas Skleros.

979: întemeierea mănăstirii athonite Iviron de către georgienii din lavra lui Atanasie.

cca. 980: răscoală a Bulgariei, care se declară independentă; începutul domniei lui Samuel.

986: Vasile II învins de bulgari la Porţile lui Traian.

987 – 988: a doua răzvrătire a lui Bardas Skleros, cu Bardas Phokas; cneazul rus Vladimir vine în ajutorul lui Vasile II.

988: Vladimir se căsătoreşte cu sora lui Vasile II; este botezat la Cherson, apoi îşi creştinează poporul prin botezul în Nipru, la Kiev (15 august 988 sau 989).

989: cutremur de pământ la Constantinopol, cupola Sfintei Sofia se prăbuşeşte parţial.

991: începutul războiului continuu al lui Vasile II împotriva lui Samuel al Bulgariei.

996: novelă a lui Vasile II contra potentaţilor.

1001 (sau 1002): moartea lui Atanasie Athonitul.

1002: Vasile II pune stăpânire pe Sofia şi pe jumătatea de est a Bulgariei.

1004: Vasile II pune stăpânire pe Skopje.

1009: exilul lui Simeon Noul Teolog.

1012: sosirea normanzilor în Italia de Sud.

1014: înfrângerea oştirii bulgare la Kleidion; 15.000 de bulgari sunt orbiţi, doar câte unul la o sută fiind lăsat

cu un singur ochi scos, pentru a fi trimişi apoi la Samuel, care moare la vederea lor.

1018: anexarea Bulgariei.

1021: anexarea unei părţi a Armeniei, dincolo de lacul Van, în Vaspurakan.

1024: solie la Roma pentru a se obţine recunoaşterea titlului de patriarh ecumenic de către papă.

1028: Constantin VIII îl recheamă pe Boioannes, care îi ţinea în loc pe normanzi în Italia de Sud; moartea lui Constantin VIII, care lasă două fiice, Zoe şi Teodora; Zoe se căsătoreşte cu Roman III Argyros.

1031: Georgios Maniakes recucereşte Edessa.

1034: moartea lui Roman III; Zoe se căsătoreşte cu Mihail IV Paphlagonianul.

1035 – 1040: operaţiune militară a lui Georgios Maniakes pentru a recuceri Sicilia.

1037: prima menţionare a unui mitropolit al Kievului.

1041: înfrângerea lui Boioannes de către lombarzi în Italia; moartea lui Mihail IV; Zoe îl adoptă pe nepotul său Mihail V Kalaphates.

1042: Georgios Maniakes restabileşte situaţia în Italia; Mihail V încearcă să o elimine pe Zoe; este răsturnat de o răscoală populară; Zoe se căsătoreşte cu Constantin IX Monomahul; uzurparea lui Georgios Maniakes care abandonează Italia şi lasă cale liberă normanzilor; aceştia pun stăpânire pe Apulia.

1043: Mihail Cerularie patriarh al Constantinopolului.

1045: anexarea regatului armean Ani; *typikon* al lui Constantin Monomahul pentru Athos.

1046: sfinţirea catedralei Sfânta Sofia din Kiev.

1047: înfiinţarea Şcolii de Drept din Mangana la îndemnul lui Ioan Mauropous.

1048: călugărul Pavel întemeiază mănăstirea Hristos Evergetis (Binefăcătorul) la periferia Constantinopolului.

1053: alianţă cu papa Leon IX.

1054: solie pontificală la Constantinopol, dublă

excomunicare a patriarhului Mihail Cerularie de către emisarii pontificali şi a acestora de către sinodul permanent din Constantinopol; eşecul alianţei pontificale.

1055: moartea lui Constantin Monomahul; Teodora este scoasă din mănăstire pentru a domni.

1056: Teodora îl adoptă pe Mihail VI Bringas, zis Stratioţikos. *Comnenii*

Isaac I Comnenul: 1057 – 1059 / Constantin X Ducas: 1059 – 1067 / Mihail VII Ducas: 1067 – 1078 / Roman IV Diogenes: 1068 – 1071 / Nikephoros III Botaniates: 1078 – 1081 / Alexios I Comnenul: 1081 – 1118 / Ioan II Comnenul: 1118 – 1143 / Manuel I Comnenul: 1143 – 1180 / Alexios II Comnenul: 1180 – 1183 / Andronic I Comnenul: 1183 – 1185

1057: Mihail VI este detronat printr-un pronunciament militar condus de Isaac I Comnen.

1059: Isaac Comnenul abdică şi se retrage la mănăstirea Stoudios; urcarea pe tron a lui Constantin X Ducas.

1056 – 1064: primele raiduri ale turcului Alp Arslan în estul Imperiului; el cucereşte Ani în 1064.

1060 – 1061: Robert Guiscard pune stăpânire pe aproape toate oraşele bizantine din Calabria şi din ceea ce mai rămăsese din Sicilia bizantină.

1068: Roman IV Diogenes se căsătoreşte cu văduva lui Constantin X şi pregăteşte o politică militară energică.

1071: înfrângere în faţa turcilor la Mantzikert şi cucerirea oraşului Bari de către normanzi; Roman Diogenes, prizonier al turcilor, este înlocuit de Mihail VII Ducas; guvernarea eunucului Nikephoritzes.

1078: Nikephoros Botaniates strateg al Anatolikon; moartea lui Mihail Psellos.

1081: urcarea pe tron a lui Alexios I Comnenul, care încredinţează guvernarea mamei sale, Ana Dalassena, pentru a se duce să lupte împotriva normanzilor; asedierea Dyrrachionului de către normanzii lui Robert Guiscard; veneţienii împrăştie flota normandă, dar asediul continuă.

1082: cucerirea Dyrrachionului de către normanzi; procesul şi condamnarea lui Ioan Italos, care afirma în mod prea ferm o filosofie platonicianã.

1084: Antiohia cade în mâinile turcilor.

1085: normanzii alungaţi din Balcani.

1088: Hristodoulos întemeiază mănăstirea Sfântul Ioan Teologul pe insula Patmos.

1090: pecenegii, aliaţi cu emirul turc al Smirnei, Tzachas, asediază Constantinopolul.

1091: pecenegii sunt zdrobiţi la Lebounion.

1096 – 1097: cruciaţii la Constantinopol.

1097: cucerirea Niceei de către cruciaţi, care o restituie lui Alexios I.

1098: cruciaţii cuceresc Antiohia şi nu o restituie Imperiului.

1099: cucerirea Ierusalimului de către cruciaţi.

1107: debarcarea în Balcani a normanzilor lui Bohemund; edictul asupra reformei clerului.

1108: normanzii învinşi, tratatul de la Deabolis.

1126: noi concesiuni acordate veneţienilor; concesiuni în favoarea pisanilor.

1135: Ioan II recucereşte Cilicia.

1136: inaugurarea mănăstirii-spital Hristos Pantocrator.

1137: Ioan II recucereşte Antiohia.

1146 – 1147: cruciada a doua.

1147: atac al normanzilor în Balcani; ei cuceresc Corintul şi Teba.

1155 – 1156: campania lui Manuel în Italia de Sud.

1156: moartea lui Teodor Pródromos, poet şi profesor (sau în 1170?). 1159: intrarea solemnă a lui Manuel în Antiohia.

1161: Manuel îl impune pe ginerele său Bela pe tronul Ungariei. 1162: alianţă cu sultanul turc din Konya (Ikonion), Kilij Arslan II. 1169: expediţia bizantinilor şi a cruciaţilor contra Egiptului; primele concesiuni acordate genovezilor.

1171: arestarea veneţienilor în întregul Imperiu; alianţă între Manuel şi regele latin al Ierusalimului.

1172: supunerea sârbilor lui Ştefan Nemanja.

1175: revolta lui Kilij Arslan II.

1176: înfrângerea armatelor bizantine de către turci la Myriokephalon; Manuel îl trimite pe patriarhul Leontios pentru a încerca să recupereze scaunul său din Ierusalim.

1180: moartea lui Manuel; urcarea pe tron a lui Alexios II, regenţa Mariei de Antiohia.

1182: Andronic Comnenul o înlătură pe María de Antiohia; masacrarea latinilor din Constantinopol.

1183: Andronic pune să fie asasinat Alexios II şi acaparează tronul. 1185: jefuirea Thessalonicului de către normanzi; răsturnarea lui Andronic I; urcarea pe tron a lui Isaac II Angelos.

Catastrofa din 1204

Isaac II Angelos: 1185 – 1195 / Alexios III Angelos: 1195 – 1203 / Isaac II Angelos (a doua domnie): 1203 – 1204 / Alexios IV Angelos: 1203 – 1204 / Alexios V Mourtzouphlos: 1204 / Teodor I Lascaris: 1208 – 1221 / Ioan III Ducas Vatatzes: 1221 – 1254 / Teodor II Lascaris: 1254 – 1258 / Ioan IV Lascaris: 1058 – 1261

1186: independenţa Bulgariei.

1187: Saladin cucereşte Ierusalimul.

1191: cucerirea Ciprului de către Richard Inimă-de-Leu.

1195: moartea canonistului Teodor Balsamon; Alexios El Angelos pune să fie orbit fratele său Isaac şi îl întemniţează pe nepotul său Alexios pentru a pune stăpânire pe tron; independenţa Serbiei sub Ştefan Nemanja.

1198: Inocenţiu III lansează a patra cruciadă.

1201: Alexios Angelos, fiul lui Isaac II, evadează din Constantinopol şi parcurge Occidentul în căutare de alianţe.

1203: cruciaţii în faţa Constantinopolului, restaurarea lui Isaac II şi urcarea pe tron a lui Alexios IV.

1204: Alexios IV răsturnat de Alexios V Mourtzouphlos; cucerirea şi jefuirea Constantinopolului de către cruciaţi; crearea Imperiului Latin de Constantinopol; Teodor I Lascaris împărat al Niceei; crearea Imperiului Marilor Comneni în Trapezunt; Teodor Angelos despot al Epirului.

1206: veneţienii pun stăpânire pe Creta.

1211: Teodor Lascaris îl învinge pe sultanul selgiucid.

1214: Teodor Lascaris rezistă victorios împăratului latin de Constantinopol, Henri de Hainaut.

1217: Teodor Angelos recucereşte Thessalonicul.

1221: Ioan III Vatatzes îi succede socrului său, Teodor Lascaris.

1243: înfrângerea selgiucizilor de către mongoli.

1246: Ioan III Vatatzes pune stăpânire pe Thessalonic.

1259: Ioan IV Vatatzes îi succede lui Teodor II; regenţa lui Mihail Paleologul, care se proclamă co-împărat; victoria oştilor din Niceea asupra celor din Epir, aliate cu regele Siciliei şi cu latinii din Pelopones, la Pelagonia.

Paleologii

Mihail VIII Paleologul: 1259 – 1282 / Andronic II Paleologul: 1282 – 1328 / Andronic III Paleologul: 1328 – 1341 / Ioan V Paleologul: 1341 – 1376 / Ioan VI Cantacuzino: 1341 – 1354 / Andronic IV Paleologul: 1376 – 1379 / Ioan V Paleologul (a doua domnie): 1379 – 1391 / Ioan VII Paleologul: 1390 / Manuel II Paleologul: 1391 – 1425 / Ioan VIII Paleologul: 1425 – 1448 / Constantin XI Paleologul (Dragases): 1448 – 1453

1261: tratatul de la Nymphaion cu genovezii; Mihail VIII se întoarce la Constantinopol, este încoronat la Sfânta Sofia.

1264: autobiografia lui Nikephoros Blemmydes, principal intelectual şi profesor al Imperiului din Niceea.

1265: demiterea patriarhului Arsenios, începutul schismei arsenite.

1274: conciliul de la Lyon, Mihail VIII acceptă

supunerea Bisericii bizantine.

1282: „Vecerniile siciliene”, separarea Siciliei de Regatul Neapolelui; moartea lui Mihail VIII şi urcarea pe tron a lui Andronic II.

1302: prima înfrângere a bizantinilor în faţa lui Osman, întemeietorul statului otoman; Osman începe cucerirea Bithyniei.

1304: sosirea Companiei Catalane, mercenari care îi zdruncină pe turci, dar se revoltă deoarece nu sunt plătiţi; turcii pun stăpânire pe Efes.

1305: Georgios Akropolites mare logothet.

1310: sfârşitul schismei arsenite.

1316: Teodor Metochites începe restaurarea mănăstirii Chora (Kariye Cărnii).

1317: turcii pun stăpânire pe Smirna.

1321: Teodor Metochites mare logothet; rebeliunea lui Andronic, nepotul de fiu al lui Andronic II, cu sprijinul lui Ioan Cantacuzino, Teodor Synadenos şi Alexios Apokaukos; război civil (până în 1327).

1326: Orkhan, fiul lui Osman, pune stăpânire pe Brusa (Bursa), făcând din oraş capitala sa.

1328: Andronic III intră în Constantinopol şi îl surghiuneşte pe Andronic II într-o mănăstire.

1331: căderea Niceei.

1337: căderea Nicomediei, care marchează sfârşitul implantării bizantine în Asia Mică, cu excepţia enclavei de la Philadelphia.

1340: recucerirea Dyrrachionului, Imperiul controlează toată partea centrală a Balcanilor.

1341: moartea lui Andronic III şi urcarea pe tron a lui Ioan V, în vârstă de 9 ani; regenţa mamei sale, Ana de Savoia, sprijinită de Alexios Apokaukos şi patriarhul Ioan Kalekas; Ioan Cantacuzino se proclamă împărat la Didymoteichon; începutul celui de-al doilea război civil.

1342: răscoala de la Thessalonic; începutul mişcării zelote.

1345: alianţa lui Cantacuzino cu Orkhan, căruia i-o

dă în căsătorie pe una dintre fiicele sale.

1346: Ştefan DuSan se proclamă basileu al Serbiei şi României la Skopje.

1347: Ioan VI Cantacuzino intră în Constantinopol şi se reconciliază cu Ioan V care se căsătoreşte cu una dintre fiicele sale, Elena; Manuel Cantacuzino despot al Mistrei; Demetrios Kydones mesazon (consilier imperial).

1348: ciuma ajunge la Constantinopol.

1350: Ioan VI reia controlul Thessalonicului.

1351: sinod care oficializează doctrina isihastă propovăduită de Grigorie Palama.

1352: Ioan VI diminuează *kommerkion*-ul pentru bizantini la 2%, acelaşi nivel ca la genovezi.

1354: turcii pun stăpânire pe Gallipoli; Ioan VI îi lasă puterea lui Ioan V şi se retrage la mănăstirea Mangana.

1355: moartea lui Ştefan Duian, în acel moment stăpân pe jumătate din Balcani.

1366: călătoria lui Ioan V în Ungaria; Adrianopol devine capitala otomanilor.

1368: canonizarea lui Grigorie Palama.

1369: călătoria lui Ioan V la Roma.

1383: otomanii preiau controlul asupra Athosului, dar îi respectă autonomia.

1385: turcii cuceresc Sofia.

1387: turcii cuceresc Thessalonicul.

1389: înfrângerea sârbilor la Kossovo.

1390: turcii cuceresc Philadelphia.

1393: Bulgaria devine stat vasal sultanului.

1394: începutul blocadei Constantinopolului de către Baiazid.

1396: cruciada condusă de unguri este zdrobită de turci pe Dunăre, la Nicopole.

1402: înfrângerea turcilor de către mongoli la Ankara; bizantinii recuceresc Thessalonicul.

1411: Mehmed I reface unitatea turcilor; pace relativă cu Imperiul.

1421: moartea lui Mehmed I.

1422: tentativă a lui Murad I contra Constantinopolului.

1430: otomanii recuceresc Thessalonicul.

1431: Ioan Chortasmenos mitropolit al Selymbriei.

1437: Bessarion mitropolit al Niceei.

1438 – 1439: conciliul de la Ferrara-Florenţa, Ioan VIII acceptă Unirea Bisericilor în condiţiile Romei; Bessarion devine cardinal.

1444: ultima cruciadă condusă de regele Poloniei şi al Ungariei, Vladislav, este înfrântă la Vama.

1451: Mehmed II îi succede lui Mehmed I.

1452: ceremonia de Unire a Bisericilor la Sfânta Sofia, în mare parte goală; moartea la Mistra a lui Georgios Genistos Plethon, filosof neoplatonician de tendinţă păgână.

1453 (29 mai): cucerirea Constantinopolului de către Mehmed II.

1460: căderea Mistrei.

1461: căderea Trapezuntului.

II

TERITORIUL

Teritoriul bizantin este eminamente variabil. El cunoaşte extinderea sa maximă sub Iustinian (527 – 565), când se întinde din sudul Spaniei până la Eufrat, de ambele părţi ale Mediteranei. El este, dimpotrivă, redus la Constantinopol şi o parte din Peloponesîn ajunul cuceririi capitalei de către otomani la 1453. Între aceste două extreme, Asia Mică alcătuieşte nucleul Imperiului începând din secolul al VII-lea, când slavii au inundat Balcanii, nelăsând liberă decât o fâşie de coastă, de la Capul Malea din sudul Peloponesului până la Constantinopol, şi arabii, care au cucerit Siria, Palestina şi Egiptul, lansează atacul împotriva Africii de Nord, până la pierderea acestui nucleu în faţa turcilor, amorsată deja de bătălia de la Mantzikert în 1071. Între timp, Imperiul recucerise mai toată Peninsula Balcanică; de atunci, acolo se găseşte ce mai rămâne din forţele sale active. Să

adăugăm că, până la mijlocul secolului al XI-lea, Imperiul este o putere maritimă majoră: chiar dacă această talasocraţie e contestată, Mediterana Orientală şi Marea Neagră fac parte integrantă din teritoriul bizantin. Aceasta din urmă rămâne chiar în mod incontestabil bizantină până la 1204 şi cucerirea Constantinopolului de către cruciaţi. În orice caz, nodul Imperiului îl constituie exact strâmtorile care, prin Propontida (Marea Marmara), permit să se treacă din Marea Neagră în Mediterană: Bosforul la nord şi Dardanelele la sud. Cu siguranţă, Constantin nu a ales la întâmplare situarea noii sale capitale la gura Bosforului.

Din punct de vedere geografic, acest teritoriu se caracterizează prin vigoarea reliefului, atât în Balcani, cât şi în Asia Mică. În vestul Peninsulei Balcanice domină Alpii Dinarici, apoi Munţii Pindului, care înaintează până în sudul Peloponesului; în partea răsăriteană, se înalţă Carpaţii, care se termină cu lanţul Balcanilor şi cu Munţii Rodopi. Aceste lanţuri muntoase se prelungesc în Asia Mică prin Munţii Pontici, care mărginesc Marea Neagră la sud, până în Caucaz, unde ajung şi Munţii Taurus: aceştia, orientaţi vest-est de-a lungul Mediteranei Orientale până în Câmpia Ciliciei, se curbează apoi spre nord-est pentru a se uni cu Munţii Caucaz. Cu excepţia câmpiilor Padului, a Dunării de Jos şi a Ciliciei, precum şi a Egiptului, când Imperiul deţine controlul asupra lor, şesurile sunt restrânse, limitate la câmpiile de coastă, la cele care se întind de-a lungul râurilor sau la câteva depresiuni interioare; munţii barează aproape tot timpul orizontul. Această structură complexă a reliefului are totuşi o compensaţie în jurul Mării Egee, care pătrunde adânc în uscat şi care e presărată cu numeroase insule, ceea ce întăreşte caracterul maritim al Imperiului; la fel stau lucrurile cu Marea Adriatică, între Balcani şi Italia. În schimb, centrul Asiei Mici, când nu este acoperit de munţi înalţi, cu excepţia unor foşti vulcani, ca Muntele Argeus din apropierea Cezareei din Capadocia, constituie o serie

de podişuri înalte, deloc ospitaliere.

Clima este de asemenea plină de contraste. Zonele de coastă şi toate regiunile din Grecia şi din Italia beneficiază de clima mediteraneeană, în plus suficient de umedă pe coastele expuse la vest. Dar această climă se degradează foarte repede de cum ne depărtăm de coaste sau ne îndreptăm spre nord. Nord-estul Balcanilor are o climă net continentală, cu furtuni vara şi ierni aspre; ţărmurile Mării Negre sunt răcoroase şi umede. Centrul Asiei Mici este extrem de călduros şi uscat vara, dar blocat de zăpezi între patru şi şase luni pe an. Capitala, Constantinopol, dacă este protejată de căldurile estivale excesive, nu este ferită de rigorile hibernale: cronicarii au păstrat amintirea unei ierni din secolul al X-lea când gerul a început în ziua de Crăciun şi a durat o sută douăzeci de zile.

Pe scurt, prin relieful şi clima sa, Imperiul Bizantin este un ţinut aspru.

ÎMPĂRĂTEASA CETĂŢILOR

Dacă Roma a pornit de la un oraş pentru a deveni un imperiu, istoria Imperiului Bizantin se identifică mai mult cu cea a capitalei sale: ea începe cu întemeierea acesteia de către Constantin şi sfârşeşte prin cucerirea ei de către Mehmed II (cf. Paleologii, cap. I).

ÎNTEMEIEREA

Constantin a vrut să înzestreze Imperiul Roman, pe care tocmai îl reunificase, cu o nouă capitală situată strategic astfel încât să poată apăra mai uşor hotarele vulnerabile de la Dunăre şi de la Eufrat. El i-a ales de asemenea cu minuţiozitate amplasamentul, cel al Byzantionului, colonie grecească întemeiată de Megara, la capătul unei peninsule uşor de apărat contra invadatorilor veniţi pe uscat, mărginită la nord de un braţ de mare bine adăpostit, Cornul de Aur, la sud, de Propontida, închisă de două strâmtori lesne de apărat, iar la est de gura Bosforului, acolo unde se domoleşte puternicul curent care îl alimentează din Marea Neagră. Însă, cu excepţia

promontoriului propriu-zis, coasta Propontidei şi mai cu seamă cea a Cornului de Aur sunt ferite de vântul dominant din nord-est şi deci propice stabilirii de porturi naturale sau artificiale.

Întemeietorul doreşte, bineînţeles, să creeze o geamănă a Romei. Relieful abrupt care mărgineşte Cornul de Aur, dar care coboară în chip mult mai lin spre Propontida, îngăduie să se găsească cele şapte coline; oraşul este împărţit de la bun început în paisprezece regiuni urbane, chiar dacă pentru asta trebuie să se depăşească limitele zidurilor şi să se traverseze Cornul de Aur. Hipodromul există deja: va fi suficient să fie mărit pentru a i se da proporţiile pe care le avea Circus Maximus. Constantin edifică un for unde pune să se ridice o coloană în vârful căreia să fie plasată o statuie a întemeietorului, „Coloana arsă”. Spre acest for se deschide o construcţie ce adăposteşte Senatul; printr-o serie de avantaje, îndeosebi generoase dotări funciare, Constantin atrage o parte a senatorilor romani. Chiar dacă împăratul a autorizat creştinismul şi a adoptat fără îndoială noua religie, el nu pregetă să-şi înzestreze noua fundaţie cu temple splendide şi cu o bogată operă statuară. În sfârşit, pentru a atrage populaţia, el instituie în oraş un sistem anual de aprovizionare gratuită.

Succesorii săi îi continuă opera: artera principală, Mese (strada „de mijloc”, căci se află într-adevăr în mijlocul oraşului), care se împarte în două la Philadelphion, ramificaţia de nord ducând la Poarta Adrianopolului, iar ramificaţia de sud la Poarta de Aur, cea care duce spre Roma şi pe unde se desfăşoară intrările solemne ale împăraţilor, vede înălţându-se noi foruri, şi anume cel al lui Teodosie şi cel al lui Arcadius. Curând, incinta iniţială, care cuprindea 750 de hectare, se dovedeşte insuficientă şi, la începutul secolului al V-lea, Teodosie II dublează suprafaţa construind un nou zid. De astă dată, dimensiunea este îndestulătoare: spaţiul nu va fi construit pe de-a-ntregul, mai ales între cele două ziduri,

lăsând să subziste numeroase grădini, şi chiar câmpuri în plin oraş.

DEZVOLTAREA URBANĂ

Care sunt principalii poli ai acestei dezvoltări urbane? Mai întâi, zona cuprinzând antica acropolă (astăzi Palatul Topkapî) până la forul lui Constantin: orientarea sa este în primul rând politică, cu Palatul Imperial şi Hipodromul, şi religioasă, bisericile înlocuind templele, întâi Sfânta Irina, apoi noua catedrală, Sfânta Sofia, care, reconstruită de Iustinian, îşi impune cupola. Creşterea este dictată apoi de economia de producţie şi de schimb. În Cornul de Aur, porturile originare, Neorion şi Prosphorion, au în spatele lor o piaţă comercială mărginită de porticuri cu prăvălii, Strategion (zona gării Sirkeci); de la aceasta, o stradă de asemenea mărginită de porticuri şi prăvălii ducea până la marea piaţă, vizibilă încă şi astăzi, Augusteon, înconjurată de Sfânta Sofia, Palatul Imperial, băile Zeuxippos şi Hipodrom, de unde pornea Mese, care se deschidea cu un monument, Million, de la care se socoteau distanţele (în mile). La Propontida existau alte trei porturi: portul iulian, numit mai târziu sofian, portul Kontoskalion şi portul teodosian. În general, activităţile economice şi clădirile care le adăpostesc, în special pieţele de grâne, de peşte şi de animale, s-au dezvoltat urcând din porturi spre Mese, marea arteră comercială (astăzi Divan Yolu, Veniţeriler Cadesi şi Ordu Cadesi, pe unde trece tramvaiul) cu forurile sale. La jumătatea drumului dintre forul lui Constantin şi cel al lui Teodosie, un tetrapil marca intersecţia cu o stradă nord-sud mărginită de porticuri comerciale.

Planul Constantinopolului

Aceste activităţi productive se regăsesc în numele cartierelor: la nord de Sfânta Irina, cel al lucrătorilor în bronz sau al căldărarilor (Chalkoprateia); în apropiere de Sfânta Sofia, cel al fabricanţilor de lumânări sau al cerularilor (Keropoleia); la sud de Mese, între cele două foruri şi în vecinătatea unuia dintre marile antrepozite de grâne, cel al brutarilor (Artopoleia). Între aceste cartiere foarte populate, spaţiile libere au fost concesionate unor aristocraţi care au construit palate şi au dat numele lor cartierului, precum Eugeniou, din apropiere de Neorion, sau Narses, între Perama şi forul lui Teodosie.

Axele dezvoltării urbane s-au modificat în cursul veacurilor, mai ales cu începere din secolul al XI-lea. Centrul politic se deplasează spre cartierul Blacherne, situat în colţul nord-vestic al zidurilor, devenit mai întâi celebru prin principalul sanctuar al Sfintei Fecioare. Acolo

se instalează dinastia Comnenilor, antrenând pe urmele ei o parte a familiilor aristocratice; Palatul Blacherne (cartierul Balat, al cărui nume vine de la „palat”) devine sediul guvernului, în timp ce imensul Mare Palat este abandonat. În schimb, dinastia renovează cartierul acropolei antice: orfelinatul, îndeosebi, devine o adevărată cetate, cu o şcoală, o biserică mare, o casă pentru oaspeţi şi pelerini şi un mare azil de bătrâni, toate deservite de mai multe comunităţi de clerici şi de monahi. Extraordinarul avânt economic pe care îl cunoaşte capitala atrage după sine o dezvoltare a cartierelor portuare pe o parte a ţărmului Propontidei şi de-a lungul întregului Corn de Aur, ajungând să treacă până dincolo de ziduri. Negustorilor italieni li se atribuie adevărate cartiere la intrarea în Cornul de Aur: cel mai important este cel al veneţienilor, în Perama (cartierul Rüstern Pasha); ceva mai la est, se află cartierul pisanilor şi cel al genovezilor.

Jefuirea oraşului de către cruciaţi provoacă distrugeri de pe urma cărora Constantinopolul nu se va reface; nu mai rămân activi decât cei trei poli de urbanizare din vremea Comnenilor şi mănăstirile pe care aristocraţia mai este încă în măsură să le restaureze după recucerirea capitalei de către Mihail VIII Paleologul în 1261. Când Mehmed II cucereşte capitala lui Constantin, al cărui continuator se doreşte, peisajul predominant este cel al ruinelor, cu atât mai mult cu cât s-a menţinut tradiţia de a folosi clădirile abandonate drept cariere pentru construirea altora, noi; otomanii nu vor proceda în mod diferit; aşa se explică de ce singurele, sau aproape singurele, construcţii rămase din Constantinopolul bizantin sunt acelea dintre biserici care au fost transformate în moschei, precum şi zidurile terestre şi apeductul principal, pe care otomanii le-au folosit şi deci le-au întreţinut.

PALATUL IMPERIAL

Cu toate acestea, mărturiile tuturor călătorilor care au vizitat capitala bizantină sunt de acord cu privire la splendoarea incomparabilă a oraşului. Ei ezită să se

pronunţe asupra a ceea ce merită cea mai mare admiraţie: Palatul, atunci când erau autorizaţi, sau constrânşi, dacă erau prizonieri, să pătrundă în el, Hipodromul, ori nenumăratele biserici. Palatul s-a extins în mod constant din epoca lui Iustinian, în secolul al VI-lea, până la sfârşitul dinastiei macedonene, în secolul al XI-lea. Clădirile erau foarte complexe şi ne sunt insuficient cunoscute, căci arheologia e dificilă în această zonă în întregime construită; principalele texte ce ni-l descriu au fost redactate de autori care, precum Constantin Porfirogenetul, care a scris cartea Despre *ceremonii* la mijlocul secolului al X-lea, cunosc îndeaproape subiectul şi nu dau întotdeauna indicaţii îndestulătoare. Reconstituirile rămân deci în bună parte conjecturale. Principiul general de organizare este totuşi asigurat: cu cât se merge de la est spre vest, cu atât se ajunge mai aproape de clădirile rezervate împăratului şi apropiaţilor săi.

Palatul se deschide spre piaţa Augusteon printr-un ansamblu care îşi datorează numele imensei porţi de bronz, Chalke. Acolo îşi aveau sediul garda – contingentele scholai şi exkoubitoi –, care răspundea şi de închisori. În apropiere, dar de cealaltă parte a uneia dintre numeroasele grădini ce ritmau ansamblul, Magnaura era o mare bazilică, a cărei absidă centrală adăpostea tronul imperial destinat primirii oaspeţilor străini. Ambasadorul regelui lombard Béranger în 949 – 950, apoi al împăratului german Otto I în 962, episcopul Liutorând de Cremona, ne-a lăsat o descriere impresionantă:

În faţa jilţului împăratului era un arbore din bronz aurit, pe ramurile căruia se aflau diferite soiuri de păsări, de asemenea din bronz aurit, şi fiecare pasăre, după cum îi era soiul, scotea un cântec diferit. Cât despre tronul împăratului, acesta era făurit cu o asemenea măiestrie, încât părea când modest, când ieşit din comun şi sublim, de la prima privire. Lei de o mărime uriaşă, din lemn ori din bronz, nu ştiu, în orice caz cu totul acoperiţi de aur, păreau să facă de gardă; lovind podeaua cu cozile lor,

răgeau şi, în gurile lor deschise, vedeai cum li se mişcă limbile. Am fost introdus în această sală, purtat pe umeri de doi eunuci, până înaintea împăratului. Şi când am ajuns acolo, leii au scos răgete şi păsările au început să cânte, fiecare după cum îi era soiul... M-am prosternat de 3 ori în faţa suveranului, apoi am ridicat capul şi l-am văzut pe împărat, care mai înainte mi se păruse de o înălţime potrivită, şezând deasupra, la oarece distanţă de podea; iar puţin după aceea l-am văzut aşezându-se, purtând alte veşminte, la nivelul tavanului sălii. Nu am putut să pricep cum se întâmplase aceasta, doar dacă nu va fi fost purtat, poate, de-un *aragalio*> acea maşinărie ce se foloseşte la ridicatul buştenilor.

Mai la vest se situează acea parte a Palatului care serveşte guvernării Imperiului, Palatul Daphne. De pildă, Triklinos-ul (sala de recepţie) celor 19 paturi este folosită, deopotrivă, pentru şedinţele solemne, numite *silenţia*, în cursul cărora împăratul îşi face cunoscute deciziile prin intermediul demnitarilor săi, şi pentru ospeţele oficiale. „Paturile" sunt, de fapt, mese de douăsprezece tacâmuri, la care convivii mănâncă culcaţi, de unde numele; în fundul sălii, o absidă supraînălţată conţine un „pat" rotund, rezervat împăratului şi invitaţilor săi de onoare; sala principală, cu bolţi în leagăn, conţine celelalte optsprezece paturi. O serie de ospeţe au loc aici, mai cu seamă de la Crăciun până la Bobotează; împăratul primeşte la masa sa doisprezece oaspeţi de vază, într-o simbolică hristică uşor de desluşit; celelalte mese pot aşadar să primească 216 invitaţi. O perdea (*velum*) separa cele două părţi; împăratul putea astfel să fie vizibil sau ascuns, în funcţie de fazele ceremonialului. Hipodromul acoperit al Palatului nu era destinat cu adevărat curselor, ci tribunalului imperial; membrii cei mai importanţi ai acestuia, care fac dreptatea în ultimă instanţă în numele împăratului, poartă titlul de „judecători ai Hipodromului şi ai *velum-ulxxv*, datorită perdelei care îi ascundea pe judecători înainte de începutul audierii.

Vedere cavalieră a Palatului şi a împrejurimilor sale

Continuând spre est, apropiaţii împăratului pătrundeau în Palatul Sacru, cel în care locuia suveranul. Acolo se afla sala emblematică a recepţiilor imperiale, Triklinos-ul din aur (Chrysotriklinos), cea unde doreau să fie admişi cei ce se credeau cu adevărat importanţi. Această sală, ce datează din epoca lui Iustin II (secolul al VI-lea), a fost restaurată de Constantin VII, care a înzestrat-o cu uşi din argint. Este un octogon acoperit de o cupolă cu 16 ferestre; cele 8 arce dau spre 8 abside; cea de est e o concă, celelalte sunt nişe semicirculare. Conca este închisă de o perdea din mătase purpurie brodată cu aur, care se deschide pentru a lăsa să apară simultan împăratul, pe tronul său de aur, şi Hristosul al cărui mozaic împodobeşte absida; podeaua este un mozaic din marmuri gri şi porfir, înconjurat de o bordură din argint. Dincolo de concă se ajunge la apartamentele imperiale, printre care Porphyra, sala pardosită în purpuriu unde nasc împărătesele domnitoare şi care le conferă moştenitorilor legitimi, născuţi în Porphyra, calificativul de porfirogeneţi.

Încetul cu încetul, Palatul s-a extins pe pantele Acropolei, amenajate în terase cu grădini, în direcţia mării şi a Palatului Boukoleon, care îi primea pe împăraţi când soseau pe cale maritimă. Ca un memento al raporturilor

privilegiate dintre Dumnezeu şi împărat, care este locotenentul său pe pământ, Palatul avea multe biserici, peste zece, dintre care cele două principale erau Theotokos a Farului, ce adăpostea relicve ale lui Hristos, şi Noua Biserică, Nea, construită de Vasile I, simbol al noii dinastii, cea a Macedonenilor, pe care tocmai o întemeiase.

HIPODROMUL

Împăratul nu trebuie să părăsească Palatul pentru a ajunge la Hipodrom: loja care îi este rezervată acolo, *Kathisma*, comunică direct cu Palatul Daphne; clădit pe trei etaje, cu un apartament imperial pentru îmbrăcarea veşmintelor de ceremonie şi o sală de mese, acesta se deschide spre Hipodrom printr-o tribună situată la etajul al treilea, unde împăratul se înfăţişează poporului înconjurat de principalii senatori. Loc privilegiat al curselor (cf. Hipodromul, cap. IX), Hipodromul este un spaţiu eminamente politic, locul de întâlnire dintre împărat şi popor (cf. împăratul, cap. III). Creat de Septimius Severus la sfârşitul secolului al II-lea, Hipodromul a fost în mod considerabil mărit de Iustinian, care voia să facă din el egalul lui Circus Maximus din Roma. Cu o lungime totală de 450 de metri şi o lăţime de circa 120 de metri, intrarea sa de la est este larg deschisă către oraş. Deasupra lojilor unde stau vizitiii se înalţă un turn, în vârful căruia se arborează un steag pentru a anunţa viitoare curse sau orice altă convocare a poporului la Hipodrom. Alungirea Hipodromului spre vest a necesitat edificarea unui gigantic masiv de zidărie semicircular pentru a compensa panta naturală, Sphendone. Amplasamentul Hipodromului, cu obeliscurile aflate în incinta sa, este încă vizibil (al Budrun), la fel ca şi Sphendone (Nakilgent Sokak).

Gradenele, iniţial din lemn, au fost construite din piatră înaintea secolului al X-lea; capacitatea edificiului este estimată a fi fost pe atunci la vreo 40.000 de spectatori.

BISERICILE

Una dintre caracteristicile esenţiale ale peisajului

urban erau cupolele bisericilor. Dacă bisericile paleocreştine nu aveau cupolă, după exemplul mănăstirii Stoudios, edificată în anii 450 de consulul Stoudios în cartierul Psamathia, aproape de Poarta de Aur, şi devenită începând din secolul al IX-lea cea mai mare mănăstire din capitală (Intrahor Cărnii), cupola se impune încă de la începutul secolului al VI-lea cu construirea bisericii Sfântul Polieuct de către o descendentă a lui Teodosie I, Iulia Anicia (524 – 527), şi devine un acoperiş aproape obligatoriu după construirea Sfintei Sofia de către Iustinian (532 – 537). Nicio biserică nu va atinge dimensiunile excepţionale ale catedralei, care rămâne până în 1453 cea mai mare biserică a creştinătăţii: precedată de un gigantic atrium înconjurat de porticuri de 60 de metri lungime şi 35 de metri lăţime, astăzi dispărut, Sfânta Sofia măsoară 77 de metri în lung şi 71 de metri în lat. Este o bazilică precedată de două nartexuri, ale căror colaterale şi nartex interior au deasupra galerii superioare. Elementul principal este uriaşa cupolă, cu diametrul de 31 de metri, care se înalţă la 60 de metri deasupra solului, simbol al bolţii cereşti. Amplasarea unei asemenea semisfere pe o bazilică cu plan dreptunghiular punea o problemă delicată; Iustinian a făcut apel nu la arhitecţi, ci la doi fizicieni, Anthemios din Tralles şi Isidor din Milet. Catedrala, construită în cinci ani, a fost inaugurată pe 27 decembrie 537; zdruncinată de cutremurul de pământ din 6 decembrie 557, cupola s-a prăbuşit în 7 mai 558. Ea a fost din nou inaugurată la 23 decembrie 563. De atunci încoace, nu a cunoscut decât reparaţii parţiale.

Estimarea numărului bisericilor ce vor fi putut funcţiona simultan la Constantinopol este un lucru imposibil; bisericilor „publice”, depinzând de episcopie, deci de Sfânta Sofia, cărora clerul pletoric le asigură deservirea, li se adaugă bisericile foarte numeroaselor mănăstiri, dintre care unele sunt deschise şi simA

plilor credincioşi. În cea mai mare parte a lor, bisericile a căror funcţionare este asigurată în veacul al X-

lea datează din perioada secolelor IV-VI, ceea ce nu înseamnă însă că nu au fost profund restaurate sau chiar total reconstruite. La fel stau lucrurile în privinţa mănăstirilor, restauratorul beneficiind de titlul şi drepturile de ctitor; astfel, mănăstirea Chora (literal, „a câmpurilor”), care datează cel puţin din secolul al VI-lea şi servea drept locuinţă temporară monahilor din Palestina şi drept reşedinţă pentru patriarhul Ierusalimului când acesta nu putea să-şi ocupe scaunul, a fost în chip splendid reconstruită la începutul veacului al XIV-lea de către Teodor Metochites, care a decorat-o cu mozaicuri şi i-a adăugat o capelă funerară acoperită de fresce (Kariye Camii).

Principalele biserici posterioare epocii lui Iustinian sunt deci mănăstiri. Aceste ctitorii sunt, toate, datorate unor aristocraţi apropiaţi puterii imperiale, iar cele mai importante, unor împăraţi. Ultima importantă, şi cea mai spectaculoasă, se datorează lui Ioan II Comnenul şi soţiei sale Irina, decedată înainte de inaugurare. Este vorba de Hristos Mântuitorul Pantocrator, menită deopotrivă să slujească drept mausoleu dinastiei şi să adăpostească un mare spital (cf. Igienă şi sănătate, cap. X): hrisovul de întemeiere din octombrie 1136 detaliază diferitele specialităţi şi organizează corpul medical, format din medici şi asistenţi laici, inclusiv un personal feminin pentru îngrijirea femeilor. Pentru edificarea acestui imens complex a trebuit să se constituie o uriaşă terasă, ale cărei masive ziduri de susţinere pot fi încă văzute pe bulevardul Atatürk. Dar partea cea mai valoroasă, întrucâtva singurul edificiu păstrat, împreună cu cisterna de apă, este ansamblul de trei biserici juxtapuse (Zeyrek Camii): o biserică a lui Hristos Pantocrator la sud, o biserică a Sfintei Fecioare Maria la nord şi, între cele două, o biserică închinată Sfântului Mihail, menită să adăpostească rămăşiţele pământeşti ale Comnenilor. Ornamentaţia, din care doar o parte a pardoselii în *opus secţiile* şi în *opus alexandrinum* subzistă, atingea perfecţiunea: cupola

Pantocratorului era acoperită la exterior cu un mozaic aurit care sclipea în lumina soarelui.

APA

Bizantinii sunt romani: ei au moştenit dragostea pentru băi (cf. Băile, cap. IX), fântâni şi jocuri de apă. Acest lucru nu face decât să sporească trebuinţa de apă creată de necesităţile consumului zilnic al locuitorilor şi al activităţilor economice precum tăbăcitul şi vopsitul. Regiunea Constantinopolului este bine udată de ploi, însă peninsula este aproape total lipsită de cursuri de apă: râul Lykos, câtuşi de puţin comparabil cu Tibrul, sfârşeşte de altfel pierzându-se în pământ. Aducerea apei în oraş, distribuirea şi stocarea ei constituie aşadar o miză considerabilă.

Un sistem de apeducte, astăzi acoperite de numeroasele restaurări şi îmbunătăţiri realizate de otomani, aducea apa în oraş; cel mai mare apeduct, care datează cel puţin de pe timpul lui Valens (secolul al IV-lea) şi care se termina la Bazilica Cisternă, trebuia să traverseze în surplombă înălţimi considerabile, având în vedere relieful. Trecerea de la a patra colină la a treia a necesitat o construcţie, încă vizibilă, pe două niveluri, lungă de peste un kilometru şi cu o înălţime de 27 de metri.

În partea oraşului cuprinsă între cele două ziduri, apa era stocată în cisterne uriaşe sub cerul liber, edificate în secolul al V-lea şi al căror amplasament se mai vede şi astăzi. Cea a lui Actius, construită în 421, de 244 de metri pe 85 şi 15 metri înălţime, cu pereţi de 5, 20 metri grosime, conţinea 300.000 m^3; cea a lui Aspar, construită în 459, un pătrat cu latura de 152 de metri şi înălţimea de 11 metri, conţinea 250.000 m^3; cea a Sfântului Mokios, construită sub Anastasius (491 – 518), avea o capacitate de 260.000 m^3. În interiorul oraşului, cisternele erau subterane; pe amplasamentul bazilicii distruse în 532, în timpul răscoalei Nika, şi aflată aproape de Sfânta Sofia, Iustinian a pus să se realizeze o cisternă de 140 de metri

pe 70, ale cărei bolţi, de 8 metri înălţime, erau susţinute de 356 de coloane (Yerebatan Sarayi), conţinând *fă*.000 m^3; apa se scotea prin deschizături din acoperiş. Cisterna Philoxenos, din imediata apropiere, conţinea 54.000 m^3, la 224 de coloane.

STRĂZILE

Ca orice oraş roman, Constantinopolul era străbătut de străzi dispuse în caroiaj, în principiu pe direcţiile est-vest şi nord-sud. Topografia oraşului nu a permis să se respecte în totalitate această schemă. Artera est-vest principală, Mese, se ramifica la Philadelphion, la vreo câteva sute de metri după forul lui Teodosie. O parte dintre străzile perpendiculare pe această axă trebuia să escaladeze formele de relief care mărginesc Cornul de Aur şi să coboare apoi sub formă de trepte.

Strada cu porticuri

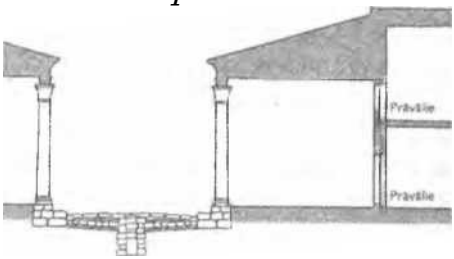

Principalele artere erau mărginite de porticuri. Cea mai spectaculoasă era Mese, care ducea din for în for (forul lui Constantin, forul lui Teodosie, Forum Bovis, forul lui Arcadiu). Până la Philadelphion, ea etala o lăţime de vreo 25 de metri, 11 pentru circulaţia centrală, evident pavaţi, şi 7 pentru fiecare portic. Porticurile aveau şi ele o cale de circulaţie mai înaltă, mărginită de un parapet decorat cu sculpturi. Deşi arheologia nu a furnizat suficiente informaţii, coloanele porticurilor, înalte de 5 – 6 metri şi cu un diametru de vreo 60 de centimetri, par a fi fost dispuse la intervale de circa 4 metri. Spaţiul de sub porticuri era de asemenea pavat, dar în mod mai rudimentar decât calea de circulaţie principală.

În fundul porticurilor se găseau prăvăliile (cf. Economia urbană, cap. IV). Celelalte străzi cu porticuri, ca

porticurile lui Domninos, care ajungeau la tetrapilul de pe Mese, sau strada care

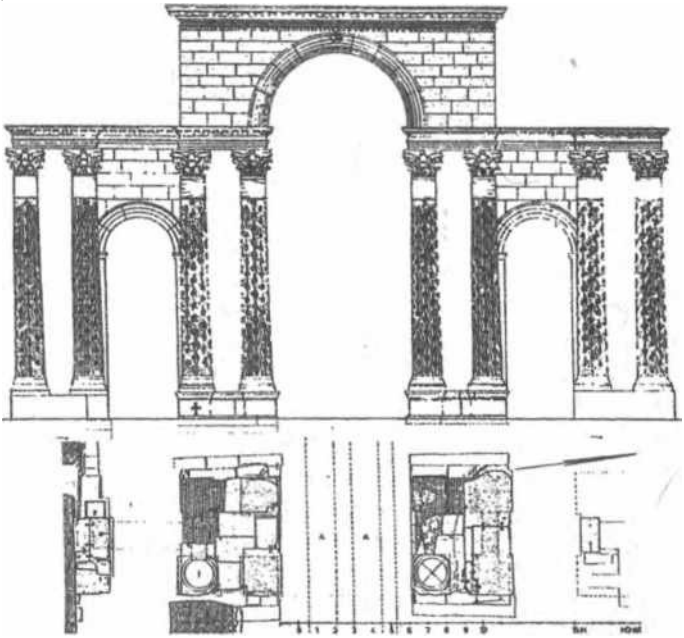

Arcul de triumf din forul lui Teodosie urca în pantă abruptă de la Strategion la Augusteon, erau cu siguranţă mai puţin largi şi mai puţin ornamentate.

PORTURILE

Într-o primă fază, porturile de la Cornul de Aur şi de la Propontida erau golfuleţe închise cu jetele şi diguri. Când s-au înnămolit prea mult, s-a renunţat la dragare, căci protecţia locului îngăduia o simplă acostare. S-au construit atunci scări, alcătuite din jetele de lemn perpendiculare pe ţărm, presărate cu debarcadere la rândul lor perpendiculare pe acestea. În chip firesc, scările (*skalai*) erau mult mai numeroase în Cornul de Aur, aproape pe de-a-ntregul astfel dotat până la ziduri, şi chiar dincolo de ele, în secolul al XII-lea. Aceste scări aparţineau în parte aşezămintelor religioase din apropiere, cărora le furnizau venituri substanţiale.

Debarcarea mărfurilor însă nu e îndeajuns: ele trebuie administrate, depozitate şi comercializate. Aceasta este treaba antrepozitelor, numite *emboloi* ca şi străzile cu

porticuri, cunoscute graţie documentelor păstrate de negustorii italieni, atât de bine implantaţi începând din secolul al XII-lea şi doritori de a li se concesiona exploatarea lor. De exemplu, chrysobulul din 1082 emis de Alexios I Comnenul le concesionează veneţienilor *embo*/o5-ul din Perama, care avea trei scări: scara mare, scara Sfântul Nicolae (numele unei biserici din apropiere) şi scara Hebraica (după numele porţii din zidul maritim în apropierea căreia se afla). În afara întreprinderilor care servesc la comerţ, şi care sunt situate, pe de o parte, între scară şi zid, iar pe de alta, în spatele zidului, veneţienii primesc toate casele cu etaj care mărginesc strada ce duce de la poarta Hebraica la cea a lui Bigla (după numele drongarului Pazei, şeful poliţiei), ceea ce le oferă fără îndoială posibilităţi de cazare, dar, în chip mai sigur, veniturile fiscale de pe urma acestor clădiri, închiriate ca locuinţe sau ca ateliere. La acestea se adaugă patru biserici: o Sfânta Irina (numită din Perama; în Constantinopol sunt multe biserici cu acelaşi hram; observaţia este valabilă şi pentru celelalte), Sfântul Nicolae, Sfântul Ioan şi Sfântul Akyndinos. Nu este vorba câtuşi de puţin de extrateritorialitate: concesiunile nu sunt politice sau jurisdicţionale, ci pur economice (cf. Economia urbană, cap. IV).

ZIDURILE

În 413, Teodosie II începe construcţia unui nou zid, dublu, pe care îl va consolida în 447, şi care se întinde pe 7, 7 kilometri de la Propontida la Cornul de Aur; zidul va fi modificat în urma incursiunilor avarilor, în special a asediului din 626, deoarece lăsa în afara lui cel mai ilustru sanctuar al Sfintei Fecioare, Născătoarea de Dumnezeu (Theotokos), cel din Blacherne. Data apariţiei zidului maritim este mai puţin bine documentată, dar nu trebuie să fie cu mult posterioară; acest zid, simplu, se întinde pe o lungime de 5 kilometri în Cornul de Aur şi de 7 kilometri în Propontida. Dacă zidul terestru este destul de bine păstrat, în

Secţiune a zidului terestru

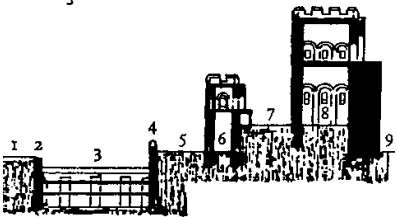

1. Nivelul exterior; 2. Q-intraescarpă cu apeduct; 3. Şanţ cu dig sau diataphrismata; 4. Zid-escarpă crenelat; 5. Protichisma sau al doilea peribol; 6. A doua incintă, construită în 447 cu cazemate şi turnuleţe; 7. Antemeterez sau primul peribol; 8. Prima incintă construită în 413 cu turnurile mari şi o scară; 9. Nivelul străzii înăuntrul zidurilor, cu canalizarea de apă potabilă.

diverse stări în funcţie de loc, zidul maritim a dispărut în mare parte, chiar dacă a fost absorbit de locuinţele care s-au agăţat de el.

Zidul terestru este o construcţie complexă. El e precedat de un şanţ gol (relieful nu ar fi permis să fie umplut cu apă) de 15 – 20

Un turn al zidului maritim

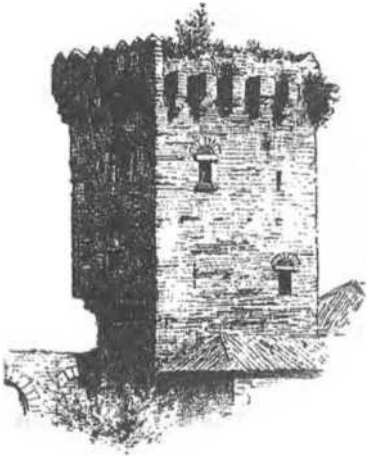

de metri lăţime, adânc de 5 – 7 metri şi presărat cu ţăruşi meniţi să încetinească înaintarea atacatorilor; pentru a evita astuparea sa, şanţul este mărginit de ziduri de escarpă şi contraescarpă. În faţa zidului exterior, înalt de 8 metri şi gros de 2, se află un taluz, sau peribol

exterior, de 14 metri adâncime, presărat cu 92 de turnuleţe pătrate, hexagonale sau în formă de semilună, de 10 metri înălţime, dispuse în cinci (ca pe faţa zarului) cu turnurile zidului interior. Cele două ziduri sunt separate de un taluz, sau peribol interior, de 12 metri.

Zidul interior este dominat de o cale de patrulare, cu curtine, situată la 11 metri înălţime; el are o grosime de 5 metri şi este prevăzut cu 96 de turnuri aflate la intervale ceva mai mari de 80 de metri, toate mai mult sau mai puţin conservate, având forme variabile, de la pătrat la octogon, dar înalte de 15 până la 23 de metri (cele mai înalte sunt în jurul porţilor), groase de 5 metri şi avansând cu 8 până la 10 metri în peribol. Aceste turnuri aveau două niveluri care puteau să-i adăpostească pe apărători. Este lesne de înţeles reputaţia de invulnerabilitate a acestui zid şi faptul că a trebuit să se aştepte ca Mehmed II s-a dispună de artilerie pentru a putea fi străpuns; principala ameninţare au rămas vreme îndelungată cutremurele de pământ. Zidul maritim este mai simplu: doar 10 metri înălţime la Cornul de Aur, care este blocat cu un lanţ de care nimeni n-a reuşit să treacă, cu 110 turnuri şi 14 porţi, necesare comerţului; 12 până la 15 metri înălţime la Propontida, cu 188 de turnuri, 8 porţi şi numeroase uşiţe secrete.

Întreţinerea principală este asigurată de împărat; întreţinerea curentă este asigurată de populaţie, sub formă de corvezi; locuitorii din apropierea turnurilor au dreptul să le folosească în schimbul acestei întreţineri. Apărarea este, în teorie, asigurată de contingentele cele mai credincioase ale scholarioi şi exkoubitores; unităţile armatei centrale, staţionate la periferie, participau şi ele, la fel ca miliţiile demoţilor şi membrii facţiunilor (demelor), adică ai cluburilor de suporteri de la Hipodrom, 900 de Albaştri şi 1.500 de Verzi (cf. Hipodromul, cap. IX). Aceste forţe însă nu înseamnă mult pentru 21 de kilometri: în cazul asediilor, întreaga populaţie vine să dea o mână de ajutor pe metereze, cu sprijinul autorităţilor religioase: la asedierea de către avari, în 626, Heraclius se află în Orient

şi patriarhul Sergios este cel ce apără zidurile. Apărătorii primesc ajutorul relicvei Adevăratei Cruci şi al icoanelor înfăţişând-o pe Theotokos, care sunt plimbate pe curtine şi, când e cu putinţă, în faţa zidurilor.

Zece porţi se deschid în zidul terestru, cărora li se adaugă o serie de uşiţe secrete; împăraţii acordă o foarte mare atenţie acestor porţi, care sunt întrucâtva faţada oraşului, după cum dovedesc numeroase inscripţii ce laudă restaurările efectuate. Cea mai importantă este Poarta de Aur, în partea de sud a zidului: ea serveşte pentru intrarea oficială a împăraţilor în momentul urcării pe tron sau la întoarcerea din expediţiile militare. Construită în 413, ea este flancată de două turnuri din marmură şi precedată de propilee; Teodosie II a dispus să i se aurească batanţii, de unde numele ei. Poarta este ornamentată cu un număr mare de statui şi cu un grup de cinci elefanţi însoţiţi de conducătorul lor, cei pe care Teodosie II îşi va fi făcut intrarea în oraş. Ea este de asemenea adaptată la scopuri militare graţie unui sistem de patru turnuri, sporit la şapte de către otomani („Castelul celor 7 turnuri”, Yedikule kapi); este deci o adevărată fortăreaţă. În afara acestui aspect defensiv, Poarta de Aur nu serveşte decât pentru intrările imperiale. Prin urmare, ea este dublată, un pic mai la nord, de o poartă obişnuită, care permite intrarea oamenilor de rând veniţi pe via Egnatia, drumul Roma-Constantinopol care sfârşeşte aici.

SUBURBIILE

Dincolo de ziduri, Constantinopolul era înconjurat de o zonă de suburbii alcătuită în principal din domenii aristocratice, în parte consacrate horticulturii, şi din mănăstiri şi sanctuare imperiale sau private. Situat, după cum o indică numele său, la şapte mile de Augusteon, pe via Egnatia şi pe ţărmul mării, dotat cu un port, cartierul Hebdomon (Bakirkoy), loc de adunare a trupelor imperiale din Tracia, juca un rol important în proclamarea noului împărat de către armată, precedând intrarea sa solemnă pe Poarta de Aur. El poseda un palat imperial, precum şi

mai multe biserici şi mănăstiri; cea mai celebră era o biserică a Sfântului Ioan Botezătorul, care ar fi deţinut de la sfârşitul secolului al IV-lea capul înaintemergătorului. Ceva mai la nord, la o oarecare distanţă de poarta Selembrya (Silivri kapi), un izvor miraculos alimenta binefacerile sanctuarului Sfintei Fecioare din Pege şi ale mănăstirii sale, fără îndoială edificate de Iustinian; împăraţii se duceau acolo de ziua înălţării şi era unul dintre pelerinajele cele mai apreciate de locuitorii capitalei. Sanctuarul a supravieţuit cuceririi otomane şi o biserică există încă în acel loc. Înainte de Pege şi neîndoielnic chiar mai celebru, sanctuarul lui Cosma şi Damian, sfinţi „fără de arginţi" *ţanargyroi*\ numiţi astfel deoarece acordau îngrijiri medicale fără să ceară bani, a fost construit la începutul secolului al V-lea şi dotat cu o mănăstire în veacul al VI-lea; era situat pe o colină abruptă ce domina Cornul de Aur, în actualul cartier Eyiip. Dar suburbiile au continuat să înregistreze şi mai târziu ctitorii, ca aceea a Sfintei Fecioare Binefăcătoarea (Theotokos Evergetis), întemeiată în 1049 de un fiu dintr-o aleasă familie constantinopolitană, Pavel, pe un domeniu suburban al acesteia situat la vreo două mile dincolo de Pege; hrisovul de întemeiere (*typikon*) a acestei mănăstiri, întocmit de Timotei, un discipol al lui Pavel, a cunoscut un mare succes şi a inspirat multe ctitorii bizantine ulterioare.

POPULAŢIA CONSTANTINOPOLULUI

Estimarea populaţiei capitalei bizantine în diversele momente ale istoriei sale este un exerciţiu dificil din cauza lipsei de indicaţii cifrice demne de încredere. Încă de la începutul secolului al V-lea, ea ajunsese probabil la 150.000 de locuitori; se apreciază adesea că a atins un prim apogeu la începutul domniei lui Iustinian, înainte ca epidemia de ciumă din 541 – 542 să facă ravagiile pe care putem doar să ni le imaginăm fără posibilitatea de a le estima, cu 350.000 până la 400.000 de locuitori. Calcule bazate pe Fericitul Transport, convoiul cu grâu venit în fiecare an din Egipt până în 618, ar pleda chiar pentru

600.000. Oricum ar sta lucrurile, într-o epocă în care Roma nu mai e decât un oraş modest, Constantinopolul a întrecut cu mult marile metropole orientale, ca Antiohia şi Alexandria, care nu depăşesc 200.000 de locuitori.

Această perioadă fastă a fost urmată de un gol profund, de asemenea foarte controversat: trebuie oare să se coboare până la 40.000 de locuitori, ceea ce nu ar putea să justifice durabilitatea unui mare număr de biserici, sau să se oprească descreşterea la

100.000? Fapt este că, de la mijlocul secolului al VIII-lea, când împăratul trebuie să efectueze numeroase lucrări, în special aducţiuni de apă, populaţia a reînceput să crească, fenomen ce nu se va opri înainte de 1204, însoţind o expansiune continuă a economiei. Constantinopolul ar fi ajuns atunci la 400.000 de locuitori. Jaful cruciaţilor şi dezmembrarea politică ce urmează provoacă o cădere din care capitala nu se va mai ridica. Oraşul pe care pune stăpânire Mehmed II abia dacă numără 50.000 de persoane. Recensămintele otomane de la sfârşitul secolului al XV-lea încă înregistrează sub 100.000.

Această populaţie prezintă mai multe caracteristici, dincolo de marile variaţii în însăşi alcătuirea ei. Centralizarea puterii duce la o spectaculoasă concentrare a aristocraţiei, doritoare să locuiască în capitală, fără vreun prejudiciu pentru posesiunile sale provinciale, ca să beneficieze de posturile şi demnităţile împărţite de împărat. Clerul bisericii catedrale este deosebit de numeros, dar mai cu seamă se înmulţesc mănăstirile de bărbaţi şi de femei; oraşul atrage în chip irezistibil călugării itineranţi (*gyrovagi*), care provoacă tulburări recurente în primele două veacuri ale istoriei sale. Călugării vor fi fost pe atunci aproape de 15.000. Metropola comercială atrage o populaţie cosmopolită, venită de pretutindeni: încă din secolul al VII-lea, musulmanii au în oraş o moschee, în afara populaţiei muncitoare a meşteşugarilor şi negustorilor, cu familiile,

salariaţii şi sclavii lor, persoane cu regularitate întreţinute, care au un acoperiş deasupra capului şi care, în cazul primelor două categorii, formează grosul spectatorilor de la Hipodrom, Constantinopolul include un număr variabil de marginali. În primele veacuri, aceştia erau atraşi de perspectiva distribuirilor gratuite de merinde. Când acestea dispar, capitala continuă să exercite atracţie, chiar şi în afara crizelor pricinuite de invazii, epidemii şi perioade de foamete, de altfel relativ rare: sărmanii dau năvală în oraş cu speranţa, adesea irealizabilă, de a găsi de lucru, chiar şi intermitent, şi de a câştiga câţiva bănuţi ori de a beneficia de distribuţiile nenumăratelor aşezăminte de caritate; ei nădăjduiesc să-şi găsească un adăpost în numeroasele imobile cu camere de închiriat, construite din lemn, pradă uşoară a multelor incendii ce fac periodic ravagii în oraş. Fără a mai pune la socoteală persoanele pe care societatea le respinge, chiar dacă beneficiază de venituri suficiente, cum ar fi prostituatele (cf. Alte divertismente în afara casei, cap. IX).

Pe scurt, Constantinopolul adăposteşte o lume pestriţă. Chiar dacă populare sunt mai degrabă cartierele portuare, iar cele din jurul străzii Mese sunt mai aristocratice, amestecul social pare asigurat: cele mai splendide palate se învecinează cu imobilele cele mai sordide.

ORAŞELE ŞI SATELE

Imperiul Bizantin este înainte de toate roman. Or, lumea romană este lumea cetăţii, care constituie baza organizării sale administrative şi a împărţirii sale teritoriale: provinciile sunt în primul rând o grupare de cetăţi, adică de oraşe de mărimi felurite, dar care exercită dominaţia asupra zonelor rurale înconjurătoare, căci aristocraţia municipală (curialii) care le însufleţeşte viaţa şi le asigură guvernarea, deţinătoare de proprietăţi funciare din care îşi obţine esenţialul veniturilor, trăieşte în oraş. Ea este legată de modul de viaţă urban, de prezenţa unor dotări cum ar fi termele, de plimbarea pe

sub porticuri, de existenţa unei anumite vieţi intelectuale – pe scurt, de civilizaţia greco-romană a *otium*-ului. De altfel, perceperea impozitelor, deci Imperiul însuşi, se sprijină la început pe această organizare municipală.

Orientul roman se distinge prin existenţa unor metropole foarte mari, dar şi a unor oraşe mai puţin importante, care numără totuşi câteva zeci de mii de locuitori, ca Thessalonicul, în Illyricum (Iliria), Efesul, Ankyra sau Cezareea în Asia Mică, Amida şi Edessa în Mesopotamia Superioară, Berroia sau Emesa în Siria, ori Ierusalimul şi mai multe cetăţi egiptene. În plus, reţeaua cetăţilor secundare este deosebit de densă, distanţa dintre ele fiind adesea de cel mult vreo zece kilometri, cel puţin în Siria, în Palestina şi în Egipt. Chiar şi aglomerările care nu au statutul de cetate, ci sunt doar târguri (*komai*), posedă anumite funcţii urbane; la sfârşitul secolului al IV-lea, retorul antiohian Libanios prezintă un tablou impresionant al centurii de comune rurale posedând iarmaroace, care înconjoară marea metropolă siriană, şi care aproape că pot să se dispenseze de ea.

Totuşi, de prin secolul al V-lea, acest sistem cunoaşte o criză, care este cea a aristocraţiei municipale, concurată de instalarea în zona rurală a patronajului exercitat de numeroşi funcţionari şi militari. Aceştia îşi arogă, eventual cu forţa, un drept de protecţie asupra ţăranilor, văduvindu-i pe proprietarii legitimi de o parte din veniturile lor: sărăcite, municipalităţile nu mai sunt în măsură să întreţină dotările care făceau atracţia cetăţilor şi nici să îndeplinească sarcinile lor esenţiale; adesea, episcopul este cel ce slujeşte drept *defensor civitatis*, apărător al cetăţii, însărcinat să o reprezinte în exterior şi să negocieze cu autorităţile. Când survine o catastrofă, incendiu sau cutremur de pământ, ele sunt incapabile să reconstruiască. Iar la acestea se adaugă mai întâi ciuma, apărută în 541 – 542 şi recurentă la fiecare zece până la cincisprezece ani, apoi invaziile. Acestea termină de ruinat ce mai rămăsese din cetăţile balcanice şi duc la

distrugerea majorităţii celor din Asia Mică, ce nu se vor mai reface, cu atât mai mult cu cât incursiunile arabilor fac curând să planeze o ameninţare permanentă. De altfel, sistemul provincial, a cărui armătură erau, se prăbuşeşte în prima jumătate a secolului al VII-lea.

Cele mai multe dintre oraşele din Asia Mică nu dispar totuşi, ci renasc într-un mod total diferit. Să luăm drept exemplu Efesul, oraş antic remarcabil, capitală a diocezei Asia în Imperiul Roman târziu, port important şi sălaş al unui sanctuar celebru al Sfântului Ioan Teologul. Oraşul, care pare să fi scăpat de atacurile perşilor, este afectat de un cutremur de pământ, după toate probabilităţile în 614. Deşi târgul său de mărfuri îşi regăseşte repede o parte din splendoare, în pofida înnămolirii unui port în privinţa căruia autorităţile consacră puţine eforturi, Efesul nu îşi mai redobândeşte importanţa şi se separă în două nuclee distincte, despărţite de mai mult de un kilometru: unul în jurul sanctuarului, celălalt în jurul a ceea ce mai rămâne din oraşul antic, ambele înzestrate cu propria fortificaţie. În cazul oraşelor din interior, ca Sardes sau Ankyra, esenţialul forţelor active se regrupează în punctul înalt, acropola, dotată cu o fortăreaţă: *kastron*-ul. Este modificarea principală: în cea mai mare parte a lor, oraşele bizantine nu se mai numesc cetăţi (*polis*), ci *kastra*, termen ce le desemnează şi pe cele nou întemeiate, chiar şi când ele adăpostesc în continuare ultimul supravieţuitor al instituţiilor antice, episcopia. Până şi un oraş atât de important ca Thessalonicul, înzestrat, totuşi, cu un zid de apărare relativ vast, este adesea calificat drept *kastron*: de altminteri, punctul forte al unui oraş adesea asediat de slavi în secolele al VI-lea şi al VII-lea, este fortăreaţa care îl domină.

În faţa acestei estompări a oraşelor, satele capătă o mai mare importanţă. Mai întâi, ele reprezintă unitatea fundamentală în sistemul fiscal care se pune în aplicare în secolul al VII-lea: în loc să mai treacă prin mijlocirea cetăţii, impozitul este în mod direct stabilit şi perceput de

către funcţionarii administraţiei fiscale – centrale şi provinciale cu care sătenii sunt în contact nemijlocit; satul (*chorion*) este de altfel cadrul atât al unei solidarităţi fiscale, cât şi ai dreptului de preempţiune în cazul în care unul dintre săteni ar vrea să vândă. Satul a dobândit o personalitate juridică ce îi permite să acţioneze în justiţie şi ţine arhive care îi îngăduie să-şi valorifice drepturile. Să adăugăm că acest sat are acum o biserică a lui, câteodată chiar mai multe, cu un cler adesea provenit din rândul ţăranilor (cf. Sentimentul religios, cap. VI).

Pe scurt, Imperiul Roman era cel al cetăţilor, Imperiul Bizantin este o lume a satelor şi a *castrelor*.

Avântul economic pe care îl cunoaşte Bizanţul începând din secolul al IX-lea duce totuşi la o nouă dezvoltare a oraşelor, mai cu seamă în Peninsula Balcanică, în chip ideal situată pentru a profita de înflorirea comerţului cu Occidentul, el însuşi în plin progres. Exemplul cel mai frapant în această privinţă îl constituie fără îndoială Corintul: în secolul al VII-lea, oraşul s-a retras pe acropola sa devenită un *kastron*, Acrocorint. Din secolul al IX-lea, baterea monedelor de bronz a fost reluată, iar situl cetăţii antice

A

revine la viaţă într-un mod însă diferit. În afara bisericilor, niciun fel de clădiri publice; străzile sunt înguste şi planul antic e pe de-a-ntregul năpădit de o aglomerare aparent anarhică de prăvălii, ateliere, biserici şi grădini; portul, redevenit activ, asigură desfacerea ceramicii, a metalurgiei şi, în secolul al XII-lea, a mătăsii. În centrul Peloponesului, Sparta cunoaşte o organizare de acelaşi tip, cu un *kastron* pe acropolă şi un oraş meşteşugăresc şi negustoresc dotat cu o agora la poalele sale, renumit pentru textilele, printre care mătasea, şi ceramica lui; în 1027, e nevoie chiar să se construiască un nou pod peste Eurotas, iar Sparta este denumită atunci în mod global *kastron*. Înfloritor în secolul al XII-lea, oraşul suportă consecinţele nenumăratelor lupte dintre bizantini

şi latini, şi dintre latini, după 1204. Nesiguranţa îi determină pe locuitori să se deplaseze cu câţiva kilometri în 1293, dând naştere unui oraş înalt şi fortificat, Mistra; acesta va deveni în secolul al XIV-lea centrul despuiatului Moreea, ultima posesiune continentală a imperiului Paleologilor, care nu a fost supus de otomani decât în 1460.

CONTROLUL TERITORIULUI

DRUMURILE TERESTRE ŞI MARITIME

Dincolo de variaţiile considerabile, şi cel puţin până în 1204, Imperiul este imens în raport cu mijloacele de comunicaţie disponibile. Este deci necesar ca el să poată fi, deopotrivă, apărat şi controlat, să se asigure circulaţia ordinelor şi a trupelor, dar şi a oamenilor şi-a mărfurilor.

Pentru aceste două obiective, drumurile sunt esenţiale. Imperiul moşteneşte drumuri romane, reţea pe care o întreţine, dar care se modifică în urma întemeierii Constantinopolului. Astfel, drumul ce traversează Balcanii de la Constantinopol la Dyrrachion (astăzi Durres, în Albania), pe coasta Adriaticii, şi care duce la Roma, este via Egnatia, care merge practic de-a lungul Mării Egee până la Thessalonic (principala arteră care străbate oraşul de la est la vest poartă şi astăzi acelaşi nume), înainte de a pătrunde în interiorul uscatului; în faţa invaziilor, controlul acestei axe rămâne un obiectiv major până la mijlocul secolului al XIV-lea. Thessalonicul era, de altfel, un nod vital al comunicaţiilor în Balcani, nu numai graţie portului său, dar şi datorită drumului ce

Harta drumurilor: Balcanii urca spre nord de-a lungul Vardarului şi al Moravei, pentru a ajunge la Singidunum (Belgrad) pe Dunăre. Aceasta din urmă era o altă axă esenţială de pătrundere, în măsura în care Imperiul era capabil s-o apere; mai multe expediţii au folosit-o, de altfel, pentru a încerca să atace din spate invadatori care o traversaseră.

În Asia Mică, principalele axe duceau la porturile de pe coasta occidentală a Mării Egee; ele sunt acum deviate spre nord, pornind din Amorion şi Dorylaion, pentru a ajunge la Constantinopol. Spre est, prin Ankyra şi Sebasteia, se ajunge la Theodosiopolis, de unde începe

drumul Asiei Centrale, care ocoleşte Marea Caspică şi Caucazul de Sud sau care urcă dinspre Golf pe cursul Tigrului. Mai la sud, un drum important înconjoară Podişul Anatoliei pentru a ajunge la defileul Podandos, Porţile de Fier care permit traversarea Munţilor Taurus şi intrarea în Câmpia Ciliciei şi, de acolo, în Antiohia şi Siria, punctul de sosire al caravanelor venite din Golf, pe Tigru şi Eufrat, trecând prin Berroia (Alep).

Tradiţia întreţinerii publice a drumurilor s-a menţinut: atribuţiile anticului *Cursus Publicus* au fost transferate dromos-ului.

Harta drumurilor: Asia Mică

care este traducerea sa literală. Atestat în surse cu începere din secolul al VIII-lea, logothetul („cel care dă ordine”) dromos-ului este cel dintâi printre funcţionarii administraţiei centrale. În afara întreţinerii drumurilor şi a acelora dintre oficiile poştale care ţin de domeniul public, el este însărcinat cu transmiterea ordinelor până la frontierele Imperiului, dar şi cu primirea în oficiile sale a ambasadorilor la sosirea acestora pe teritoriul imperial; el joacă deci rolul de ministru al Afacerilor Externe. Pentru a asigura funcţionarea serviciului, el poate cere efectuarea de

corvezi de către o parte a populaţiei, îndeosebi pentru întreţinerea amenajărilor; veniturile unei părţi din domeniile imperiale sunt alocate în mod nemijlocit dromosului pentru înzestrările necesare funcţionării sale. Dar infrastructura publică nu este decât suportul unei activităţi majore: hanuri private jalonează drumurile, oferindu-le călătorilor obişnuiţi cai şi cămile de schimb, cazare şi masă, ba chiar mai mult dacă e să ne luăm după activităţile la care se dedau hangiţele caravanseraiului din Sykeon, un sat situat la vest de Ankyra, la trecerea peste râul Sangarios. O demonstrează cazul unui conducător de cămile aflat în trecere, care, la mijlocul secolului al VI-lea, va deveni tatăl viitorului Sfânt Teodor din Sykeon, ale cărui bunică, mamă şi mătuşă administrează de o manieră galantă acest popas pentru călători.

Podul peste Sangarios fusese restaurat de Iustinian. Dacă judecăm după numărul de poduri a căror construcţie sau reconstrucţie e pusă de Procopiu din Cezareea, în a sa carte *Despre edificii*, în seama acestui împărat şi care, de altminteri, au fost regăsite pe teren, era într-adevăr vorba de o preocupare majoră a unei puteri interesate să asigure calitatea căilor de comunicaţie. Pe de altă parte, dacă lucrările lui Iustinian se situează cel mai adesea, în mod deloc surprinzător, pe drumurile cele mai importante, al căror interes strategic este indiscutabil, ele se regăsesc şi în locuri îndoielnice, de bună seamă motivate de deservirea vreunui sanctuar. Putem deci deduce că, în epocile cele mai faste, administraţia se ocupă şi de unele drumuri pe care le-am putea califica drept secundare.

Bineînţeles, circulaţia pe aceste drumuri era grav perturbată iarna din cauza climei, de cum creştea altitudinea. Aceeaşi observaţie este valabilă şi pentru căile maritime. Corăbiile epocii, fie că e vorba de cele ale bizantinilor ori de cele ale negustorilor străini veniţi pentru a face comerţ în Imperiu, ca veneţienii sau genovezii, sunt de tonaj mic (200 până la 250 de tone în cazul celor mai mari). De la începutul lunii octombrie până

în aprilie, navigaţia se mărgineşte cu stricteţe la cabotajul la mică distanţă; navigaţia nu este deci deschisă decât şapte sau opt luni pe an.

Itinerarele maritime sunt desigur mai uşor de modificat decât drumurile terestre, dar nu foarte mult, deoarece trebuie găsite locuri de ancorare pentru adăpostirea ambarcaţiunilor pe timpul nopţii şi pentru aprovizionare, îndeosebi cu apă. De pildă, pe coasta de sud a Propontidei, la vest de Kios (Gerulik), exista câte un punct de escală, cel puţin pentru navele de tonaj mic, la fiecare circa zece kilometri; unele corespundeau unor adevărate amenajări portuare, dispunând de o piaţă, în timp ce altele, mult mai rudimentare, serveau doar ca adăpost. Punctele de trecere rămân în orice caz obligatorii. Într-adevăr, teritoriul este repartizat pe două zone, întrucât regiunea Constantinopolului, pe o rază de 100 de mile în jurul capitalei, dispune de un statut aparte; sosite la Hieron, la intrarea Bosforului, sau la Abydos, la intrarea în Dardanele, navele trebuie să se supună inspecţiei comerciarilor (*kommerkiarioi*) şi să achite o taxă de circulaţie, oricare ar fi naţionalitatea negustorilor, a corăbiilor sau a mărfurilor.

Până în 1204, Marea Neagră a rămas un lac bizantin, de altfel primitor pentru negustorii veniţi de pe ţărmurile ei. Pe coasta meridională a acestei mări, Trapezuntul concentrează întregul comerţ ce pătrunde din Orient spre Imperiu, pe uscat sau pe mare; el este un mijloc de transport deopotrivă rapid şi ieftin, iar o parte din negustorii veniţi din Asia Centrală sau din Golf, prin Theodosiopolis, preferă să meargă până pe coastă mai degrabă decât să urmeze drumul terestru. Instalându-se la Cherson, în sudul Crimeei, Bizanţul doreşte să controleze ieşirea din Marea de Azov şi, în consecinţă, câmpiile Europei Orientale. Totuşi, nu e vorba de a exercita un monopol: încă de la începutul secolului al X-lea, negustorii ruşi, în monoxilele lor (ambarcaţiuni făcute dintr-un trunchi de copac scobit), ajung prin cabotaj până la

Constantinopol. Cât despre bulgari, o parte din ei ies pe Dunăre, apoi navighează de-a lungul ţărmului până la capitală; când, în 894, Leon VI vrea să-i constrângă să treacă prin Thessalonic, el declanşează războiul.

Navigaţia în Marea Egee este din plin facilitată de abundenţa insulelor şi decupajul adânc al coastelor. Rutele urmează deci ţărmul, cu doar câteva excepţii. De exemplu, pentru a ajunge la Thessalonic prin Dardanele, se trecea pe lângă insula Lemnos, apoi se traversa direct spre acest oraş. Ca să se ajungă în Cipru şi pe coasta siro-palestiniană, iar de acolo în Egipt, se urma coasta de sud a Asiei Mici, via marele port Attaleia; Ciprul constituia o placă turnantă importantă, aprig disputată, exact ca şi Creta de altfel. Pe o rută care scăpa de cabotaj, dacă vremea îngăduia acest lucru, cel puţin în epoca de glorie, se putea ajunge la Creta direct din Alexandria; era itinerarul urmat de Fericitul Transport care, în fiecare an, în luna septembrie, până în 618, aducea provizii în capitală.

Pentru a trece în Marea Adriatică, unde se regăseau insule, se ocoleau promontoriile Peloponesului. Dezvoltarea comerţului veneţian a asigurat înflorirea porturilor Coron (Korone) şi Modon (Methone). Veneţienii au făcut din Negroponte (Eubeea), la mică distanţă de Attica, unul dintre aşezămintele lor comerciale esenţiale. Această rută importantă de comerţ cu Occidentul a asigurat înflorirea unor porturi ca Nauplia şi, mai cu seamă, Thessalonic.

ADMINISTRAŢIA PROVINCIALĂ

Epoca protobizantină, până în secolul al VII-lea, continuă sistemul roman. Cetatea este baza sistemului administrativ, administrată de o curie; cetăţile sunt grupate în provincii, cetatea principală a unei provincii fiind metropola. De exemplu, deşi Constantinopolul s-a bucurat de la început de un statut deosebit, el era situat în provincia Europa, a cărei metropolă era Heracleea Traciei. Provinciile erau grupate în dioceze: Egipt, care cuprinde la

început Libia, şi Orient, pentru Siria-Palestina şi zonele din Mesopotamia pe care le controlează Imperiul; Pont pentru partea nord-estică a Asiei Mici şi Asia pentru partea sud-vestică; Tracia pentru estul Balcanilor, Macedonia pentru sudul Balcanilor, Dacia pentru nordul acestora, inclus în partea răsăriteană a Imperiului Roman. Aceste dioceze erau, la rândul lor, grupate în prefecturi ale pretoriului: cea a Orientului reunea diocezele Egipt, Orient, Pont, Asia şi Tracia; cea a Illyricum-ului le reunea pe cele ale Macedoniei şi Daciei. După recucerirea Africii, Iustinian a organizat o prefectură a pretoriului în Africa.

Sistemul se întemeia pe o separare strictă a puterilor civile şi militare: guvernatorii provinciilor nu dispuneau de forţă armată şi nu exercitau nicio autoritate asupra armatelor care circulau pe teritoriul lor, cu toate că trebuiau să le aprovizioneze; ei nu aveau posibilitatea să se opună dezvoltării patronajului, care slăbea cetăţile. În anii 535 – 536, Iustinian a încercat să reformeze sistemul pentru a încredinţa guvernatorilor puterile civile şi militare, dar a fost nevoit să-şi abroge reforma nici zece ani mai târziu. Totuşi, exemplul a fost urmat de Mauricius, care, din 582, a creat exarhatele Cartaginei, în Africa, şi al Ravennei, în Italia: exarhilor li se confereau puterile civile şi militare.

Invaziile slave, persane şi arabe s-au adăugat la criza cetăţii obligând la o reorganizare radicală, care este pusă în aplicare în a doua jumătate a secolului al VII-lea. În acest context militar dificil, necesităţile apărării sunt cele ce se impun. Ceea ce mai rămâne din contingentele armatei din Armenia şi ale celei din Orient, repatriate în grabă, este instalat în Asia Mică; soldaţilor li se dau pământuri, fără îndoială preluate din imensele proprietăţi ale statului şi ale Coroanei, oferindu-le contingentelor Armeniakon şi Anatolikon (Anatole înseamnă Orient în limba greacă) o bază teritorială. Comanda acestui contingent (*thema*, în greacă) este încredinţată unui strateg; adevărata noutate, efectivă la începutul secolului

al VIII-lea, este faptul că strategului i se încredinţează şi conducerea civilă a provinciei. Thema devine astfel provincia bizantină prin excelenţă. Prima menţionare a themei Armeniakon datează din 667, iar a themei Anatolikon, din 669. Nu este vorba, totuşi, de o reformă în sensul strict al cuvântului: încercarea reuşită în centrul şi în estul Asiei Mici este extinsă treptat la ansamblul Imperiului, cu crearea themei Tracia, în 679 – 680, şi, în sud-vestul Asiei Mici, a themei Kibyrrhaiotai, al cărei contingent e o flotă (cf. Armata themelor, cap. III).

Imensa bază teritorială a acestor theme iniţiale, legăturile foarte puternice dintre soldaţi şi strategul lor le fac în chip potenţial periculoase, după cum o dovedesc numeroasele uzurpări din partea unor strategi, mai ales ai Anatolikon, ca Leon Isaurianul, în 717. Etapa următoare este deci împărţirea themelor în unităţi mai mici. De pildă, thema Anatolikon dă naştere celei a Thrakesion, la vest, înainte de 741, deci sub Leon Isaurianul, şi celei a Seleuciei, la est, pe la 930. De asemenea, recucerirea teritorială este marcată de crearea de theme, care traduc controlul Imperiului: Hellada, cu puţin înainte de 695, Sicilia, pe la 700, Macedonia, pe la 789, Peloponeş, la începutul secolului al IX-lea, pentru Occident; recucerirea din Orient este, şi ea, însoţită de înfiinţarea unor theme, însă înaintarea profundă dincolo de Taurus, la sfârşitul secolului al X-lea, dă naştere doar unor theme de dimensiuni foarte reduse, care nu depăşesc simpla fortăreaţă. Thema şi-a schimbat între timp semnificaţia, care la origine era aceea a unui contingent destinat apărării, dar care de acum este depăşită, cel puţin în inima Asiei Mici.

În ciuda caracterului militar de la început, se creează o administraţie civilă, al cărei funcţionar principal este judecătorul (*krites*), care, pe lângă funcţia judiciară, are şi atribuţii administrative generale. Protonotarul este însărcinat cu fiscalitatea, în timp ce chartoularios deţine rolurile militare: gestiunea civilă a armatei. Aceşti înalţi

funcţionari locali sunt numiţi de către împărat, dar cu acordul, şi chiar la propunerea, strategului.

În pofida împărţirii themelor, strategul rămâne un funcţionar puternic, care trebuie controlat; pentru aceasta, subordonaţii

Harta themelor în secolul al XI-lea

săi îşi adresează în mod direct rapoartele birourilor administraţiei centrale. Ca toţi titularii posturilor înalte, strategii sunt revocabili în orice moment. În principiu, un

strateg nu poate să fie numit în provincia sa de obârşie şi nu are voie să achiziţioneze bunuri pe teritoriul de competenţă al jurisdicţiei sale, nici să-şi căsătorească fiicele pe acest teritoriu, deci nu poate să-şi creeze o bază funciară şi relaţională care ar face dificilă înlăturarea sa. Cu toate acestea, principiul realităţii se împotriveşte cu putere unor asemenea măsuri: un strateg care cunoaşte bine terenul, deoarece este din partea locului, care cunoaşte locuitorii şi ştie să-şi recruteze trupe care să-i dea ascultare, se impune de la sine. Cel mai bun exemplu este fără doar şi poate familia Phokas, devenită în decurs de trei generaţii o adevărată putere locală. Dacă întemeietorul neamului, în anii 870, este neîndoielnic un subofiţer din Asia Mică remarcat pentru talentele sale militare, el ajunge, la cel de-al treilea şi ultim post de comandă al său, strategul Anatolikon, deci al regiunii sale de baştină. Fiul lui este desigur cel trimis să comande operaţiunile din Italia, dar generaţia următoare numără doi fii, dintre care unul a fost strategul Anatolikon şi celălalt a moştenit acest comandament după ce a administrat thema Capadocia şi s-a căsătorit cu moştenitoarea uneia dintre cele mai ilustre familii din regiune, Mateinos. Următoarea generaţie este cea a lui Nikephoros Phokas, care recucereşte Creta şi devine împărat în 963; şi el a fost strateg al Anatolikon înainte de a ajunge comandant suprem al armatei; fratele său Leon, mai întâi strateg al Capadociei, îi succede la comanda Anatolikon; al treilea frate, Constantin, a fost strateg al Seleuciei.

Fiind vorba de finanţe, puterile strategului, ca şi cele ale subordonatului său, protonotarul, rămân limitate deoarece administraţia *genikon*-ului obişnuieşte să detaşeze în provincii funcţionari ai administraţiei centrale pentru a îndeplini principalele lucrări de cadastrare şi de stabilire a impozitelor, precum şi de gestiune a domeniilor imperiale şi fiscale. De altminteri, circumscripţia provincială în materie de fiscalitate, denumită *dioikesis*

(literal, dioceză), nu corespunde cu exactitate themei sau, în orice caz, se deosebeşte suficient de aceasta pentru a limita prerogativele strategului şi ale administraţiei sale în această materie.

În cursul secolului al XI-lea, armata themelor dispare; *krites*-ul a devenit responsabilul principal al administraţiei provinciale. Titlul de strateg apare pentru ultima oară în 1124. Oricum, fracţionarea excesivă a themelor îi făcuse pe strategi prea puţin eficienţi pentru operaţiunile la frontiere, încredinţate unor guvernatori cu competenţe mai vaste, denumiţi, în funcţie de loc, duci sau *katepanoi*, ale căror funcţii sunt aproape în exclusivitate militare. În secolul al XII-lea, themele sunt numai circumscripţii civile, în timp ce unora dintre duci li se încredinţează din nou conducerea militară şi civilă, mai cu seamă în regiunile din Asia Mică pe care Comnenii izbutesc să le recucerească după invazia turcă din secolul al XI-lea şi trecerea primei cruciade: astfel, ducii Abydosului, Efesului sau Smirnei; sistemul se poate aplica şi în Balcani când apare un duce al Anchialosului, oraş de pe coasta Mării Negre. După intermediul latin (1204 – 1261), autoritatea împăraţilor asupra acelora dintre provincii care nu sunt pur şi simplu autonome nu mai e decât teoretică: justiţia a devenit atât de coruptă, încât supuşii preferă să se adreseze justiţiei ecleziastice; sistemul *pronoia*, cu cedarea veniturilor fiscale principalilor slujitori ai statului, a golit sistemul fiscal de substanţa sa. Nu e nimic surprinzător, în aceste condiţii, că un oraş ca Thessalonicul ajunge să se revolte şi aproape să se separe de stat, cum a fost cazul la momentul crizei zelote (1342 – 1350).

CIRCUMSCRIPŢIILE ECLEZIASTICE (cf. Cadrele, cap. VI)

În momentul în care Biserica iese din clandestinitate, sub Constantin, ea nu are alte cadre decât episcopii în cetăţile lor; nu există circumscripţii mai vaste. Ca şi pentru aspectul doctrinal, unde împăraţii impun ţinerea

sinoadelor generale pe care le convoacă şi le prezidează, administrarea Bisericii depinde la început în mare parte de măsurile luate de puterea politică. Astfel se instituie principiul acomodării: Biserica îşi calchiază organizarea după administraţia civilă. Principiul este: un episcop la o cetate şi o cetate la un episcop. Episcopiile sunt grupate în provincii ecleziastice, care sunt aceleaşi ca provinciile civile; episcopul metropolei provinciale devine episcop metropolitan, sau mitropolit, titlu care dăinuie în Biserica Ortodoxă; episcopii cetăţilor cuprinse în limitele provinciei sunt numiţi sufragani, în virtutea rolului pe care trebuie să-l deţină în alegerea mitropolitului. Acest principiu al acomodării se impune cu atât mai uşor cu cât episcopii din această epocă sunt recrutaţi aproape în exclusivitate din aristocraţia municipală şi se integrează perfect în schema mentală a cetăţii.

Adevărata dificultate provine, pe de o parte, din adaptarea la împărţirea în dioceze civile (cf. supra: Orient, Pont, Asia etc.) şi, pe de altă parte, din locul ce trebuie acordat noii capitale. La început, Constantinopolul nu era decât o episcopie sufragană a mitropoliei de Heracleea Traciei, principala cetate a provinciei Europa. Pe de o parte, principiul acomodării cerea să i se acorde un loc deosebit deoarece era sediul Imperiului; pe de cealaltă, vechile sedii, Roma, Alexandria şi Antiohia, a căror autoritate se sprijinea în parte pe întemeierea de către un apostol, în vreme ce Constantinopolul se chinuia să găsească măcar un martir din timpurile eroice pe care să-l celebreze, se codeau să se dea la o parte. Noţiunea de patriarhat s-a impus repede pentru Roma, singura capitală religioasă a Occidentului când, deja, Imperiul nici nu-şi mai avea sediul acolo, şi pentru Alexandria şi Antiohia. Pentru acestea două din urmă, aria lor de competenţă coincidea cu diocezele respective ale Egiptului şi Orientului. În Asia Mică, nici Cezareea Capadociei, oraşul lui Vasile cel Mare, nici Efesul, deţinător al unui prestigios sanctuar al Sfântului Ioan şi gazdă a celui de-al treilea

sinod ecumenic, nu sunt dispuse să cedeze locul. Trebuie deci să se aştepte sinodul de la Calcedon, din 451, şi cel de-al 28-lea canon al său pentru a se crea patriarhatul Constantinopolului, promovat, în plus, la rangul al doilea, în virtutea faptului că este oraş imperial; primatul Romei este atunci definit ca pur onorific.

Principiul acomodării îi dă împăratului puterea de a hotărî stabilirea episcopiilor, suprimarea unora şi crearea altora noi. Dacă episcopul este, în principiu, ales de popor şi de clerul cetăţii, numirea în funcţiile cele mai înalte depinde în cea mai mare măsură de bunăvoinţa imperială. Cât timp Imperiul a rămas implantat în Italia, papa de la Roma trebuia să aştepte confirmarea exarhului din Ravenna pentru a intra în funcţie. Patriarhul Constantinopolului este ales de împărat dintr-o listă de trei nume desemnate de sinodul permanent format din mitropoliţii prezenţi la Constantinopol, cei mai eminenţi membri ai clerului de la Sfânta Sofia, dar şi reprezentanţii împăratului; acesta poate, de altfel, să recuze lista şi atunci el este de fapt cel care alege patriarhul şi îl demite în caz de neînţelegere. Mitropoliţii sunt în principiu numiţi cu avizul acestui sinod, însă şi în acest caz, cel puţin până în 1204, puterea imperială joacă un rol preponderent. Patriarhul şi episcopii sunt în primul rând funcţionari cu orientare religioasă şi împăratul, locotenent al lui Dumnezeu pe pământ, îi controlează – de departe, ce-i drept – pe bună dreptate. Dacă, începând din secolul al XII-lea, cea mai mare parte a episcopilor sunt recrutaţi din mănăstiri, până la acea vreme cei mai importanţi dintre ei sunt aleşi din familiile aristocratice; ei au primit aceeaşi educaţie de viitori funcţionari ca şi fraţii lor care ocupă funcţii laice.

III

ORGANIZAREA POLITICĂ ŞI SOCIALĂ

I

Bizanţul constituie în multe privinţe un caz aparte în istorie: nu există naştere a unei societăţi bizantine şi a

unui sistem politic, ci continuarea unei moşteniri deplin asumate, cea a Romei, atât pentru sistemul politic, cât şi pentru organizarea socială. Pe această bază de plecare, pe care Imperiul nu a trebuit s-o creeze, se întemeiază evoluţia pe care o vom studia.

Sistemul politic se sprijină pe împărat. El guvernează dând ordine pe care funcţionari numiţi direct sau indirect de el sunt însărcinaţi să le execute, primind în schimb un salariu, *roga*. Ei mai primesc şi demnităţi, care sunt pecetea socială a aristocraţiei şi dau de asemenea drept la o *roga*. Ordinele sunt transmise în scris, la fel ca toate actele administrative. Pentru a remunera funcţionarii, a contribui la întreţinerea curţii şi a evergetismului[1] imperial, a plăti armata şi celelalte servicii publice, administraţia imperială percepe impozite. Totuşi, sistemul evoluează treptat: fidelitatea personală faţă de împărat şi de familia sa se substituie încetul cu încetul supunerii faţă de stat; marii proprietari, care obţin scutiri fiscale, devin mijlocitorii însărcinaţi cu strângerea impozitelor.

CLASELE SOCIALE

ARISTOCRAŢIA

La toate nivelurile, societatea bizantină este o societate aristocratică, chiar dacă această aristocraţie evoluează. Baza ei este dublă: funcţiile şi demnităţile care le însoţesc, semne ale apropierii de împărat, şi deci ale legitimităţii aristocraţiei, şi avuţia funciară, la rândul ei întărită de veniturile considerabile legate de funcţii şi demnităţi.

Încă de la inaugurarea Constantinopolului, întemeietorul obţine ca o parte a Senatului din Roma să îl urmeze pe malurile Bosforului, atrăgând-o cu înzestrări funciare confortabile preluate din pământurile statului şi

1 Termen introdus în lexicul francofon de către istoricul francez André Boulanger (1886-1958); derivat din grecescul eùepTETéco, însemnând „fac bine“, el se referă la o persoană care, printr-o contribuţie economico-financiară sau prin activitatea sa publică meritorie, aduce importante servicii comunităţii urbane, fiind un „binefăcător al cetăţii“ (n. tr.).

ale Coroanei; statutul de senator este conferit celor ce exercită cele mai înalte demnităţi care le sunt acordate şi care, spre deosebire de funcţii ce pot fi retrase, sunt viagere. Senatul, care dispune de două clădiri în capitală, una în forul lui Constantin, cealaltă în apropierea Palatului, joacă un rol politic din ce în ce mai puţin afirmat. Desigur, aprobarea Senatului rămâne absolut necesară recunoaşterii unui nou împărat, oricare ar fi modul în care acesta accede la putere, însă ea este din ce în ce mai formală. În cazul unei crize grave, totuşi, Senatul ajunge să joace un rol. Astfel, la moartea lui Heraclius, în 641, se pune întrebarea succesiunii sale, deoarece el s-a căsătorit cu nepoata sa Martina, iar legitimitatea acestei căsătorii, şi deci a copilului născut în urma ei, Heraclonas zis Heraclius, ridică o problemă. Fiul mai vârstnic al lui Heraclius, născut din prima sa căsătorie, Heraclius-Constantin, sau Constantin III, moare la trei luni după tatăl său, în mai 641; Martina reuşeşte să-l impună pe Heraclonas, dar Senatul este cel care îl înlătură de la putere, în favoarea lui Constans II, în septembrie 641. De asemenea, Senatul este cel care o va scoate din mănăstire pe Teodora, fiica lui Constantin VIII, când o răscoală populară îl răstoarnă pe Mihail V în 1042, pentru a o încorona împărătească şi a împărţi puterea cu sora sa Zoe, până când aceasta se va căsători cu Constantin IX Monomahul.

A fi senator în Bizanţ nu este aşadar nicio funcţie, nicio demnitate: titlul de senator nu se primeşte, dar se accede în Senat când se deţine o demnitate zisă senatorială, care, în ierarhia din epoca mediobizantină, din secolul al VII-lea până în veacul al XI-lea, începe cu rangul de protospatharios („prim-purtător de sabie”). În schimb, a fi senator presupune un anumit mod de viaţă, îndeosebi a renunţa la comerţ şi a se consacra slujirii statului. Dar, după cum vom vedea, demnităţile se cumpără, chiar până la rangul de protospatharios: în secolul al XI-lea, burghezia negustorească obţine astfel acces la Senat. Urcarea pe

tron a Comnenilor în 1081 marchează o puternică reacţie aristocratică; clasele mijlocii îmbogăţite sunt alungate din Senat, sistemul demnităţilor este profund modificat şi Senatul încetează să mai existe.

Cum criza cetăţilor a scos din joc aristocraţiile locale, cele ale curiilor, aristocraţia bizantină este în primul rând cea care participă la puterea imperială. Îndeletnicirea sa normală este de a ocupa funcţii civile, militare sau ecleziastice. Unele neamuri sunt puternic implantate în provincie sau chiar sunt de origine provincială, ca, în secolele al IX-lea şi al X-lea, familia Phokas şi familia aliată Mateinos; dar implantarea provincială, baza puterii lor şi justificarea comandamentelor ce le sunt încredinţate, nu este suficientă. Trebuie într-adevăr ca o parte a familiei să locuiască în Constantinopol, aproape de puterea imperială, pentru a obţine de la ea favorurile şi, pe cale de consecinţă, posturile, chiar dacă raportul de forţe, întemeiat pe implantarea provincială, joacă un rol adesea determinant. Încă de la începutul epocii Comnenilor, şi ulterior, legăturile, directe sau indirecte, ale unui neam cu familia imperială sunt cele care marchează apartenenţa la aristocraţie. În epoca Paleologilor, extrema fărâmiţare teritorială face să apară aristocraţii locale în jurul puterilor provinciale, ca în Moreea.

ŢĂRANII

A

În pofida strălucirii civilizaţiei urbane, în special cea a Constantinopolului, imensa majoritate a populaţiei trăieşte la ţară din cultivarea pământului: e vorba de ţărani, a căror situaţie socială evoluează în mod considerabil în cursul veacurilor.

Orientul roman nu a cunoscut niciodată predominanţa latifundiilor exploatate prin munca sclavilor. În epoca dintre secolele al IV-lea şi al VI-lea, o parte a ţărănimii este proprietara pământului său; retorul antiohian Libanios descrie comune mari şi populate, unde fiecare este stăpân pe exploataţia sa, spre deosebire de

satele mai mici, care aparţin unei singure persoane. Dar chiar şi în acest caz, exploatarea în regie directă e rară: domeniile sunt împărţite pe loturi unor ţărani care sunt fie coloni, puternic legaţi de pământul lor, fie locuitori pe termen mai mult sau mai puţin îndelungat. Fenomenul cel mai remarcabil este dezvoltarea arendării pe foarte lungă durată, chiar perpetuă, prin intermediul emfiteozei. Această epocă se caracterizează printr-o lipsă de braţe de muncă; ea este deci favorabilă micii exploataţii ţărăneşti. Încetul cu încetul, colonatul dispare; ţăranii devin atunci în majoritate independenţi, oricare ar fi statutul exploataţiei lor, şi proporţia proprietarilor creşte. Pe de altă parte, dispariţia cetăţilor face ca resursele, chiar şi cele ale statului, să provină nemijlocit de la impozitul strâns de la micii contribuabili ţărani.

Dacă adăugăm că o parte dintre soldaţii armatei themelor, acele circumscripţii provinciale militare, apoi civile, instaurate în secolul al VII-lea şi care asigură apărarea teritoriului bizantin, sunt ţărani înstăriţi, e uşor de înţeles că ţărănimea liberă este principalul sprijin al puterii imperiale bizantine, din această epocă până în secolul al XI-lea. De unde politica de apărare a acesteia, practicată în secolul al X-lea de împăraţii dinastiei macedonene şi definită astfel într-o lege a lui Roman Lekapenos din 934: „Numărul mare al agricultorilor este o sursă de belşug, atât în ceea ce priveşte producţia de mărfuri, cât şi în ceea ce priveşte vărsarea impozitelor şi furnizarea obligaţiilor militare, toate, lucruri care ar lipsi dacă acest mare număr nu ar mai exista”.

Această politică este un eşec, deoarece ea nu rezolvă principala dificultate cu care se confruntă mica exploataţie ţărănească: apăsarea tot mai mare a impozitului, necesar politicii de expansiune duse de Imperiu. Pentru a se proteja de aceasta, micii ţărani au tendinţa de a se pune sub protecţia unui potentat, căruia îi cedează pământul pentru a adopta statutul care se generalizează încetul cu încetul, cel de parec. Această condiţie, apărută de altfel

încă din epoca lui Iustinian, care interzice chiar şi să se folosească acest cuvânt, s-a dezvoltat totuşi mai întâi pe pământurile fiscului şi pe proprietăţile imperiale. Fiscul, beneficiarul confiscărilor aplicate ţăranilor incapabili să-şi plătească impozitul, preferă, încă din secolul al X-lea, mai degrabă decât să vândă pământuri al căror preţ este foarte scăzut, să instaleze pe ele pareci care plătesc o redevenţă numită *pakton*. Pe plan juridic, parecul rămâne un om liber, cu toate garanţiile juridice aferente; pe plan economic, faptul acesta nu repune deloc în cauză întâietatea micii exploataţii. Parecul este un locatar permanent şi ereditar, care nu poate fi alungat atât timp cât îşi plăteşte *pakton*-ul; el nu poate nici să înceteze a-şi mai cultiva pământul, dar are dreptul să cedeze unui alt cultivator dreptul său la pământ, proprietarul neputând să se opună acestui lucru decât apelând la dreptul său de preempţiune. Evoluţia majoră se situează de fapt pe planul fiscal: o parte a proprietarilor obţin ca ţăranii lor să nu mai fie înregistraţi în documentele fiscului şi ca impozitul să fie plătit de proprietar, chiar dacă acesta îl recuperează de la parec încorporându-l în *pakton*. Cum o parte a pământurilor fiscului este concesionată unor mari proprietari, în special mănăstirilor, marea masă a parecilor nu mai plătesc impozit fiscului; într-un stat unde acelaşi cuvânt îl desemnează deopotrivă pe cetăţean şi pe contribuabil, ei au devenit cetăţeni de categoria a doua, pe care proprietarii pot să şi-i cedeze unii altora. Acest lucru atrage după sine o slăbire concomitentă a statului şi a condiţiei ţăranului. În mod limpede, din epoca dinastiei Comnenilor, ţărănimea nu mai este baza socială a puterii: aristocraţia este cea care ocupă acest loc.

Această modificare importantă nu schimbă cu adevărat structura socială a producţiei. Exploataţia ţărănească este familială, familia fiind înţeleasă în sensul conjugal: cei doi soţi cu copiii lor, eventual văduva şi copiii săi. Această exploataţie poate include şi una sau două slugi, adesea sclavi. Între ţărani există o ierarhie,

întemeiată pe echipamentul de lucru. Unitatea de bază este atelajul alcătuit dintr-o pereche de boi: acesta e *zeugarion*-ul (de la latinul *jugurn*) şi ţăranul este un *zeugaratos*. Unii, mai avuţi, posesori a doua atelaje, sunt definiţi drept *dizeugitau* Alţii, mai puţin înstăriţi şi din ce în ce mai numeroşi, sunt denumiţi *boidatos*. Cei care sunt şi mai săraci sunt *aktemones* („care nu au nimic”) sau *pezoi* (care merg pe jos, spre deosebire de cei ce deţin animale); aceştia nu pot supravieţui decât datorită grădinii lor şi închinându-şi mâna de lucru pe pământurile ţăranilor mai înstăriţi sau pe rarele terenuri pe care cei puternici nu le-au repartizat. *Dizeugitai* sunt foarte rari: pentru ei, mâna de lucru familială nu este suficientă; or, sclavii sunt scumpi, iar salariaţii sunt mult mai costisitori decât forţa de muncă familială. În ultimă instanţă, exploataţia agricolă a unui *dizeugites* este mai puţin rentabilă decât cea a unui *zeugaratos*. Aşa se explică de ce nu există exemplu de ţăran îmbogăţit doar din munca sa: ascensiunea socială nu poate veni decât din raţiuni de natură mai politică, de pildă succesul militar.

MEŞTEŞUGARII DIN ORAŞE

Structura socială a atelierului meşteşugăresc seamănă cu cea a exploataţiei ţărăneşti. Meşterul lucrează cu familia sa într-un atelier pe care îl închiriază şi cu unelte care îi aparţin, la fel ca şi materia primă. Lucrul la comandă, cu materialul clientului, este destul de rar. Totuşi, unele meşteşuguri folosesc salariaţi, iar sclavii sunt cu atât mai numeroşi cu cât sunt necesari unui meşter de îndată ce vrea să deschidă un al doilea atelier: acesta va trebui să fie condus de un sclav, care pune în joc responsabilitatea civilă a proprietarului său, spre deosebire de un salariat sau un gerant. La Constantinopol, cel puţin, reglementarea vizează evitarea unei prea mari concentrări. Cu toate acestea, în unele oraşe de provincie există ateliere care depăşesc cu mult cadrul familial, mai cu seamă pentru confecţionarea ţesăturilor de mătase: aşa este cazul la Teba, în secolul al XII-lea; cel puţin o parte

din mâna de lucru, în cazul de faţă foarte calificată, este evreiască.

Cunoaştem câte ceva despre preţurile şi chiriile atelierelor şi prăvăliilor la Constantinopol. Preţurile sunt foarte mari, mai multe livre de aur, în mod evident peste posibilităţile majorităţii meşteşugarilor, şi cu atât mai mult ale lucrătorilor care ar vrea să devină pe această cale meşteri. Ca şi terenul urban, atelierele şi prăvăliile sunt proprietatea aristocraţilor şi a aşezămintelor ecleziastice, atât catedrala, cât şi mănăstirile. Chiriile sunt mai rezonabile, dar marja netă de profit a meşteşugarului, după plata tuturor cheltuielilor sale, printre care impozitul, modest, pentru atelierul său, rămâne limitată. Cu excepţia cazurilor de criză gravă, meşteşugarul rămâne ferit de sărăcie, însă nu are nici mijloacele de a-şi depăşi condiţia prin cumpărarea atelierului sau a prăvăliei; prăvăliaşii, negustori cu amănuntul şi meşteşugari, sunt coloana vertebrală a clasei de mijloc, la Constantinopol ca şi în provincie. Prosperitatea economică şi, mai ales, comercială, evidentă cu începere din secolul al XI-lea, le aduce în egală măsură câştig şi le oferă un mijloc de ascensiune socială pentru fiii lor: învăţământul, privat şi cu plată, este deschis pentru oricine poate plăti. Dotat cu asemenea cunoştinţe, fiul de meşteşugar sau de prăvăliaş va putea încerca să găsească un loc în administraţie şi deci să se apropie, prin acest mijloc eminamente politic, de clasa conducătoare. Cronicarul Mihail Psellos le reproşează vehement împăraţilor din secolul al XI-lea, îndeosebi lui Mihail VI (1056 – 1057), faptul de a fi promovat meritul; reacţia aristocratică a Comnenilor, pe care nu a cunoscut-o, deoarece a murit în 1078, îi va da o satisfacţie postumă.

MARII NEGUSTORI

Cu excepţia epocii de la sfârşitul Imperiului, despre marii negustori (cf. Economia urbană, cap. IV) se cunosc mai puţine lucruri, deoarece, spre deosebire de colegii lor italieni, care îi înlocuiesc încetul cu încetul în cursul

secolului al XII-lea, practic ei nu au lăsat arhive. Totuşi, la Constantinopol existau armatori. Ei sunt organizaţi în companii pentru a-şi asocia capitalurile sau a asocia un capital cu un negustor itinerant, comerţul fiind cel mai adesea maritim şi, în orice caz, foarte riscant.

Expansiunea comercială care începe în secolul al X-lea le aduce câştiguri mari. Or, una dintre particularităţile sistemului bizantin al demnităţilor este că împăratul le vinde, cel puţin până la aceea de protospatharios, care costa, sub Leon VI, la începutul secolului al X-lea, între 12 şi 18 livre de aur. Suma era cu siguranţă la îndemâna unui negustor îmbogăţit. Iar demnitatea de protospatharios deschide porţile Senatului, şi Mihail Psellos îi adresează lui Constantin IX Monomahul (1042 – 1055) acest reproş: „A deschis Senatul aproape întregii gloate”.

Alexios Comnenul reacţionează cu vigoare, lăsându-şi trupele să ofenseze acest gen de senatori, în special silindu-i să meargă pe jos. Printre altele, cu prilejul unui proces opunând o femeie unchilor săi, la sfârşitul secolului al XII-lea, aceştia înţeleg să profite de un privilegiu al senatorilor: depunerea jurământului la domiciliu. Reclamanta se împotriveşte, întrucât ei exercită meseria de negustori, şi împăratul tranşează în favoarea ei: un senator se poate desigur îndeletnici cu comerţul, rămânând nominal senator, dar nu va beneficia de privilegii. E greu de ştiut dacă persoanele în cauză sunt negustori deveniţi senatori sau membri ai aristocraţiei deveniţi negustori.

Să remarcăm totuşi că Alexios nu va merge până la a le interzice senatorilor, deci aristocraţiei, comerţul. Aceasta se ocupă deja de mai mult timp, în mod indirect, de producţie: ţesăturile de mătase confecţionate în casele celor puternici concurează cel puţin din secolul al X-lea produsele meşteşugarilor din domeniu. Dar se simte mijind o tendinţă ce se afirmă sub Paleologi: aristocraţia este în acel moment ruinată, dat fiind că nu mai există pământuri, iar vistieriile statului sunt goale, ceea ce face imposibilă

plata salariilor care erau cândva alocate funcţiilor şi demnităţilor. Mulţi aristocraţi se aliază atunci cu negustori occidentali, începând cu genovezii, care sunt la acea vreme cei mai importanţi din Constantinopol, sau cu veneţienii, care deţin un timp Thessalonicul, pentru a profita de veniturile obţinute din marele comerţ; cei care vor rămâne la Constantinopol după 1453 vor continua pe această cale.

OAMENII DE RÂND ŞI MARGINALII DIN ORAŞE

Aristocraţii, negustorii şi meşteşugarii formează coloana vertebrală a oraşelor, în special a Constantinopolului, însă ei nu constituie, de bună seamă, majoritatea.

Oamenii de rând sunt, în principal, salariaţii, a căror condiţie este extrem de diversă. Lucrătorii cei mai calificaţi sunt relativ bine trataţi, căci este nevoie de ei: contractul de muncă este, în mod normal, de o lună, ceea ce e mult pentru epocă, şi este interzis să se ademenească şi să se angajeze lucrătorul unui concurent în acest interval de timp. Salariul, în cazurile în care dispunem de o menţionare a sa, s-ar fi ridicat la un *keration* pe zi, adică douăsprezece monede de bronz (cf. Moneda, cap. IV). Chiar şi luând în considerare duminicile şi numeroasele zile de sărbătoare, asta îi furnizează lucrătorului echivalentul a vreo zece *nomismata* pe an, ceea ce îi permite să-şi hrănească familia, dar nu să economisească pentru a-şi cumpăra un atelier sau o prăvălie, care valorează mai multe sute de *nomismata*, şi nici măcar să închirieze vreunele, chiriile variind de la vreo zece la vreo treizeci de *nomismata*, la care ar trebui adăugat materialul. Singura şansă a unui lucrător de a scăpa de condiţia sa va fi deci de a se căsători cu fiica unui meşter!

Sclavii, desigur, nu sunt remuneraţi şi sunt prin definiţie lipsiţi de libertate. Cu toate astea, ei nu sunt propriu-zis săraci: mulţi au o înaltă calificare, ceea ce îi face, de altfel, foarte scumpi, şi au avantajul de a fi cazaţi şi hrăniţi; cum eliberarea apare în mod frecvent în

testamente, libertatea este la îndemână şi, dacă stăpânul e un aristocrat generos, el îi lasă celui eliberat un peculiu. Pe plan juridic, tendinţa este de a limita sclavia, conform principiului că un creştin nu poate fi redus la această stare; de altminteri, se întâmplă ca împăratul să dea exemplul, precum Leon VI, care, la sfârşitul secolului al IX-lea, hotărăşte să elibereze sclavii imperiali, deosebit de numeroşi pe domeniile şi în atelierele imperiale de fabricare a ţesăturilor de mătase rezervate spre folosinţa suveranului, a politicii şi a diplomaţiei sale.

Dar suntem departe de a fi delimitat astfel ansamblul populaţiei oraşelor. Mai întâi, mulţi salariaţi sunt doar temporari, cu atât mai mult cu cât oraşul continuă să atragă migranţi care speră să găsească ceva de lucru, dar care nu au calificare. Desigur, importanţa activităţilor portuare, care variază în funcţie de sosirea corăbiilor, furnizează munci ocazionale, dar nimic între timp. Condiţiile de viaţă ale unor asemenea oameni sunt deci foarte precare şi ei vin adesea să sporească rândurile nevoiaşilor, ale celor ce nu supravieţuiesc decât datorită distribuţiilor de hrană sau adăpostului pe care îl oferă aşezămintele de caritate: acestea, din ce în ce mai des anexate unor mănăstiri, sunt relativ numeroase, mai ales în capitală, dar nu sunt suficiente pentru a evita marginalizarea. Aceste populaţii instabile furnizează trupe răzmeriţelor sau rebeliunilor mai structurate, ca revolta zeloţilor din Thessalonic, în secolul al XIV-lea.

Nu însă toţi marginalii sunt lipsiţi de mijloace de existenţă. Până la sinodul de la Calcedon (451), prezenţa monahilor pe străzile Constantinopolului, unde trăiau din generozitatea cetăţenilor şi proclamau că deservesc cutare sau cutare fundaţie, a fost un factor de dezordine: conflictele strict religioase, dar şi refuzul lor de a intra în cadrele ierarhiei erau prilejuri de tulburări. Ulterior, călugării gyrovagi, mereu la limita şarlatanismului, sunt un rău endemic, dar limitat. Printre cei, sau mai degrabă cele, cărora aceşti călugări pretind că le salvează sufletele, se

află prostituatele (cf. Alte divertismente în afara casei, cap. IX); însă nu putem nici să le estimăm numărul în diferitele epoci, nici să trasăm o geografie a cartierelor deocheate ale capitalei, şi cu atât mai puţin ale celorlalte oraşe, după cum nu cunoaştem mijloacele lor de existenţă şi nici oamenii care puteau să profite de activităţile lor. În general, avem puţine informaţii despre tâlharii care îşi desfăşurau activităţile ilegale pe străzile oraşelor bizantine.

Cei mai luminaţi dintre bizantini sunt în mod clar conştienţi de clivajele care întreţin ierarhia socială. O demonstrează considerentele menţionate de împăraţii din secolul al X-lea în legislaţia lor destinată protejării micii exploataţii ţărăneşti, ca şi reacţiile indignate ale celui mai celebru intelectual din secolul al XI-lea, Mihail Psellos, contra promovărilor pe care împăraţii le acordă oamenilor proveniţi din elita claselor mijlocii, atât în birouri, cât şi pentru accesul la demnităţi, şi chiar la Senat. În cursul secolului al XI-lea, de o manieră sau alta, burghezia negustorească bate la poarta onorurilor şi a puterii. În faţa acestei solicitări, reacţia lui Psellos, favorit cvasi-inamovibil al puterii, este semnificativă: el nu provine din cea mai înaltă aristocraţie; spre deosebire de prietenul său Ioan Xiphilinos, care va deveni patriarh al Constantinopolului, el trebuie să se mulţumească cu titlul, sforăitor, dar găunos, de consul al filosofilor, însă datorează totul talentului său incontestabil. Dispreţul lui pentru „cei din agora”, situaţi cu puţin mai jos faţă de el, nu este decât cu atât mai frapant. Ajungând la putere în 1081, Comnenii reacţionează contra acestor negustori care au pătruns în aristocraţia demnitarilor şi îi alungă; totodată, forţaţi de nevoia unei flote, ei le acordă veneţienilor privilegii care îi vor ruina pe negustorii bizantini şi vor împiedica Imperiul să obţină vreun alt câştig, decât cel imediat, din avântul economic al secolului al XII-lea. În momentul în care oraşele din Italia îşi reînnoiesc baza socială, Imperiul se repliază pe poziţiile

aristocraţiei celei mai tradiţionale; nu se va mai întrema.

INSTITUŢIILE POLITICE ŞI EXERCITAREA PUTERII

ÎMPĂRATUL

Titulatura pe care o poartă împăratul până în ultimele zile este lipsită de ambiguitate: el este împăratul Romanilor. De altfel, există un consens: sultanatul pe care turcii îl instalează în Asia Mică se numeşte sultanatul de Rum, iar imperiul pe care îl întemeiază veneţienii pe ruinele create de ei în 1204 se numeşte România. împăratul bizantin moşteneşte aşadar caracteristici romane: el este deţinătorul provizoriu al unei magistraturi pe care o exercită în teorie pentru binele obştesc, de unde importanţa evergetismului şi dificultatea de a crea un sistem dinastic, şi prin delegarea exerciţiului suveranităţii populare. Procedura de urcare pe tron este menţinută cu rigurozitate: proclamarea de către armată, al cărei comandant suprem este, care îl face *imperator*-ul ei înălţându-l pe scut; ovaţionarea de către popor, de obicei cel din Constantinopol adunat la Hipodrom; ratificarea de către Senat, despre care am văzut că nu mai era decât o formalitate, dar care se manifestă şi la Hipodrom, unde senatorii îl înconjoară pe împărat în loja sa, *kathisma*, de unde primeşte aclamaţiile populare.

Acestei moşteniri romane i se adaugă contribuţia creştină. Să ne oprim asupra titulaturii unui împărat aşa cum figurează ea în documentele de arhivă şi câteodată chiar în inscripţiile de pe mozaicurile în care sunt înfăţişaţi. Să privim, de pildă, în galeriile superioare ale Sfintei Sofia, mozaicul care îi reprezintă pe Zoe, fiica lui Constantin VEI, şi pe ultimul ei soţ, Constantin IX Monomahul (1042 – 1055); citim: „Constantin, întru Hristos Domnul, *autokrator*, credincios, împărat al Romanilor, Monomah". Întrepătrunderea este aici inextricabilă între titlul imperial, puterea absolută care îşi este suficientă sieşi (autocrată) şi caracterul religios al puterii.

În 31 decembrie 802, principalul responsabil al

finanţelor, Nikephoros, o detronează pe Irina, care, după ce şi-a orbit fiul pentru a acapara tronul (este prima femeie care poartă titlul de *basileus*, împărat), a dus o politică financiară dezastruoasă. Avem relatarea acestei uzurpări, sub pana cronicarului Teofan, un partizan înfocat al Irinei, care, în alte locuri, îl califică pe Nikephoros I drept tiran, dar nu îi contestă cu adevărat legitimitatea. El ni-l înfăţişează pe Nikephoros vizitând-o pe Irina, pe care o ţine prizonieră. Teofan îi atribuie Irinei un discurs pe care probabil că ea nu l-a ţinut niciodată, dar care exprimă concepţia cronicarului, vlăstar al unei bune familii aristocratice, care a fost educat în această ideologie:

Cred că Dumnezeu este cel care m-a înălţat, din orfana care eram, către putere, şi m-a urcat pe tron, aşa nevrednică de el cum eram; vina pentru căderea mea nu este decât a mea şi a păcatelor mele. Lăudat fie întru toate şi în tot chipul numele Domnului – striga ea numele Celui care este singurul rege al regilor, Domn al Domnilor. Cât despre înălţarea ta, o văd ca venind de la Dumnezeu, căci cred că nimic nu se poate face fără voia Lui. Nu eşti neştiutor de avertismentele ce mi s-au dat adesea împotrivă-ţi pe când eram investită cu demnitatea care astăzi este a ta: ce s-a întâmplat dovedeşte că ele erau întemeiate; dacă le-aş fi dat ascultare, ar fi trebuit să te osândesc la moarte. Dar am avut încredere în jurămintele tale şi, pe de altă parte, gândeam greşit că, cruţându-ţi viaţa, voi face pace cu mulţi oameni; de fapt, îi dădeam astfel arme împotriva mea lui Dumnezeu, lui Dumnezeu prin care domnesc împăraţii şi prin care se întemeiază stăpânirile pe pământ. Iar acum văd în tine smeritul ales al lui Dumnezeu şi mă închin înaintea ta ca înaintea împăratului.

Împăratul este aşadar „smeritul ales al lui Dumnezeu”.

Acest lucru exprimă o concepţie despre relaţiile dintre divin şi terestru. Cetatea terestră în care trăiesc oamenii, organizată ca Imperiu, nu este decât imaginea

pământească a împărăţiei lui Dumnezeu. Aşa cum, în cetatea cerească, nu există decât un Dumnezeu, tot aşa, în cetatea pământească, nu există decât un împărat, care ţine locul Dumnezeului din împărăţia cerească: el este, în sensul literal al cuvântului, locotenentul (locţiitorul) lui Dumnezeu pe pământ. Întreaga funcţionare a sistemului politic, toate raporturile dintre politic şi religios decurg de aici. Orice separaţie între puterea politică şi puterea religioasă este pur şi simplu de neconceput; când papalitatea reformei gregoriene revendică libertatea Bisericii, ea foloseşte un concept care nu are sens pentru un bizantin, ca de altfel nici pentru majoritatea suveranilor şi a înaltului cler occidental. Nu există în mod evident niciun obstacol ca împăratul să convoace şi să prezideze sinoadele, nici ca el să aleagă în mod aproape absolut patriarhul, nici ca reprezentanţii săi să participe la sinodul permanent al patriarhatului, nici ca puterea imperială să aibă o influenţă considerabilă la numirea episcopilor.

Se va fi înţeles, la citirea discursului atribuit Irinei, că Dumnezeu este cel care îşi alege locotenentul şi care, de altminteri, îl demite când încetează să-i mai fie pe plac. O uzurpare ce reuşeşte traduce deci scopul lui Dumnezeu. De altfel, pe 31 octombrie 802, patriarhul Tarasios, om întru totul cucernic, dar şi fost înalt funcţionar al administraţiei imperiale şi pătruns de această ideologie, care fusese înălţat în rang în 784 de către Irina, pe atunci regentă pentru fiul său Constantin VI, şi care conlucrase cu ea pentru restaurarea icoanelor la cel de-al doilea sinod de la Niceea (787), nu şovăie nicio clipă să-l încoroneze pe Nikephoros la Sfânta Sofia în dimineaţa următoare loviturii de stat.

Într-adevăr, desemnării romane de către armată, popor şi Senat i s-a adăugat încoronarea de către patriarh, la Sfânta Sofia; acesta o înfăptuieşte după ce i-a cerut noului împărat o mărturisire de credinţă, în teorie pentru a-i verifica ortodoxia. Leon I este primul împărat care a fost încoronat de patriarh, în 457; este, de altfel, prima

urcare pe tron de după recunoaşterea patriarhatului de Constantinopol de către sinodul de la Calcedon, în 451. La sfârşitul Imperiului, sub Paleologi, într-o epocă în care influenţa latină este puternică, un ritual de ungere a monarhului îşi face apariţia, dar nu ajunge să înlocuiască restul procesului de recunoaştere.

Împăratul rămâne un laic, de o natură aparte. El este adesea calificat drept *isapostolos* („întocmai cu Apostolii"), ceea ce-l face un fel de episcop din afară, dat fiind că episcopii sunt urmaşii apostolilor. De altfel, împăraţii fac adesea apropierea cu regalitatea lui Israel; unii revendică statutul de preot în sensul Vechiului Testament, bine cunoscut în Bizanţ. împăratul are locul său rezervat la Sfânta Sofia; la anumite ceremonii, el ocupă de unul singur pătratul deasupra căruia se înalţă cupola, aflându-se atunci la verticala icoanei lui Hristos Pantocrator („Atotputernicul") care se află în centrul cupolei: corespondenţa dintre Pantocrator şi *autokrator* este simplă şi vizibilă pentru toată lumea. împăratul este şi singurul credincios care poate să intre în sanctuar, ca şi clerul, şi primeşte de la patriarh împărtăşania cu cele două elemente, pâinea şi vinul.

Totala libertate a lui Dumnezeu în alegerea locotenentului său pune problema succesiunii la tron. Dintre cei 88 de împăraţi care se succed din 324 până în 1453, deci pentru o durată medie de 13 ani, 31 sunt uzurpatori, prin faptul că nu erau fiii predecesorului lor sau nu fuseseră desemnaţi de el pentru a-l urma. Totuşi, încetul cu încetul, principiul dinastic se impune; el triumfă cu dinastia macedoneană, care se instalează pentru 190 de ani în 867. Vasile I izbutise desigur să i se impună lui Mihail III în asemenea măsură încât acesta dispune să fie încoronat în mai 866; dar Vasile I pune la cale asasinarea binefăcătorului său pe 23 septembrie 867, astfel că, de fapt, e vorba de-o uzurpare. În 869, el pune să fie încoronat fiul său cel mai vârstnic Constantin, apoi, în 870, mezinul său, Leon, şi, în fine, cel de-al treilea fiu,

Alexandru; precauţia nu era inutilă, întrucât cel vârstnic a murit în 879, fără a fi domnit.

În 886, la moartea lui Vasile, ajunge la putere Leon VI. Prima lui soţie, Theophano, o femeie austeră, care i-a fost impusă, nu-i dăruieşte decât fiice; ea moare în 895 şi e declarată sfântă, pentru a servi dinastia. Leon se căsătoreşte în 898 cu fata consilierului său juridic, Zoe Zautsina, dar aceasta moare un an mai târziu fără a-i fi adus un fiu. Or, Leon VI a promulgat el însuşi o lege care interzice o a treia căsătorie; o încalcă însă degrabă pentru a se căsători cu Eudokia Baiana, dar e limpede că nu are noroc, deoarece aceasta moare în 901. Leon e perfect conştient că nu se mai poate recăsători; totuşi, ca să-şi asigure spatele, îl numeşte patriarh în 901 pe secretarul său particular(*mystikos*) Nicolae. Când noua sa concubină, Zoe Karbonopsina, rămâne însărcinată, ia măsura de precauţie de-a o duce să nască în Porphyra, sala din palat pardosită cu marmură purpurie sau porfir, unde nasc împărătesele domnitoare. Şi Leon îşi vede răsplătite eforturile: în septembrie 905 vine astfel pe lume un băiat, porfirogenet deoarece s-a născut în Porphyra, prezumţie de legitimitate, Constantin.

Legitimitatea copilului nu pune nicio problemă: patriarhul Nicolae Mystikos îl botează în 6 ianuarie 906. Dar cere ca Leon să se despartă de Zoe; acesta acceptă, însă o recheamă destul de repede şi găseşte un preot care să celebreze această a patra căsătorie. El declanşează astfel criza tetragamiei (patru căsătorii). Se iscă un conflict violent cu patriarhul, care, de Crăciunul anului 906, apoi de Bobotează, în 907, îi închide împăratului poarta Sfintei Sofia; drept urmare, în aprilie, Leon VI dispune demiterea lui Mystikos de către un sinod de complezenţă şi înlocuirea sa cu monahul Euthymios, în principiu potrivnic celei de-a patra căsătorii, dar care o acceptă de îndată ce a devenit patriarh.

Leon VI moare pe 11 mai 912. Fratele său Alexandru, încoronat încă din 879, îi succede în mod natural; încă din

15 mai, el îl înlocuieşte pe Euthymios cu Mystikos. La moartea lui Alexandru, în 6 iunie 913, toată lumea îl acceptă pe micuţul Constantin, în vârstă de şapte ani; Nicolae Mystikos devine apărătorul său cel mai înfocat. În 919, militarul cel mai puternic, drongarul *ploimon*-ului (comandantul flotei), Roman Lekapenos, o căsătoreşte pe fiica sa cu Constantin; el devine „tatăl împăratului”, apoi împărat asociat, apoi, în 920, principalul împărat. Are însă grijă să nu-l detroneze pe Constantin, ginerele său, care îi conferă legitimitate: din 920 până în 944, dat fiind că este porfirogenet, Constantin VII continuă să domnească. Roman Lekapenos pune în zadar să fie încoronaţi trei dintre fiii săi, aceştia nu pot să-l înlocuiască pe Constantin; când Roman moare, Constantin se descotoroseşte de Lekapenoşi şi domneşte personal până în 959.

Ulterior, doi alţi străluciţi generali, Nikephoros Phokas (963 – 969), apoi Ioan Tzimiskes (969 – 976), pun mâna pe putere şi devin împăraţi, dar îi lasă să domnească fără să guverneze pe cei doi porfirogeneţi, Vasile II şi Constantin VIII. În 976, Vasile II redobândeşte puterea; cât despre Constantin VIE, el trebuie să aştepte moartea fără urmaşi a fratelui său mai vârstnic, în 1025, pentru a guverna în sfârşit. Constantin VEI moare în 1028, lăsând trei fiice care, prin căsătorie şi adopţie, vor face să dăinuie dinastia până în 1057. Noţiunea de porfirogenet a devenit aşadar sinonimă cu legitimitatea. Dacă urcăm în galeriile superioare ale Sfintei Sofia, observăm că, în mozaicul care îl înfăţişează.

Constantin IX Monomahul, care domneşte ca soţ al Zoei, nu are acest titlu. La câţiva paşi mai încolo, găsim mozaicul reprezentându-i pe Ioan II Comnenul (1118 – 1143) şi pe soţia sa Irina; titulatura lui Ioan este asemănătoare cu cea a lui Monomah, dar ea include epitetul de porfirogenet, căci el s-a născut dintr-o împărătească domnitoare. Smeritul ales al lui Dumnezeu este şi fiul împăratului care îi e tată.

EXERCITAREA PUTERII

Locotenent al lui Dumnezeu pe pământ, *autokrator*, împăratul este atotputernic, ca Dumnezeu. El este „legea întrupată”; chiar şi numai vorbind el face legea. El nu este nici mai presus, nici mai prejos de lege: el este legea. Dar şi predecesorii săi sunt deopotrivă, ceea ce asigură continuitatea legii: legiuirile succesive se reproduc unele pe altele. împăraţii bizantini promulgă desigur multe legi în scris, dar nu le abrogă pe cele anterioare; de asta are grijă caducitatea. Jurisconsulţii de la care ne-au rămas hotărâri se delectează cu aceste contradicţii referindu-se la un corpus legislativ deosebit de complex. O singură lege se impune acestei atotputernicii, legea divină: împăratul trebuie să aplice canoanele sinodale, pe care le promulgă şi care au putere de lege civilă; de la Constantin şi sinodul de la Niceea, din 325, el convoacă şi prezidează sinoadele, dar episcopii şi ceilalţi clerici sunt cei care definesc dogma.

Legitimitatea puterii nu înseamnă că autoritatea nu trebuie impusă prin propagandă, foarte activă: e vorba de guvernarea minţilor. O parte a monedelor poartă efigia împăratului, deci se plăteşte în numele împăratului: a călca în picioare o monedă este deopotrivă un sacrilegiu şi o crimă de lezmaiestate pedepsită ca atare. Portretele împăratului sunt prezente în biserici şi chiar pe străzi; una dintre funcţiile clericilor şi, încă mai mult, a monahilor, care justifică faptul că suveranul le acordă mijloace de existenţă, este de a se ruga pentru împărat şi pentru mântuirea Imperiului. În ceremonialul de la Sfânta Sofia, el joacă în ochii tuturor rolul de intermediar între poporul credincioşilor şi *taina divină* care e celebrată.

Hipodromul serveşte la manifestarea legăturii directe a împăratului cu poporul, care îl ovaţionează acolo; în afara curselor (cf. Hipodromul, cap. IX), care arată munificenţa imperială, şi a proclamaţiilor politice, Hipodromul slujeşte triumfurilor: el este punctul de sosire a cortegiului imperial, prizonierii defilează în arenă şi îl salută pe împărat. În plus, tot aici sunt pedepsiţi vinovaţii

şi răufăcătorii, şi tot aici se practică degradarea publică a demnitarilor care au complotat. împăratul se foloseşte şi de stradă pentru a fi aclamat; triumfurile imperiale care ajung la Hipodrom traversează tot oraşul, pornind de la Poarta de Aur. La anumite sărbători religioase, împăratul conduce el însuşi procesiunile, mai cu seamă cele ce plimbă prin oraş principalele relicve hristice care sunt păstrate la Palatul Imperial. În sfârşit, funeraliile sunt apoteoza împăratului. Trupul său, acoperit cu însemnele imperiale, este expus pe un catafalc somptuos sub porticurile Palatului, oferit veneraţiei postume a demnitarilor; apoi o procesiune porneşte de la Marele Palat spre Sfinţii Apostoli, corpul, descoperit, fiind oferit veneraţiei îndurerate a poporului. Pe scurt, puterea imperială bizantină mizează în chip teatral pe simboluri.

În interiorul Palatului se desfăşoară o adevărată liturghie imperială. Curtea apare ca un somptuos mister[2] unde fiecare are un rol, cel în care este distribuit de *taxis*, ierarhia. Bizantinii sunt pasionaţi de această ordine, iar *taktikon-\Ay* sau tratatul despre *taxis*, este un gen literar apreciat; în plus, Constantin VII Porfirogenetul şi-a consacrat o parte din timpul liber pe care i-l lăsa guvernarea socrului său Roman Lekapenos compilării unei cărţi, *Despre ceremonii*, domeniu în care avea o mare competenţă. El explică acest ceremonial cu o înaltă valoare simbolică prin preocuparea de a da o imagine terestră a rânduielii divine a lucrurilor: „Puterea imperială, când este exercitată în ritm şi în ordine, este întruchiparea armoniei şi a mişcării pe care demiurgul le-a dat Universului”. În acest mister, împăratul şi corpurile constituite joacă rolurile lor. Şi acest mister se joacă în costumaţie: după spusele lui Constantin VII, veşmintele imperiale i-au fost aduse lui Constantin cel Mare de un înger. Veşmintele rezervate împăratului sunt în purpuriu şi alb, inclusiv încălţările din purpură; demnitarii poartă, şi ei,

2 Mister, în sensul lucrării dramatice omonime, specifice Evului Mediu (n. tr.).

îmbrăcămintea lor obişnuită, confecţionată din mătăsuri de diferite culori şi care constituie o parte a salariului lor.

Silention al împăratului Teofil

Măreţia imperială impune tăcerea. Adunările oficiale în cadrul cărora împăratul aduce la cunoştinţă deciziile sale se numesc *silenţia*; împăratul nu vorbeşte niciodată direct, ci prin gesturi şi prin intermediul unui demnitar. În diferitele săli ale Palatului unde are loc acest ceremonial, precum Sala celor Nouăsprezece Paturi sau Chrysotriklinos (cf. împărăteasa cetăţilor, cap. II), împăratul face obiectul unui ceremonial de veneraţie cu rezonanţă religioasă: tronul se află sub un baldachin asemănător *ciborium*-ului de deasupra altarului din bazilici; ceremonialul se desfăşoară cu lumânări şi tămâie, dar în această privinţă ceremonialul imperial este cel care a influenţat ceremoniile religioase, deoarece lumânările şi tămâia erau deja prezente în epoca Imperiului Roman. împăratul face obiectul prosternării (*proskynesis*): supuşii şi alţi vizitatori se întind cu tot trupul pe pardoseală; după aceea ei au eventual dreptul să sărute picioarele sau genunchii suveranului.

O ADMINISTRAŢIE SOFISTICATĂ

A

Încă din secolul al VI-lea, administraţia cunoaşte schimbări importante, marcate de o centralizare crescândă şi de prăbuşirea contraputerilor pe care le constituiau

cetăţile. Palatul dobândeşte o importanţă sporită: chestorul Palatului Sacru domneşte asupra legislaţiei şi a justiţiei; magister officiorum controlează birourile şi poşta, deci diplomaţia şi transmiterea ordinelor. Iar prefectul pretoriului, care şi-a pierdut atribuţiile militare, este în acelaşi timp şeful finanţelor publice şi purtătorul de cuvânt al voinţei imperiale.

Şocul invaziilor, restrângerea teritorială şi scăderea resurselor care decurg de aici determină o simplificare a administraţiei centrale, deosebit de spectaculoasă în cazul finanţelor, dar remarcabilă şi în celelalte sectoare. Prefectul pretoriului şi magister officiorum dispar, în timp ce chestorul este limitat la problemele judiciare. În schimb, apar noi servicii, cu un nume sugestiv pentru transparenţa care domneşte în cadrul lor şi pentru regula de guvernare pe care se bazează sistemul: *sekreta*. Fiecare administraţie constituie un *sekreton* specializat: cancelaria, dromos-ul, serviciile financiare, justiţia, administraţia Constantinopolului. Toate au o structură oarecum asemănătoare, dar nu există un adevărat şef al serviciilor care să coordoneze ansamblul, ceea ce vădeşte un control direct şi personal al împăratului asupra unui personal mai puţin numeros.

Ce este un *sekreton*? Este un ansamblu de funcţionari sub autoritatea unui şef, cel mai adesea numit „cel care dă ordine”, logothet: astfel, logothetul dromos-ului (poşta), al *genikon*-ului (finanţele) sau al *stratioţikon-ului* (armata). Câteodată, şeful se numeşte curator, chartoularios sau, pur şi simplu, „prepus la...”, când *sekreton*-ul este o subdiviziune a altuia, mai vechi. Funcţionarii birourilor se numesc *sekretikoi*. Când mai mulţi funcţionari se ocupă de aceeaşi sarcină, celui ce exercită funcţia de şef i se atribuie prefixul de „prim”: protonotar, *protokankellarios* etc.

Să luăm exemplul serviciului celui mai prestigios, cel al dromos-ului, al cărui nume nu este decât traducerea greacă a vechiului *Cursus Publicus*. Logothetul dromos-

ului apare în surse în 760; este un funcţionar foarte important: când se spune „logothetul”, fără vreo altă precizare, despre el este vorba. El controlează serviciul poştal, adică, deopotrivă, transmiterea ordinelor, circulaţia lor pe drumuri (deci şi acestea) şi afacerile externe. Pentru a-şi îndeplini sarcinile, dromos-ul se poate bizui pe două feluri principale de resurse: recrutările de servicii sau corvezi, consemnate în registrele chartoularioi, şi care constituie un soi de serviciu civil ce dă dreptul la felurite scutiri de impozite (se vorbeşte de „scutiţi în numele poştei”), şi domeniile imperiale sau fiscale, regrupate în inspectorate administrate de inspectori (<*episkeptitai*). Avem de-a face aici cu un fenomen ce se regăseşte în multe birouri: atribuirea de domenii ale căror venituri contribuie la funcţionarea biroului. Fireşte, dromos-ul dispune de translatori şi de funcţionari însărcinaţi cu clădirile care îi primesc pe ambasadori. Poşta putea conta pe reţeaua de funcţionari locali, care nu fac parte din *sekreton* şi nu au rangul de *sekretikoi*. Se va fi înţeles că fiecare *sekreton* este un organism complex, care are un anumit grad de independenţă şi, uneori, propria-i logică.

OFICIUL LOGOTHETULUI DROMOS-ULUI ÎN SECOLUL AL X-LEA

1. logothetul
2. protonotarul dromos-ului
3. chartoularioi ai dromos-ului
4. episkeptitai
5. translatori
6. curatorul *apokrisiarikon-ului* (primirea ambasadorilor)
7. *diatrechontes* (curieri)
8. mandatores

În aceste condiţii, împăratul are nevoie de un organism de control: cancelaria, plasată sub ordinele *protoasekretis*-ului, funcţie atestată din secolul al VIII-lea. Cancelaria veghează la redactarea definitivă a tuturor actelor şi textelor legislative imperiale, controlându-le şi

stabilindu-le conţinutul. *Protoasekretis*-ul este deci omul de încredere al suveranului. El este şef peste *asekretai* sau *sekretikoi* şi controlează întregul personal. Funcţia este foarte importantă în secolele al VIII-lea şi al IX-lea: Tarasios, în 784, Photios, în 857, erau *protoasekretis* când au fost numiţi patriarhi; ulterior însă, funcţia cunoaşte un oarecare declin.

FUNCŢIONARII: DEMNITĂŢI, FUNCŢII ŞI SALARII

Mihail Psellos, un bun cunoscător al guvernării bizantine, considera că „două lucruri asigură dominaţia grecilor [a se înţelege: a bizantinilor]: bogăţiile şi onorurile”.

Onorurile se împart în două: demnităţile şi oficiile sau funcţiile. Oficiile corespund unor posturi efective de conducere sau de execuţie; ele sunt conferite prin ordin (*dia logou*), eventual pentru o durată dată, şi, pentru funcţiile care comportă o conducere importantă, revocabile în orice moment; funcţiile nu pot fi cumulate decât din neapărată necesitate, deci rareori; când se accede la un grad superior, se încetează a se mai avea gradul inferior. Demnităţile sunt conferite de însemnele corespunzătoare (*dia brabeion*); ele sunt acordate printr-o diplomă şi, cu excepţia comiterii unei greşeli grave, pe viaţă.

Acest sistem se caracterizează prin existenţa unei scări ierarhice duble, adică a doua ierarhii paralele, una pentru demnităţi, cealaltă pentru funcţii. Fără a exista o corespondenţă strictă, se poate urca paralel pe amândouă: obţinerea unei funcţii mai importante antrenează în general acordarea unei demnităţi mai înalte. Este aproape exclus să se atribuie un post de conducere important fără a se primi simultan o demnitate; în schimb, se pot poseda demnităţi fără a se exercita funcţii şi demnitatea se păstrează când încetează funcţia. În consecinţă, graţie durabilităţii sale, demnitatea este indiciul locului în societate: când o persoană e menţionată într-o cronică, nu întotdeauna i se aminteşte funcţia, dar întotdeauna se

precizează „patriciul X” sau „spatharios Y”. Demnitatea precedă numele, funcţia îl urmează: se va spune „patriciul N… strategul Anatolikon” sau „N… patriciu şi strateg al Anatolikon”, dar niciodată „strategul N… patriciu”.

DEMNITĂŢILE ÎN SECOLUL AL X-LEA

Demnităţi rezervate familiei Alte demnităţi imperiale

1. *disbypatbos*
2. cezar 10. spatharokandidatos
3. nobilissimos 11. spatharios
4. kouropalates 12. *bypatos*
5. patriciană cu centură 13. *strator*
14. kandidatos

Demnităţi senatoriale 15. *mandator*

6. magistros 16. vestitor
7. *antbypatbos* 17. silenţiarios
8. patriciu 18. *apo eparchon*
9. protospatharios în cartea *Despre ceremonii* există un opuscul intitulat „Tariful pe care îl au de plătit cei ce vor fi numiţi sau avansaţi în demnităţi şi oficii, aşa cum era el în vigoare sub Leon VI”. Textul se deschide cu o listă de şase demnităţi, cu preţul fiecăreia: *mandator* (2 livre), kandidatos (3 livre), *strator* (4 livre), spatharios (5 livre), spatharokandidatos (6 livre), protospatharios (12 livre „şi adesea 18”). Aceste preţuri sunt pentru demnitatea propriu-zisă; dacă demnitarul vrea un salariu, numit *roga*, el trebuie să plătească încă 4 lire; dacă vrea să fie admis în Chrysotriklinos, culmea onorurilor în ceremonialul bizantin, îl costă alte 4 lire. Pentru avansări, preţul de plătit nu se referă decât la avansarea în sine; dacă se doreşte un supliment de *roga*, trebuie să se plătească mai mult. Aşadar demnităţile, până la rangul de protospatharios inclusiv – prima demnitate senatorială se cumpără.

Care este raportul dintre preţ şi salariu? Se disting trei cazuri: onoarea conferită de demnitate are o valoare în sine şi se plăteşte chiar pentru demnitatea fără *roga*; în mod normal, totuşi, demnitatea e însoţită de o primă

tranşă de retribuţie, însă atunci este plătită mai scump. Venitul variază între 2, 38 şi 3, 47%, dar acest venit remunerează şi onoarea propriu-zisă, de unde deconectarea sa de dobânzile uzuale.

Se poate cere chiar şi o sporire de *roga* şi atunci procentul e fix, oricare ar fi demnitatea, deoarece asta nu mai depinde de onoarea conferită, ci doar de plata efectuată: 1 livră de capital dă 7 *nomismata* de *roga*, adică 9, 72%. E vorba aşadar de o adevărată rentă de stat, viageră, căci demnităţile nu se moştenesc, de comparat cu procentul maxim legal al împrumuturilor acordate de demnitari (4, 16%) şi de cămătari (8, 33%).

Ne putem face o idee despre miză cu povestea lui Kienas, relatată de Constantin Porfirogenetul, tot sub Leon VI, într-o altă lucrare a sa, *Despre administrarea Imperiului*, destinată educaţiei fiului său. E vorba de un bătrân cleric, un cantor faimos. Foarte bogat, el ţine neapărat să fie protospatharios, pentru a deţine rangul, a-i purta însemnul, a fi înscris la Lausiakos, o altă sală a Palatului rezervată ceremonialului imperial, şi a percepe o *roga* de o livră. În schimb, el oferă o plată de 40 de livre, ceea ce depăşeşte cu mult tariful, şi-l pune să intervină în favoarea sa pe un preferat al împăratului. Leon refuză mai întâi: s-ar ridiculiza făcând din acest bătrân decrepit un protospatharios, ceea ce înseamnă „prim-purtător de sabie”. Kienas supralicitează, oferind în plus două obiecte preţioase în valoare de 20 de livre. Leon VI sfârşeşte prin a ceda şi îi acordă demnitatea şi *roga* lui Kienas, care are bunul-simţ de a muri doi ani mai târziu. Exemplul confirmă faptul că această demnitate senatorială se vinde în mod obişnuit, însă nu chiar oricui: un cleric nu poate să devină protospatharios. Cu toate astea, cineva care ştie să se tocmească poate să îşi atingă scopul. Să adăugăm că Leon VI a oferit statului o afacere excelentă neplătind decât doi ani de *roga*; dar este preţul cerut pentru o asemenea compromitere.

Un exemplu prezentat de Psellos arată importanţa

demnităţilor în strategia familială. Afacerea ne este cunoscută dintr-un memorandum remis de Psellos împărătesei Teodora în august 1056, pentru a consemna în scris şi a obţine confirmarea de către împărătească, înaintea morţii ei (pe 21 august), a interpretării favorabile lui Psellos pe care aceasta o dăduse, graţie influenţei pe care Psellos o dobândise asupra ei, ca şi asupra celor mai mulţi dintre predecesorii şi succesorii ei. Psellos are o fiică adoptivă, căreia vrea să-i asigure viitorul, în cazul că i s-ar întâmpla o nenorocire, profitând de faptul că e un intim al împăratului şi un membru de vază al Senatului. Cea mai bună procedură este de a o căsători cu o persoană sus-pusă; dar Psellos, care este de origine relativ modestă, nu poate să aspire prea sus. El pune ochii pe Elpidios, fiul protospathariosului Ioan Kenchres, bărbat tânăr, dar de două ori mai vârstnic decât fiica sa; logodna e celebrată, împreună cu remiterea de către Psellos a unei dote de 50 de livre, din care 20 sunt reprezentate de demnitatea de protospatharios; el câştigă de-acum o *roga* de 72 de *nomismata*. Însă Elpidios este un neisprăvit, leneş şi rebel la eforturile de instruire ale lui Psellos, cel mai bun profesor din epocă, purtând titlul de „consul al filosofilor”; totuşi, simţindu-se bolnav, Psellos obţine favorul imperial ca Elpidios să devină patriciu, demnitate care nu se cumpără şi a cărei conferire este confirmată ulterior de Teodora.

În mod evident, Elpidios nu vădeşte niciun interes pentru logodnica sa; pentru a nu-şi face fiica nefericită, Psellos rupe logodna şi pregăteşte cu dibăcie procesul care va urma. Pentru aceasta, obţine de la împărătească decizia de a-i retrage lui Elpidios demnitatea de patriciu, spre a o rezerva unui ginere de mai bună calitate, dar obţine şi ca Elpidios să rămână protospatharios. Vine înfăţişarea la tribunal. Psellos îl acuză pe Elpidios că „nu trăieşte în chip senatorial”, că îşi urăşte logodnica, şi aduce martori. Dar asta nu-i suficient pentru a rupe logodna: judecătorii îl somează pe Psellos să dezvăluie fondul afacerii sau să

plătească amenda de 15 livre prevăzută în caz de rupere abuzivă a logodnei; Psellos se preface că nu vrea, din delicateţe, să dezvăluie moravurile lui Elpidios, puţin compatibile cu căsătoria, şi alege să plătească cele 15 livre. Or, Elpidios a plătit 30 de livre, dar este în continuare protospatharios, ceea ce valorează 20 de livre în zestre; el declară că vrea să renunţe la demnitatea în cauză, dar cum împărăteasa se împotriveşte, nu poate s-o facă: e menţinut cu forţa printre protospatharioi. Aşadar, în cele din urmă, Elpidios îi datorează 5 livre lui Psellos, la care acesta, mărinimos, renunţă, dacă Elpidios renunţă şi el să pretindă dublul arvunei pe care a remis-o logodnicei sale în momentul încheierii contractului.

Această poveste ne obligă să nuanţăm aprecierea global favorabilă pe care am fi tentaţi să o dăm administraţiei bizantine. Prin simpla favoare a suveranului, Psellos a obţinut pentru viitorul său ginere, în afara demnităţilor sus-menţionate, posturi relativ importante: fără a intra în detalii, e vorba de magistraturi judiciare pe care Elpidios le cumulează fără a le asuma, dar primind retribuţiile aferente. Avem aşadar, deopotrivă, un bun exemplu de *cursus bonorum*, dar un prost exemplu de funcţionare a administraţiei. A sprijini cariera unui ginere nu este ceva specific bizantin; dar demnitatea devine o proprietate familială. Psellos obţine (sau cumpără) demnitatea de protospatharios; el o obţine şi pe cea de patriciu (care nu se vinde); după ce le-a obţinut, se consideră proprietarul lor, de vreme ce o pune deoparte pe cea de patriciu, pe care însă nu a plătit-o, pentru un alt viitor ginere. Nu trebuie totuşi să judecăm totul după ce face Psellos; acesta este, cum am spus, de origine relativ modestă: e un parvenit al talentului şi al intrigii, cu atât mai puternic ataşat de aspectul material al demnităţilor. În înalta aristocraţie este de bună seamă necesar să se obţină demnităţi la fiecare generaţie; dar acest lucru merge de la sine, fără a fi nevoie de înjosiri.

Fapt este că acordarea demnităţilor şi plata

remuneraţiilor (*roga*) fac obiectul unui ceremonial codificat, cunoscut din *taktika* sau tratate, precum cel al ambasadorului lombard, episcopul de Cremona Liutorând, invitat de Constantin VII, în 28 martie 950, să asiste la remiterea anuală a *roga*. Ceremonia se desfăşoară în Chrysotriklinos, unde sacii cu bani se îngrămădesc pe o masă de zece coţi pe patru. Beneficiarii sunt chemaţi pe rând, după rangul lor, înaintea împăratului. Cei mai înalţi demnitari şi funcţionari se întorc încărcaţi cu monede de aur şi cu ţesături preţioase. Domestikos ton scholon şi drongarul *ploimon*-ului trebuie să folosească ajutoare ca să tragă după ei sacii plini de aur şi baloturile de ţesături prea grele. Se pare că fiecare dintre *magistroi* ar fi primit 24 de livre de aur şi 28 de cupoane de stofe de lux, iar patricii, 12 livre de aur şi un cupon de stofă; în mulţimea imensă a *protospatharioi*, *spatharokandidatoi*, *spatharioi* etc., fiecare ar fi primit de la şapte livre la o livră. Cei care aveau dreptul la mai puţin de o livră – cu adevărat oameni fără importanţă – nu-şi primeau *roga* de la împăratul însuşi: un funcţionar al Palatului se ocupa de asta şi toată treaba dura o săptămână.

JUSTIŢIA

CORPUSUL JURIDIC

Bizanţul menţine la cel mai înalt nivel al său tradiţia juridică romană. Deja la începutul secolului al X-lea Teodosie II promulgă Codul Teodosian, care încearcă să adune legile încă în vigoare. De la începutul domniei sale, în 527, Iustinian îl însărcinează pe chestorul Palatului Sacru, Tribonian, să procedeze la o vastă revizuire; aceasta se materializează în *Corpus Juris Civilis*, alcătuit dintr-un manual pentru studenţii la drept, Institutele, dintr-o remaniere a Codului Teodosian, Codul (lui) Iustinian, şi dintr-o sistematizare a jurisprudenţei, în principal a opiniilor jurisconsulţilor din secolul al III-lea, Digestele; câţiva ani mai târziu, Iustinian, care continuă să legifereze, publică o culegere de legi noi, Novelele, termen care va desemna legislaţia ulterioară. Concomitent, el

reorganizează studiile de drept, limitându-le la şcolile din Constantinopol, Roma şi Beirut.

Iustinian voia să încheie chestiunea dreptului: el interzice să se comenteze Corpusul. Era cu atât mai mult o iluzie cu cât trebuia să se traducă în greacă legile scrise în latină şi în latină legile scrise în greacă; or, orice traducere este în mod necesar o interpretare. Pe de altă parte, Corpusul lui Iustinian era prea voluminos pentru a fi de un folos practic şi separa legislaţia de jurisprudenţă. În secolul al VIII-lea, împăraţii isaurieni, Leon III şi Constantin V, promulgă o *Egloga*: după cum indică numele, este vorba de o selecţie din legislaţia lui Iustinian a legilor cel mai frecvent aplicate. Ajungând pe tron în 867, Vasile I, preocupat să dea strălucire dinastiei pe care o întemeiază şi conştient de dezordinea care domneşte în materie, întreprinde o „purificare a dreptului”, al cărei pretext este condamnarea operei împăraţilor isaurieni din pricina iconoclasmului acestora. E vorba de o lucrare de largă respiraţie. Înainte de a fi fost încheiată noua sinteză, Vasile promulgă un manual, *Procheiron*, în realitate o remaniere a culegerii *Egloga*, apoi o introducere, *Eisagoge*, care se distinge prin prezenţa, complet nouă, a treisprezece titluri de drept public. Fiului său Leon VI, sprijinit de juristul Stylianos Zautzes, avea să-i revină, în sfârşit, publicarea culegerii de drept imperial, cele şaizeci de cărţi ale *Basilicalelor*: acestea fac sinteza Digestelor, a Codului şi a Novelelor, dar nu sunt decât ordonarea sistematică a dreptului lui Iustinian. De altfel, în 894, Leon VI publică şi el o culegere de novele.

Basilicalele relansează în mod incontestabil studiile juridice: e suficient să vedem nenumăratele comentarii sau şcolii ale *Basilica*-A

e/or, care ne-au parvenit. Însă lucrarea are acelaşi inconvenient, chiar înrăutăţit, ca şi Corpusul lui Iustinian: este greoaie şi dificil de înţeles în ansamblul ei. De unde puzderia de manuale menite a-i facilita folosirea, ca diversele *Synopsis* sau *Tipoukeitos*-ul. Acesta din urmă (*ad*

litteram, „ce se află acolo”) constituie un indice metodic al *Basilicalelor*; el le permite practicienilor dreptului, începând cu judecătorii care, mai ales în provincie, nu dispun de *Basilicale*, pe de o parte să aibă la dispoziţie un rezumat comod al principiilor pe care să-şi bazeze deciziile şi, pe de altă parte, să ştie ce capitol din ce carte trebuie să consulte sau unde altundeva să caute indicaţii pentru a acţiona în conformitate cu dreptul. Culegerea de hotărâri judecătoreşti pronunţate în prima jumătate a secolului al XI-lea de către judecătorul Eustathios Romaios, consemnate de elevii sau asistenţii săi într-un îndreptar numit *Peira* („experienţa”), arată că *Basilicalele*, ca şi legile promulgate ulterior de împăraţii macedoneni, erau într-adevăr folosite: fiecare hotărâre este precedată de referiri la textele care îi servesc drept temei.

Dreptul este o disciplină majoră a vieţii intelectuale bizantine. Fireşte, notarii trebuie să-l cunoască: kandidatosul la notariat va trebui nu doar să întocmească un act, ci să dea dovadă că ştie pe dinafară *Procheiron*-ul. În momentul înfloririi intelectuale din secolul al XI-lea, principalii actori ai acesteia, Mihail Psellos, Ioan Xiphilinos, Mihail Attaleiates, se disting prin lucrările lor de drept. În 1047, Constantin Monomahul înfiinţează chiar o şcoală de drept pentru pregătirea înalţilor funcţionari, încredinţată unui „paznic al legilor” (*nomopbylax*), care se bazează pe o bibliotecă ale cărei credite sunt nelimitate; postul îi este atribuit lui Ioan Xiphilinos, care va deveni mai târziu patriarh. Studiile continuă în secolele următoare, cu Teodor Balsamon, un membru al clerului de la Sfânta Sofia devenit în 1185 patriarh nerezident al Antiohiei şi autor al unor comentarii de drept, atât civil, cât şi ecleziastic, de un nivel neegalat, sau Constantin Harmenopoulos, pe rând judecător la Thessalonic (1345), *nomopbylax* (1349) şi judecător general al Imperiului (1359).

ORGANIZAREA JUSTIŢIEI

Justiţia nu este un serviciu aparte în Bizanţ; orice

funcţionar, reprezentant al puterii supreme, poate împărţi dreptatea în cadrul funcţiilor pe care le exercită. Este evident sursa a numeroase abuzuri, funcţionarul instituindu-se judecător al propriilor afaceri; justiţia poate fi desigur rapidă, dar şi expeditivă. E deci necesar să se ofere posibilitatea de apel la Constantinopol. În afara tribunalelor Palatului, instanţele locale sunt adesea prezidate de înalţi funcţionari fără vreo competenţă juridică specială; principalul funcţionar civil al themei se numeşte „judecător" (*krites*), dar asta nu garantează competenţele sale. De unde existenţa unui întreg sistem de asistenţă din partea unor jurişti competenţi, cu adjuncţii lor, însărcinaţi să ia hotărâri coerente.

La Constantinopol, justiţia este mai întâi cea a eparhului, prefectul oraşului: el prezidează un tribunal care exercită justiţia civilă şi penală la Constantinopol şi în regiunea Constantinopolului, care se întinde pe o rază de 100 de mile (148 kilometri). Fiecare dintre cele paisprezece zone urbane ale Constantinopolului are judecătorul ei de primă instanţă. Dar, bineînţeles, principală este justiţia imperială, funcţia esenţială a suveranului, care dispune în acest scop de un întreg personal. Chestorul, moştenitor al chestorului Palatului Sacru aşa cum exista el sub Iustinian, îşi vede rolul redus: el se ocupă de falsul în documente, testamente etc. De asemenea, el a pierdut încă din secolul al VII-lea controlul prepusului la petiţii, care primeşte cererile adresate împăratului şi răspunde la ele, ceea ce nu înseamnă în sine a împărţi dreptatea. Tribunalul împăratului nu mai serveşte la judecată, în afara cazurilor de înaltă trădare a celor mai înalţi demnitari, ci doar la apeluri, care trec pe la prepusul la Petiţii; dar personalul judecătorilor (ikritai) rămâne ataşat în principiu direct bazileului, care îi trimite să judece în tribunalele din Constantinopol sau din provincie. La început, tribunalul imperial trebuia să se întrunească în Hipodromul acoperit al Palatului, de unde denumirea de judecători ai Hipodromului; ulterior se asistă

la crearea, prin alegere dintre aceştia, a unei categorii superioare, judecătorii *velum*-ului, în număr de doisprezece, aleşi chiar de împărat – fără îndoială, iniţial, pentru a-l asista – şi numiţi astfel după perdeaua care îi ascunde la începutul audierii.

În secolul al XI-lea, drongarul (termen generic, de origine militară, pentru un post de comandă) Pazei[3] devine judecătorul suprem al Imperiului, deoarece comanda contingentul care păzea Hipodromul acoperit unde se afla tribunalul. Din 1045, el primeşte apelurile celorlalte tribunale din Imperiu. Constantin Monomahul creează tribunalul „prepusului la judecăţi" (*epi ton kriseon*), însărcinat cu problemele juridice ridicate de judecătorii provinciali şi cu verificarea legalităţii deciziilor lor. Comnenii reorganizează în profunzime sistemul. În 1094 apar *dikaiodotes*, judecători subalterni prezenţi atât în capitală, cât şi în provincie. După 1106, Alexios I înfiinţează tribunalul *protoasekretis-ului*; acesta părăseşte aşadar cancelaria pentru a deveni preşedintele unui mare tribunal în Constantinopol. Pe scurt, această epocă este marcată de o diversificare şi mai mare a organismelor judiciare ale capitalei, fără îndoială din cauza pierderii de importanţă a judecătorilor provinciali.

În epoca Paleologilor, ei au fost înlocuiţi de judecătorii generali, colegiu mixt de judecători laici şi ecleziastici. Andronic II, în 1296, creează un tribunal de doisprezece judecători ale căror sentinţe nu sunt susceptibile de apel; în 1329, Andronic III îi înlocuieşte cu patru „judecători generali". Restrângerea Imperiului îi face să devină judecători de primă instanţă, în timp ce judecători provinciali îşi fac apariţia, după caz, în Moreea, pe insula Lemnos sau la Thessalonic.

FINANŢELE

ADMINISTRAREA FINANŢELOR

Dacă ne plasăm în secolul al VI-lea, serviciile financiare erau împărţite în trei: prefectul pretoriului

3 Droungarios tes Biglas (n. tr.).

răspunde de perceperea impozitelor; Donaţiile Sacre finanţau cheltuielile statului graţie, în principal, resurselor sale; *Res Privata* privea veniturile din domeniile Coroanei şi ale împăratului, asigurând cheltuielile curţii şi, în parte, asistenţa publică. În circumstanţe puţin cunoscute, Donaţiile Sacre şi *Res Privata* sunt în cvasifaliment la sfârşitul secolului a al VI-lea şi o reorganizare se impune. În secolul al VII-lea, ansamblul acestor funcţii este regrupat sub autoritatea *sakellarios*. Este însă prea mult pentru un singur birou; sakellarios devine controlorul finanţelor, în timp ce „biroul general" (*genikon*) devine serviciul impozitului. Logothetul *genikon-ului*, care îl conduce, dispune de un oficiu deosebit de numeros şi de complex. Există aici chartoularioi, dintre care unii erau însărcinaţi cu registrul central şi alţii, numiţi „chartoularioi pentru exterior", se ocupau de cadastru în provincii. Epoptai (revizori ai cadastrului) şi dioiketai (perceptori ai impozitului în cadrul *dioikesis*-ului, circumscripţia financiară provincială) erau trimişi în provincii, care nu aveau o adevărată administraţie fiscală, pentru a se ocupa de calcularea impozitului şi de perceperea lui. Kommerkiarioi se ocupau de strângerea impozitului pe circulaţia mărfurilor sau *kommerkion*. Prepusul la *kuratoria* administra bunurile imperiale.

Dar *genikon-ul* este departe de a fi singurul serviciu cu competenţă financiară. Prepusul la *sakellion* sau la *sakelle* a devenit şeful trezoreriei statului: el asigură cheltuielile publice şi biroul său îl include pe controlorul monedelor. Prepusul la *ei dikon* (sau *idikon*) este însărcinat cu plata remuneraţiilor în numerar şi în veşminte preţioase către înalţii demnitari şi funcţionari; în acest scop, el controlează atelierele imperiale aferente (*ergodosia*). Biroul *stratioţikon-ului* se ocupă de înregistrarea şi finanţarea forţelor armate. Anumite domenii imperiale sau fundaţii imperiale erau suficient de importante pentru a constitui un birou de sine stătător, precum Orfelinatul. Între 971 şi 1030, pământurile fiscului capătă atât de

multă importanţă încât apare un serviciu însărcinat să le administreze, adică să le vândă sau să le arendeze, şi să încaseze veniturile: acesta este serviciul *epi ton oikeiakon*, care devine un adevărat birou de finanţe; în secolul al XII-lea, el este cel care percepe majoritatea veniturilor fiscale din provincii.

La acestea, Comnenii îi adaugă pe *logariastes*, apăruţi pentru a controla birourile centrale, precum şi funcţionarii locali, în 1012. Alexios organizează două mari birouri de control al finanţelor, *logariastika sekreta*: cel al marelui *logariaste* al *sekreta* apare în 1094 pentru a controla toate birourile fiscale şi a înregistra toate actele imperiale de natură fiscală; biroul marelui *logariaste* al *euaga sekreta* apare în 1099 pentru a controla bunurile Coroanei. Comnenii au operat aşadar o reducere drastică a serviciilor fiscale spre a le controla mai bine; marii *logariastes* sunt funcţionari importanţi, care adesea sunt şi consilieri ai împăratului. Sistemul *logariastes* se menţine şi în epoca Paleologilor, când titlul de logothet al *genikon-ului* a devenit o simplă demnitate.

IMPOZITUL

Impozitarea care îi privea pe locuitorii oraşelor, denumită *chrysargyron*, devenise atât de nepopulară la sfârşitul secolului al V-lea pentru cetăţi a căror decădere era deja amorsată, încât împăratul Anastasius a suprimat-o. Locuitorii oraşelor rămâneau datori cu impozitul funciar, dar acesta era, comparativ, redus. Drepturi vamale erau percepute la frontiere de către comiţii *commercia*-urilor sau comercian. Mai târziu, acest sistem este înlocuit de *kommerkion*, care nu mai este un drept vamal, ci un drept de circulaţie reprezentând 10% din valoarea mărfii. E greu de ştiut dacă la origine el era prelevat pretutindeni, deoarece este posibil să fi privit mai întâi doar regiunea Constantinopolului: el era într-adevăr prelevat la Hieron, la intrarea Bosforului, şi mai ales la Abydos, în Dardanele. Dar termenul de *abydikos* devine sinonim cu perceptorul acestui drept şi găsim *abydikoi* în numeroase porturi ale

Imperiului, de pildă la Thessalonic. Se acordă multe scutiri, ca de exemplu pentru un anumit tonaj al corăbiilor mănăstirilor de la Athos sau de la Patmos. În secolul al X-lea, negustorii ruşi obţin un tarif preferenţial, care ia forma unei subestimări a valorii mărfurilor pe care le comercializează. Din 992, veneţienii obţin o plafonare; în 1082, în schimbul ajutorului lor contra normanzilor care asediază Dyrrachionul, sunt scutiţi în totalitate. În secolul al XII-lea, Pisa, apoi Genova, obţin o reducere la 4%. Acelaşi sistem dăinuie în epoca Paleologilor, dar Ioan VI îl diminuează la 2%, ceea ce este în favoarea negustorilor bizantini, până atunci dezavantajaţi; aceasta este epoca în care o parte a aristocraţiei se lansează în marele comerţ.

Însă esenţialul fiscalităţii se bazează pe pământ. Din secolul al IV-lea, distincţia dintre impozitul pe cap (<*capitaţi-o*), stabilit pe numărul de animale şi de persoane, şi impozitul pe unitate de suprafaţă (*jugatio*), stabilit pe arie, dispare în favoarea unei valori mixte, *capitaţio-jugatio* (în greacă, *zygokephalon*), Recensământul se efectuează la fiecare cincisprezece ani. În principiu, proprietarul este cel care plăteşte impozitul, dar plata îi revine destul de adesea locatarului: pentru a expulza un locatar, nu există, într-adevăr, decât două motive: dacă acesta nu plăteşte chiria sau nu prezintă chitanţa impozitului. Locatarul plăteşte, dar proprietarul rămâne răspunzător dacă locatarul său nu a plătit. În fiecare an, prefectul pretoriului stabileşte impozitul pe care intenţionează să-l perceapă şi îl repartizează între provincii conform impozitului anilor precedenţi, şi aşa mai departe până la cetăţi, în principiu însărcinate cu perceperea: impozitul este un impozit de repartiţie.

Cu începere din secolul al VII-lea, sistemul este în mod radical simplificat. Impozitul funciar de bază e calculat aproape numai în temeiul cantităţii şi calităţii pământului; sistemul de echivalare între pajiştile de coasă, pământurile irigate, pământurile de cultură neirigate şi pământurile necultivate rezervate păşunatului permite să

se recenzeze totul pe aceeaşi bază. Impozitul a devenit un impozit de cotă-parte, stabilit pe baza capacităţii contributive a fiecărui individ. Pământul este cadastrat de către recenzor (*anagrapkeus*), iar măsurătoarea e ajustată de către revizor (epoptes), pentru fiecare sat (*chorion*) în parte. Administraţia dispune de un cadastru central (*kodix*); în provincii, funcţionarii financiari detaşaţi pentru a asigura stabilirea impozitului dispun de un cadastru numit „de exterior" (*exo kodix*). Modificările sunt pe urmă retranscrise în cadastrul provincial, apoi în cel central.

Fiecărei proprietăţi îi corespunde la început un rând (*sticbos*) din cadastru; rândurile sunt regrupate în capitole, iar capitolele – în secţiuni; *chorion*-ul regrupează secţiunile, indiferent de tipul habitatului, grupat, dispersat sau mixt. Suma impozitărilor constituie rădăcina (*riza*) satului, exprimată în *nomismata*; acestei rădăcini îi corespunde un resort sau domeniu (*hypotage*), ansamblul suprafeţelor exprimat în *modioiK* împărţind resortul la rădăcină, se obţine procentul de *epibole* sau de repartizare echitabilă, numărul de *modioi* corespunzător fiecărei *nomisma* de impozit. Procentul de impozitare era, evident, variabil în funcţie de locuri, dar în mod global destul de omogen pentru ca tratatele teoretice să ne indice un nivel de o *nomisma* de impozit pentru un teren valorând 24 de *nomismata* (4, 16%). Procentul de repartizare echitabilă este un instrument fundamental de verificare a impozitului: revizorul poate constata dacă, faţă de impozitul pe care-l plăteşte, un contribuabil deţine pământ în surplus (*perisseia*) în raport cu drepturile permise de procentul de repartizare echitabilă; el confiscă acest surplus, mai puţin în cazul în care contribuabilul acceptă să plătească impozitul. De exemplu, în 1089, mănăstirea athonită Marea Lavră dispune, la 47 502 *modioi*, de 20 380, 5 *modioi* de *perisseia*, care îi sunt confiscaţi.

La aceasta se adaugă impozite personale, îndeosebi *kapnikon-n*\ (fumăritul), care era de un *miliaresion* (o monedă de argint valorând a douăsprezecea parte dintr-o

nomisma), ceea ce e mai degrabă puţin. În schimb, se înmulţesc supratаxele: în secolul al XI-lea, se poate estima că impozitul aproape că s-a dublat.

Impozitul este perceput în fiecare an în luna septembrie, deci după seceriş şi culesul viilor, în momentul în care contribuabilii au cu ce să-l plătească. Perceptorul se prezintă cu o listă nominală a contribuabililor (*katonoma*: „nume cu nume”). Fiecărui sat îi corespunde un număr (*arithmion*), suma totală pe care perceptorul este îndreptăţit s-o pretindă şi pentru care este, de altfel, responsabil; satul este în mod solidar responsabil pentru această sumă şi contribuabilii prezenţi trebuie să plătească impozitul absenţilor, în schimbul dreptului de a exploata pământurile lor. Acest sistem este eficace dacă funcţionează rar; altminteri duce, dimpotrivă, la fugă, care atrage după sine confiscarea. Aşa se explică înmulţirea considerabilă a pământurilor fiscului în secolul al X-lea. Dar, mai cu seamă, aceste dificultăţi, pricinuite de creşterea presiunii fiscale, îi determină pe ţărani să caute protecţia unor personaje de vază, în măsură să obţină scutiri, chiar cu riscul de a-şi abandona proprietatea, devenită ruinătoare.

Cei puternici pot într-adevăr să obţină mai uşor decât ceilalţi scutiri de impozit. Dar modificarea cea mai profundă apare la trecerea dintre secolele al XI-lea şi al XII-lea. Pentru a remunera anumite servicii, în special militare, statul cedează unei persoane perceperea în folosul ei (*pronoia*) a impozitului unei circumscripţii fiscale; acest fapt introduce o schimbare fundamentală, deoarece contribuabilul nu mai este în raport cu un funcţionar, agent al împăratului, ci cu o persoană particulară. *Pronoia* este în principiu revocabilă şi, în cel mai bun caz, viageră. Dar, în epoca Paleologilor, ea devine parţial ereditară. Fiscalitatea este astfel privatizată şi resursele statului, deja lovite de restrângerea teritoriului, deci a materiei impozabile, scad în mod catastrofic.

ARMATA

CONTINUAREA ARMATEI ROMANE

Secolul al IV-lea vede afirmându-se evoluţia anterioară spre o armată dual㠄, cu două viteze, ca urmare a unei distincţii apărute între armata centrală de campanie şi armata de frontieră. Existenţa acesteia din urmă confirmă o schimbare de concepţie: Imperiul şi-a atins limitele, nu se mai pune problema de a-l extinde, decât marginal, şi esenţialul constă în împiedicarea raidurilor şi a invaziilor.

Limes constituie deci frontiera păzită şi, dacă e necesar, fortificată. Nu este vorba nicidecum de o linie continuă; de altfel, în regiunile deşertice din Siria sau din Egipt, aceasta nu ar avea sens. Esenţialul se sprijină pe mici fortăreţe, despărţite de 15 până la 30 de kilometri, dacă e să ne luăm după descrierea unui autor din secolul al V-lea al cărui erou parcurge graniţa siriană. Scopul nu este de a opri inamicul, în cazul în care e vorba de o invazie de către o adevărată armată, ci de a-l întârzia, pentru a permite întăririlor să intervină, apoi de a-l hărţui în spatele liniilor. Având în vedere lungimea frontierelor de păzit, acest lucru se realizează prin peste 300 de garnizoane în Orient la începutul secolului al V-lea: 104 pe Dunăre, 62 în faţa perşilor, în Mesopotamia Superioară, 95 în

Siria şi 75 în Egipt. Acest sistem are totuşi două neajunsuri majore: este ineficace pentru a opri altceva decât nişte raiduri şi mobilizează un număr excesiv de soldaţi, care sunt mereu insuficienţi ca număr într-un anume loc, fără a mai vorbi de calitatea lor mediocră. Iată de ce el dispare pe nesimţite în secolele al V-lea şi al VI-lea.

Din acel moment, apărarea Imperiului se bizuie pe armata de campanie, *comitatus*> comandată de un comite şi formată din regruparea trupelor preluate atât din legiunile staţionate în provincie, cât şi din forţele zise auxiliare. În urma victoriilor sale, Constantin izbutise să regrupeze toate trupele adversarilor săi învinşi: nu mai

putea fi vorba să se disperseze această forţă de lovire, ci doar să fie repartizată între câteva mari comandamente. În Orient, acestea sunt în număr de cinci, dintre care două rămân apropiate de capitală, la dispoziţia împăratului; ele sunt comandate de un magister militum (miliţie vine de la latinul *miles* şi îi desemnează pe toţi soldaţii), care are sub ordinele sale atât infanteria, cât şi cavaleria. Acest fapt decurge din cealaltă transformare notabilă: legiunea era în primul rând infanterie, în timp ce noua armată se dorează cu o cavalerie din ce în ce mai importantă şi care ştie să împrumute de la duşmani – goţi, huni, perşi sau avari – ce e mai bun din tehnica lor, precum şi cu un corp de arcaşi călare, apţi şi de lupta corp la corp şi mult mai mobili.

Principalul obstacol al eficacităţii acestei armate este slaba sa mobilitate. Soldaţii de la *limes*, cărora, în general, li se dau pământuri, devin mai mult ţărani decât ostaşi; chiar şi contingentele provinciale au tendinţa să se stabilească definitiv. Consecinţa este o restrângere la armata centrală, cu inconvenientul depărtării. Pentru a contracara acest inconvenient, Iustinian creează noi armate în regiunile cucerite, ca Armenia şi Africa, unde apărarea nu se mai sprijină pe o linie, ci pe contingentul îndeaproape controlat de magistrul miliţiilor locale. Global, efectivele militare au descrescut masiv din secolul al IV-lea, trecând de la vreo 500.000 (dar pentru tot Imperiul) la aproximativ 150.000 sub Iustinian, care a recucerit o treime din Apus; dar proporţia sporită a cavaleriştilor, al căror cost de întreţinere este cel puţin de două ori mai mare decât al pedestraşilor, a schimbat mult lucrurile. Finalizarea se situează la sfârşitul secolului al VI-lea: împăratul Mauricius fusese însărcinat de predecesorul său să reorganizeze armata mobilă şi el ne-a lăsat un tratat de strategie care ne îngăduie să constatăm că trupele erau aproape în întregime călare. În plus, această armată a contopit aproape pe de-a-ntregul contingentele „romane” şi cele ale federaţilor, adică ale popoarelor din afara Imperiului, adesea ale invadatorilor, pe care Imperiul le

încorpora lăsându-le totodată, prin tratat sau *foedus*, organizarea şi conducătorii de origine.

De la preluarea puterii de către Constantin, în 324, până la răsturnarea lui Mauricius, în 602, nicio lovitură de stat militară nu reuşise, ceea ce se explică, deopotrivă, prin organizarea comandamentului de către *magiştri militum* şi prin condiţiile de serviciu care amestecau cu dibăcie o recrutare ereditară şi o întreţinere publică regulată prin intermediul annonei, care devine un supliment de soldă suplu şi adaptat la variaţiile preţurilor, însoţite de un sistem de rechiziţie pentru armatele mobile. Pe scurt, soldaţii sunt relativ bine plătiţi şi bine întreţinuţi, în timp ce perspectiva unei înzestrări funciare în momentul retragerii din armată îi fidelizează.

Valoarea armatei se bazează deci în egală măsură pe permanenţa recrutării şi pe capacitatea de a o plăti. Obstacolele de care se loveşte Imperiul în secolul al VI-lea, fie că-i vorba de ciumă şi consecinţele ei economice sau de dificultăţile crescânde de încasare a impozitului din cauza slăbirii cetăţilor şi a depopulării, chiar dacă relative, a regiunilor rurale, explică îndeajuns faptul că, în ciuda încercării de reorganizare a lui Mauricius, armata îl răstoarnă pentru a-l înlocui cu un subofiţer, Phokas; acesta se dovedeşte un incapabil sângeros, care declanşează în acelaşi timp reînceperea războiului cu perşii şi războiul civil. Războiul civil ar putea să explice într-o oarecare măsură înfrângerile de la începutul domniei lui Heraclius în faţa perşilor, dar n-ar putea oculta problemele de fond. Desigur, mobilizarea resurselor Bisericii permite ca tot ceea ce a mai rămas din cea mai bună armată din lume să-i respingă pe perşi în 628 – 629; dar Heraclius a folosit deja o strategie întemeiată pe un efectiv redus de cavalerie foarte mobil, recurgând la gherilă, până la asaltul final, când beneficiază de un important contingent turc. Dar după 632 vin arabii; ei nu au de înfruntat nici apărare teritorială, nici contingente centrale suficiente, din lipsa unei finanţări susceptibile să le reconstituie după prima

înfrângere surprinzătoare de pe Yarmuk, din 636. Invadatorii arabi, ca şi populaţiile cucerite, aşteptau o contraofensivă care nu a mai venit niciodată.

ARMATA THEMELOR

Imperiul Bizantin a fost salvat de trei elemente esenţiale: arabii porniseră într-o cucerire în toate direcţiile; ei s-au lovit de bariera Munţilor Taurus, în estul Asiei Mici; bizantinii păstrau controlul pe mare. Această situaţie le-a lăsat celor din urmă timp să se reorganizeze, în cea de-a doua jumătate a secolului al VII-lea, pe baza themei, contingent recrutat şi întreţinut la faţa locului. Punctul său de plecare era armata repatriată din regiunile abandonate: cea din Armenia a fost instalată în partea nord-estică a Asiei Mici şi a dat naştere contingentului Armeniakon; cea din Orient (în greacă, Anatolia sau Anatole) a fost instalată în partea centrală şi vestică a peninsulei şi a dat naştere contingentului Anatolikon. Comandamentul a fost încredinţat unui strateg, care şi-a completat thema înrolând ţărani înstăriţi şi proprietari mijlocii în schimbul câtorva avantaje fiscale. Astfel s-a născut armata themelor, sistem extins treptat la întregul Imperiu şi îndesit apoi prin împărţirea acestor imense unităţi; strategului i s-a încredinţat ulterior administraţia civilă. In theme apar o mulţime de fortăreţe, *kastra*, care sunt fie construcţii noi, fie acropolele fortificate din ceea ce a mai rămas din oraşe.

Armata themelor rămâne întemeiată pe cavalerie, chiar dacă ţărani mai puţin avuţi contribuie cu infanterie, eventual printr-un sistem de contribuţie colectivă în cadrul sătesc, obişnuit cu asta de fiscalitate. Serviciul este ereditar. Soldatul poate fi mobilizat în orice moment; el se echipează, se antrenează şi, în parte, se întreţine pe cheltuiala sa. În schimb, în afara situaţiilor în care strategul face apel la el şi când primeşte, în teorie, o soldă, el îşi vede de îndeletnicirile sale, în principal agricultura. Blocaţi la Taurus, arabii recurg mai cu seamă la raiduri, care cer o ripostă ponderată în efective, dar imediată. Sub

aspectul acestei modalităţi de acţiune, armata themelor se dovedeşte eficace din mai multe motive: ea poate fi recrutată la faţa locului foarte repede; soldaţii nu sunt, desigur, de o calitate excepţională, dar suficientă ca să oprească un contingent uşor şi puţin numeros; aceşti oameni se bat pentru a-şi apăra familia, casa şi pământurile. Ea se dovedeşte în schimb puţin eficace atunci când arabii sunt în măsură să lanseze o adevărată armată, ca aceea capabilă să ajungă la Amorion, în partea central-vestică a Asiei Mici, în 838.

Punând stăpânire pe coasta siro-palestiniană, arabii preluau tradiţia maritimă feniciană. În anii 660, ei construiesc flote. De două

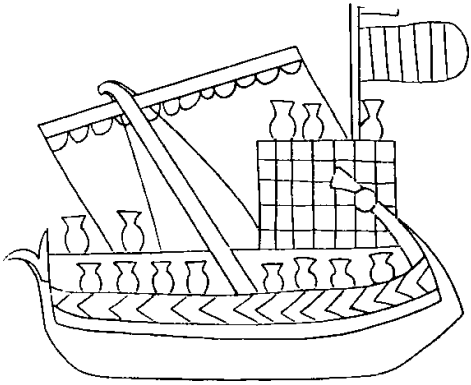

Navă purtând focul grecesc

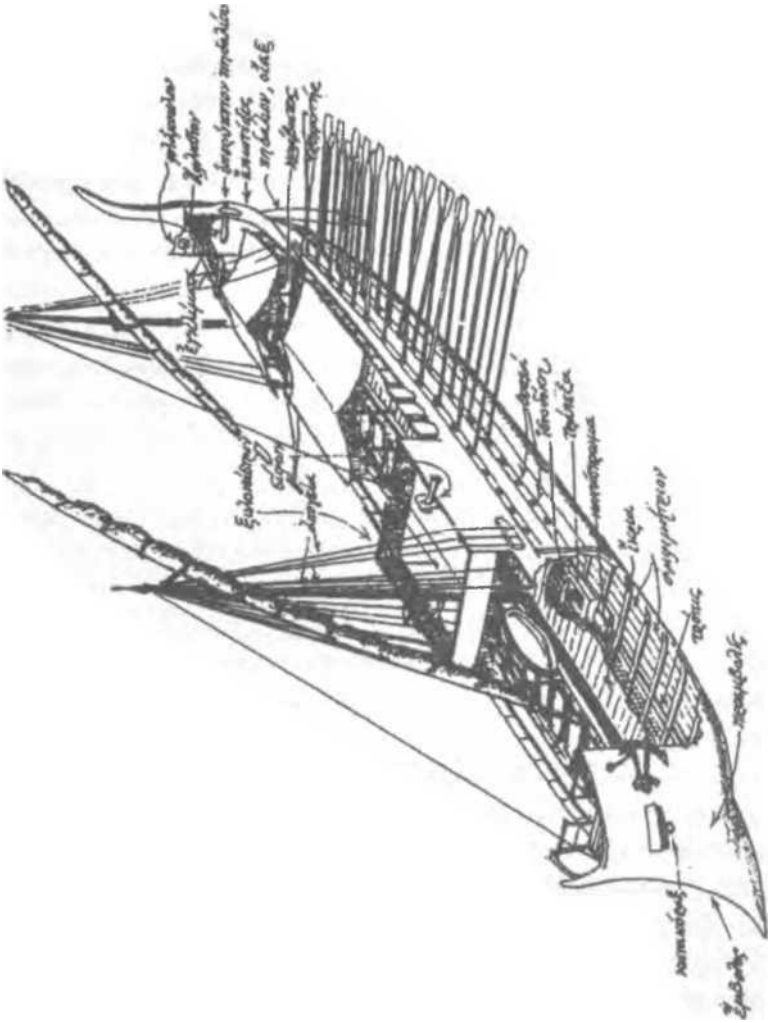

Un dromon ori, în 674 – 678 şi în 717 – 718, ajung astfel să asedieze Constantinopolul. Totuşi, tradiţia flotei centrale romane se menţinuse şi bizantinii dispuneau de arma absolută, în măsura în care putea fi utilizată: focul grecesc. Este vorba de un amestec de ţâţei şi salpetru menit să-l facă volatil pe acesta din urmă; corăbiile de război (<*dromon*: literal, navă de cursă, manevrată cu vâsle în timpul luptei) erau echipate la provă cu un tub care permitea să se răspândească produsul pe mare şi să fie aprins. Era îndeajuns atunci să se manevreze astfel

încât să se aibă vântul în spate şi să se incendieze flota adversă care pornea la atac.

Cu toate acestea, flota centrală nu poate să controleze singură toată Mediterana Orientală şi Marea Egee. Partea de sud-vest a Asiei Mici devine astfel, la începutul secolului al VIII-lea, thema maritimă Kibyrrhaiotai, care furnizează o flotă de luptă în locul unui contingent terestru; soldaţii themei servesc pe corăbii. Cucerirea Cretei de către arabi, în 827, agravează considerabil ameninţarea pirateriei şi insulele Mării Egee sunt la rândul lor organizate în theme maritime, fără însă a oferi o garanţie absolută. Atâta vreme cât Imperiul a avut dorinţa sau mijloacele de a înarma o flotă, el a păstrat controlul pe mare; la sfârşitul secolului al XI-lea, însă, el nu mai are flotă şi trebuie să facă apel la Veneţia pentru a elibera Dyrrachionul, pe coasta balcanică a Adriaticii, asediat de normanzii din Italia de Sud.

ARMATA CENTRALĂ ŞI TRECEREA LA MERCENARI

Paralel cu această organizare în theme, Imperiul cantonează în regiunile apropiate de Constantinopol o armată centrală, în principiu permanentă, formată din batalioane numite *tagmata*, de îndată ce resursele fiscale permit remunerarea lor, fără îndoială pe la mijlocul secolului al VIII-lea. Ea este într-adevăr necesară pentru a opri orice atac de mare amploare, din partea arabilor, dar şi a bulgarilor, care năvălesc cu uşurinţă în theme. Baza acestei armate este garda imperială, scholele, iar şeful ei este domestikos ton scholon. Când, în a doua jumătate a secolului al IX-lea, bizantinii reiau ofensiva, soldaţii themelor se arată reticenţi la a se duce să lupte departe de casa lor; destul de repede, ei preferă să-şi răscumpere obligaţia militară. În secolul al X-lea, împăraţii încearcă să-i păstreze cu orice preţ înregistrând şi pământurile lor şi declarându-le inalienabile; dar prilejul s-a evaporat.

De altfel, războiul şi-a schimbat natura. Ca să recucerească teritoriile pierdute şi deci să înfrunte din nou bătălii în linie, pe lângă gherila la frontieră teoretizată de

împăratul Nikephoros Phokas, Bizanţul acordă prioritate forţei de impact: cavaleria devine o cavalerie grea, înzăuată, cu un cost inabordabil pentru soldaţii themelor şi cu un preţ ridicat pentru Imperiu.

Cavalerişti atacând o fortăreaţă

Tagmata sunt cele care îndeplinesc această funcţie. Unele îşi iau un nume de referinţă din istoria antică, precum Nemuritorii[4]; altele fac trimitere la originea lor geografică, precum *tagma* Macedonenilor sau cea a Tesalienilor. În plus, Imperiul se preocupă să caute cei mai buni specialişti străini: cavalerişti grei normanzi, arcaşi călare pecenegi sau arabi, arcaşi pedeştri armeni. Contingentele „străine" – dar acest calificativ nu are prea mult sens într-un imperiu multietnic şi obişnuit de mult cu prezenţa unor soldaţi veniţi de prin alte părţi –, printre ale căror prime rânduri se află celebra Gardă Varegă, formată din scandinavi, se arată eficiente şi credincioase, atât timp cât Imperiul va avea mijloacele să le plătească. În 19 iulie 1071, ziua înfrângerii decisive în faţa turcilor, armata bizantină includea un puternic contingent turc: or, acesta s-a luptat vitejeşte şi părăsirea postului de către floarea aristocraţiei bizantine, urmărind să-l răstoarne pe împăratul Roman Diogenes, a fost cea care a pricinuit înfrângerea.

DECLINUL MILITAR

Din momentul în care finanţele publice nu mai aveau mijloacele de a întreţine mercenari, trebuia să se recurgă la un alt procedeu. Din vârful şi până la baza ierarhiei

4 Athanatoiy în lb. greacă (n. tr.).

militare, cu începere din secolul al XII-lea, ofiţerii au responsabilitatea recrutării şi înarmării trupelor lor înschimbul unei *pronoia* (cf. supra); în principiu, avantajul e dublu, întrucât concesionarea este uşor de revocat şi nu e ereditară, ceea ce ar trebui să permită controlul îndeplinirii serviciului. Sistemul este relativ eficace; dacă puterea militară bizantină se năruie, este mai mult consecinţa pierderilor teritoriale, care diminuează şi resursele financiare, şi posibilităţile de recrutare, decât a sistemului *pronoiei*. Totuşi, evoluţia acesteia se dovedeşte defavorabilă, cu tendinţa la ereditate şi la excese pe teritoriul concesionat, care ajunge să creeze adevăraţi potentaţi locali cvasi-independenţi, contribuind la dezmembrarea Imperiului. Cât despre flotă, care atât de adesea salvase Imperiul, ea nu mai e decât o amintire îndepărtată, căci eficacitatea ei era direct legată de posibilităţile de finanţare.

În concluzie, trebuie măcar să relativizăm imaginea unor bizantini înmuiaţi de succesele lor şi neglijând apărarea. Desigur, Ana Comnena, fiica împăratului Alexios I, a cărui biografie a scris-o sub formă de epopee, nu ascunde că a fost impresionată de prestanţa şi curajul cavalerilor cruciaţi; dar soldaţii bizantini dăduseră şi ei dovadă de vitejie şi aceasta explică lunga supravieţuire a unui imperiu slăbit, dar mai ales ruinat. Cauzele declinului trebuie căutate mai mult în inadaptarea la evoluţia economică a lumii, decât în decăderea strict militară.

IV
ECONOMIA

Ca în întreaga lume medievală, economia bizantină se bazează în primul rând pe agricultură. Aproape nouă zecimi din populaţie trăiesc şi produc în zonele rurale şi partea agriculturii este covârşitoare în ansamblul producţiei economice. Imperiul Bizantin nu scapă aşadar tendinţei spre ruralizarea sporită a economiei, care se extinde în toate regiunile provenite din lumea romană, centrată pe oraş. Cu toate acestea, Imperiul păstrează un

sistem monetar puternic şi diversificat: economia rămâne întemeiată pe monedă, schimburile rămân importante într-o regiune în mod ideal plasată la răspântia comunicaţiilor, iar existenţa unui oraş foarte mare, Constantinopolul, şi a mai multor oraşe importante asigură menţinerea unui sector meşteşugăresc relativ dezvoltat.

Am putea spune deci că Bizanţul nu este izolat şi urmează evoluţiile economiei, dar, câteodată, cu unele decalaje. Astfel, restrângerea economiei urbane şi a schimburilor este mai târzie decât în Occident, datând doar din secolul al VI-lea; impactul invaziilor este de asemenea mai tardiv decât în Apus, în timp ce binefacerile legate de dezvoltarea imperiului arabo-musulman se fac simţite mai de timpuriu. Avântul economic, care începe din secolul al VIII-lea, continuă fără întrerupere până în veacul al XIII-lea, dincolo chiar de catastrofa politică pe care o constituie cucerirea şi jefuirea Constantinopolului de către cruciaţi în 1204. Dacă finanţele Imperiului Paleologilor, restabilit la Constantinopol în 1261, sunt în criză permanentă şi necontenit agravată, iar capitala nu reuşeşte să-şi regăsească rolul său de plămân economic, realitatea economică a provinciilor rămâne în acea epocă mai puţin degradată.

MONEDA

Dintre toate reformele lui Constantin, la începutul secolului al IV-lea, cea mai izbutită, în orice caz cea care era destinată celui mai strălucit viitor, a fost reforma monetară. El a hotărât să bată 72 de bani de aur (*solidus* în latină, *nomisma* în greacă) la o. livră de 325 de grame, adică o monedă din aur aproape pur – o monedă din aur total pur, de 24 de carate, ar fi prea moale pentru a putea să circule – de 4, 51 grame. Până la mijlocul secolului al XI-lea, greutatea monedei a rămas constantă şi titlul, iniţial de 23 de carate, nu a variat cu mai mult de două carate; *nomisma* era foarte căutată în schimburile internaţionale, astfel încât unii autori n-au ezitat să califice moneda, numită uneori *besant*, drept „dolarul Evului Mediu”.

Califatul arabo-musulman a început prin a o imita, câteodată prin simpla suprabatere a monedelor bizantine, înainte de-a adopta, cu dinarul, o piesă mai mică.

REFORMA MONETARĂ A LUI CONSTANTIN

Denumire 1 livră de aur 72 *solidi* sau *nomismata*

Tip monedă de cont piesă de aur

Greutate aur 325 g 4, 5 g

Multipli 1 *kentenarion* «*semissis* (2/3)

şi submultipli 100 livre *tremissis* (1/3)

În secolul al XI-lea, *nomisma* a cunoscut o puternică devalorizare pricinuită, iniţial, de setea monetară generată de prea marea expansiune a schimburilor, apoi de starea catastrofală a finanţelor Imperiului, mai cu seamă după pierderea resurselor fiscale din Asia Mică în urma bătăliei de la Mantzikert (1071), care le-a permis turcilor să ocupe cea mai mare parte a peninsulei; în 1081, *nomisma*, care nu mai titra decât 7 carate, devenise o monedă de culoare albă. Totuşi, încă de la sfârşitul secolului al XI-lea, Alexios I Comnenul a reuşit să restabilească baterea unei bune monede pentru schimburile internaţionale, în timp ce moneda „albă” servea pentru plăţile interne, inclusiv impozitele: e vorba de *hyperper*, „care străluceşte mai tare ca focul”. Faptul că această monedă şi-a redobândit statutul internaţional este demonstrat de contractele comerciale italiene, care o utilizează ca monedă de cont pentru schimburi efectuate în monedă occidentală din argint, dar care folosesc drept referinţă valoarea supremă a *hyperp*erul*cu* în schimb, după 1261 moneda de aur bizantină a dispărut.

Nomisma este cea mai puternică monedă care circulă în Bizanţ; nu i se cunosc multipli. Când se doreşte exprimarea unor valori superioare, se foloseşte livra, care înseamnă un număr de 72 de *nomismata*. Pentru a da o idee despre valori, în secolul al X-lea, funcţionarul cel mai bine plătit câştiga 20 de livre de aur pe an, adică o pungă cu 1 440 de *nomismata*; un episcopat cu oarecare importanţă aducea 5 livre pe an. Remuneraţia sau *roga*

corespunzătoare demnităţii de protospatharios (cf. Instituţiile politice şi exercitarea puterii, cap. EQ), prima care dădea acces la Senat, urca la o livră de aur; or, această demnitate se putea cumpăra, la un preţ exprimat pentru epoca lui Leon VI (886 – 912), de la 12 la 18 livre de aur. O livră de aur permitea achiziţionarea, în aceeaşi epocă, a trei până la şase posesiuni ţărăneşti, între cincisprezece şi douăzeci de bovine, patru sau cinci cai, trei sau patru sclavi fără calificare, un sclav medic şi eunuc; în schimb, un atelier meşteşugăresc din Constantinopol putea ajunge la mai multe livre de aur. Cât despre plăţile internaţionale, de pildă tributurile, acestea puteau atinge mai multe *kentenaria*, mai multe sute de livre de aur.

Dacă baza sistemului, livra de 72 de *nomismata*, este bine stabilită şi fixă din secolul al IV-lea, moneda divizionară este mult mai fluctuantă, deoarece ea depinde deopotrivă de raportul de valoare dintre metale şi de cursul liberatoriu pe care puterea publică este capabilă să-l dea unor monede divizionare de o valoare intrinsecă inferioară valorii lor contabile. Nicio dificultate pentru monedele divizionare din aur, dat fiind că metalul este acelaşi. Banul lui Constantin cunoaşte jumătăţi de ban (*semissis*) şi, mai ales, treimi de ban („*tremissis*), dar acestea dispar încă de la începutul secolului al VII-lea, semn al letargiei schimburilor, deoarece schimburile active necesită o abundenţă de monede divizionare. Va trebui să se aştepte domnia lui Nikephoros Phokas (963 – 969) ca să apară o monedă mai mică decât *nomisma* grea, *nomisma* numită *tetarteron*, de 4, 32 grame; mai mică, dar cu acelaşi titlu ca *nomisma* „menţinută” (*histamenon*). Cum monedele sunt cântărite înainte de a fi acceptate ca plată, nu poate fi vorba de bani falşi; moneda este mai mică, dar mai bine adaptată la comerţul cu ţările arabe, având aceeaşi greutate ca dinarul.

Comerţul cotidian nu se poate face, de bună seamă, cu aur. O *nomisma* ar fi permis să se cumpere dintr-odată

vreo sută douăzeci de kilograme de pâine! Viaţa de zi cu zi se baza deci pe baterea de monede din argint şi din bronz, foarte variabilă şi care nu se stabilizează decât la începutul secolului al VIII-lea. împăratul Heraclius încearcă atunci să impună o monedă mare din argint de foarte bun titlu, *hexagrama*, o piesă de 6, 77 grame valorând a douăsprezecea parte dintr-o *nomisma*, ceea ce corespunde aproape în totalitate raportului de valoare dintre aur şi argint (1/18). Dar această reformă eşuează, deoarece era ruinătoare pentru un imperiu care nu dispunea de suficient argint, cu atât mai mult cu cât argintul valora mai mult în lumea arabă şi avea deci tendinţa de a se scurge într-acolo. De la începutul secolului1 al VIII-lea, moneda de argint de circa 3 grame, numită *miliaresion*, se impune: ea valorează a douăsprezecea parte dintr-o *nomisma* şi este o monedă fiduciară, dat fiind că valoarea ei metalică este de două ori mai mică. Dar sistemul funcţionează, deoarece *miliaresion-ul* rămâne stabil până prin anii 1070; după aceea, el este antrenat în căderea *nomismei* şi Imperiul nu va mai cunoaşte bani de argint.

SISTEMUL MONETAR BIZANTIN CLASIC
Denumire *nomisma miliaresion keration follis*
Tipul monedei piesă piesă cont piesă
Valoare 1 12 24 288
Metal aur argint bronz
Greutate 4, 5 g circa 3 g 3 – 7 g

Nomisma *a lui Nikephoros Phokasşi Vasile II*

Totuşi, *miliaresion*-ul rămâne, încă, o monedă prea puternică pentru viaţa zilnică: se estimează că un lucrător calificat, în Constantinopolul secolului al X-lea, primea un salariu de o jumătate de *miliaresion* pe zi; iar cumpărăturile mărunte se achitau cu monedă de bronz. *Follis*-ul, iniţial o monedă de peste 7 grame, dar care este

adesea pe jumătate mai uşoară, este o monedă complet fiduciară; e nevoie de 288 de *folléis* pentru a obţine o *nomisma* şi de 24 pentru un *miliaresion*. Să adăugăm că limbajul curent nu se sinchiseşte de instituţionalizări; pentru el, ca în zilele noastre pentru un bijutier, unitatea este caratul, a douăzeci şi patra parte din *nomisma*, al cărei titlu teoretic ar trebui să fie de 24 de carate. Pe scurt, *keraţion*-ul se foloseşte în mod obişnuit în discuţii şi în documente, inclusiv cele publice, chiar dacă nu a existat niciodată o piesă de un *keration*; este, de altminteri, ceea ce primeşte lucrătorul nostru şi îi îngăduie să cumpere vreo cinci kilograme de pâine. *Follis*-ul dispare, de asemenea, la sfârşitul secolului al XI-lea; în sistemul lui Alexios Comnenul, există o monedă de bronz valorând de două ori mai puţin, ceea ce demonstrează limpede nevoia de piese monetare mai practice într-o perioadă de puternică dezvoltare comercială.

Follis al lui Nikephoros Phokas Miliaresion al lui Nikephoros Phokas

Acest sistem are mai multe consecinţe în viaţa de zi cu zi a bizantinilor. În primul rând, se cuvine să se verifice greutatea pieselor de aur şi de argint dotate cu o valoare intrinsecă şi care vor fi putut ispiti la o roadere (pilire) depăşind limitele admisibile ale uzurii cauzate de circulaţie; ca atare, există schimbători de bani care verifică piesele şi dau mărunţiş; este una din meseriile cele mai îndeaproape supravegheate din Constantinopol. Chiar şi *follis*-ul are o valoare importantă, deoarece face aproape o livră de pâine, destul pentru hrana cuiva pentru o zi. De unde un sistem de plată exact invers celui din zilele noastre. De exemplu, mergând la brutărie, nu se va cere o

anumită cantitate de pâine, deoarece, dacă ea nu corespunde unui număr întreg de *folléis*, nu se poate plăti cu bani potriviţi şi nici nu se poate primi rest, ci se va prezenta moneda de un *follis* şi se va obţine mai multă sau mai puţină pâine, după cum preţul acesteia este mai mic sau mai mare; într-un cuvânt, cantitatea vândută este cea care se adaptează la monedă şi nu invers.

Altă consecinţă, însă doar anuală, este plata impozitului. Cum singura monedă care contează este *nomisma* şi cum monedele divizionare au o valoare reală mult mai mică, apare o tentaţie puternică pentru perceptor să ceară plata în bani buni, deci într-un număr întreg de *nomismata*, şi să dea restul în piese de mai mică valoare reală. A fost deci necesar să se găsească un compromis pentru a-l proteja cât de cât pe contribuabil şi a evita ca impozitul să fie şi mai nepopular. El a luat forma a ceea ce se numeşte *charagma* (denumirea familiară a monedei de aur): până la două treimi de *nomisma*, contribuabilului i se permite să plătească în monede de argint şi de bronz; dincolo de această sumă, el e obligat… să nu plătească cu bani potriviţi, ci să dea o *nomisma* şi să primească rest. Acest lucru este valabil şi în cazul fracţiunilor de *nomisma* care depăşesc o *nomisma*: un contribuabil care datorează o *nomisma* şi jumătate va trebui să dea o *nomisma* de aur, dar va achita restul în mărunţiş. Pentru a sesiza importanţa fenomenului, menţionăm că pentru o proprietate de o mărime destul de frecventă, să zicem de 5 hectare, trebuia să se plătească, în mare, un impozit de o jumătate de *nomisma*.

CÂTEVA PREŢURI

Tip	ate lier (ch irie)	pă mânt cultivabi l	mă slin	grâ u
Unitat e de măsură	I	1 *modios* = 1.000	1	1 *modios* = 12, 8

		m²		kg
Preţ (în *nomismata*)	5 – 36	1/2 – 1	1/3 – 2/3	1/12
Tip	scl av	cal	bou	oaie
Unitate de măsură	1	1	1	1
Preţ (în *nomismata*)	20 – 72	4 – 15	3 – 4	1/6 – 1/10

ECONOMIA RURALA

TEHNICILE ŞI PRACTICILE AGRICOLE Tehnicile şi practicile agricole evoluează relativ puţin. La început, acesta este, de altfel, mai degrabă un avantaj, Bizanţul moştenind din tradiţia agronomică romană: aristocraţii cultivaţi citesc tratatele romane ale lui Vitruviu şi Columella, compilate în *Geoponika*, şi încearcă să le pună în practică pe domeniile lor.

Muncă manuală într-o vie

Unealta agricolă fundamentală, cea care apare în

toate miniaturile ce ornamentează manuscrisele din orice epocă bizantină, este plugul fără avantren. Acesta poate fi perfecţionat într-o oarecare măsură cu un brăzdar metalic, dar rămâne unealta simetrică folosită pentru a tăia o brazdă, unde se va putea semăna, dar care nu răstoarnă pământul. Să remarcăm, de altfel, că într-o zonă în care preponderente sunt solurile subţiri şi fragile, distruse cu uşurinţă de şiroirea apei de ploaie, arăturile adânci cu plug greu ar fi fost fie imposibile, fie distrugătoare. Nu înseamnă însă că, înainte de a fi cultivat, în general după un an de pârloagă, pământul nu are nevoie să fie întors, iar această operaţiune se efectuează exclusiv manual, cu ajutorul unui hârleţ, pe care bizantinii l-au perfecţionat făcându-l un fel de furcoi cu doi dinţi devenit eficient datorită faptului că dinţii au capetele răsucite în chip de tăiş exterior. Productivitatea este deci grevată de necesitatea acestui săpat de pornire. Plugul fără avantren este tras, în cel mai bun caz, de o pereche de boi; de altminteri nici nu era nevoie să se prevadă o tracţiune mai importantă. Oricum, forţa animalelor nu este folosită din plin, ceea ce ar fi necesitat un jug frontal sau măcar legat de coarne, nu unul sprijinit pe umeri; în schimb, o singură persoană poate să conducă atelajul şi, în acelaşi timp, să manevreze plugul. De remarcat importanţa atelajului cu o pereche de boi în viaţa rurală bizantină, despre care stau mărturie multe anecdote. De pildă, în *Viaţa lui Filaret cel Milostiv* se relatează aventura unui bogătaş din Asia Mică, a cărui fiică s-a căsătorit cu Constantin VI în 792, în urma unui presupus concurs de frumuseţe. Hagiograful îl asimilează pe Filaret cu Iov: mai întâi el este bogat şi mărinimos, dar diavolul capătă învoire să-l pună la încercare şi Filaret se pomeneşte redus la starea de ţăran obişnuit; cu toate acestea.

Plugul bizantin fără avantren perechea sa de boi îi îngăduie încă să-şi hrănească familia, iar nevasta lui, Theosebo, o îndărătnică, încă nu a îndrăznit să protesteze. Într-o zi, vine la el tatăl unei familii numeroase, căruia i-a murit pe neaşteptate unul din boi: cum omul nu-şi mai poate lucra pământul cu un singur animal, Filaret îi dăruieşte unul dintre ai săi. Nemaiputând acum el să lucreze, viitorul sfânt se întoarce acasă şi îndură reproşurile nevestei. Bineînţeles, povestea se termină cu bine pentru cel milostiv, devenit socrul împăratului şi a cărui generozitate este răsplătită însutit. Dar între timp am văzut cum funcţionează exploataţia bizantină de bază: o familie cu un plug şi o pereche de boi.

Secerişul se face cu secera şi spicele sunt tăiate destul de sus, lăsând pe sol paie înalte care permit păşunatul. Treieratul se efectuează, în cel mai bun caz, pe o arie circulară: spicele sunt răspândite pe pământ, ţăranul se urcă pe o treierătoare, o placă de lemn cu capătul curbat şi căptuşită pe dedesubt cu cioburi de piatră, trasă de aceeaşi pereche de boi, care dau roată în jurul ariei. Recolta este apoi depozitată în încăperea prevăzută special la parterul casei; agricultorii mai importanţi, pentru care acest spaţiu nu este suficient, sapă silozuri subterane. Într-un ţinut unde marile cursuri de apă perene sunt rare, morile sunt adesea de mici dimensiuni, instalate pe un scoc alimentat modest de un canal de

derivaţie; roata, pe firul apei, plasată la orizontală, antrenează direct piatra de moară. Unealta e deci mediocră, dar relativ puţin costisitoare: simpli săteni un pic mai înstăriţi pot instala o astfel de moară şi va trebui să se aştepte secolul al XI-lea pentru a-i vedea pe cei puternici, de pildă mănăstirile, investind în echipamente mai importante şi încercând să-şi impună morile.

În majoritatea satelor, organizarea terenului cultivabil este triplă. În centru, în jurul habitatului sau inclus în el, se află o zonă de grădini. Acestea sunt fundamentale în echilibrul exploataţiei agricole bizantine: o familie ţărănească poate, la o adică, să trăiască fără un ogor propriu-zis, închinându-şi forţa de muncă, dar niciodată fără grădină. Pe acest petic de pământ, apărat cu străşnicie printr-un sistem de şanţuri şi palisade şi protejat de intruziuni printr-o reglementare severă, ţăranul îşi concentrează totalitatea practicilor de îmbunătăţiri funciare: parcele multiple, adăugarea puţinelor îngrăşăminte animale, şi chiar umane, eventuala udare cu apă extrasă dintr-un puţ. De altfel, el nu se mulţumeşte să facă din acest teren o grădină de zarzavaturi şi o livadă: seamănă şi cereale, şi leguminoase, pentru care obţine randamente superioare celor pe care le-ar putea aştepta de la un mare

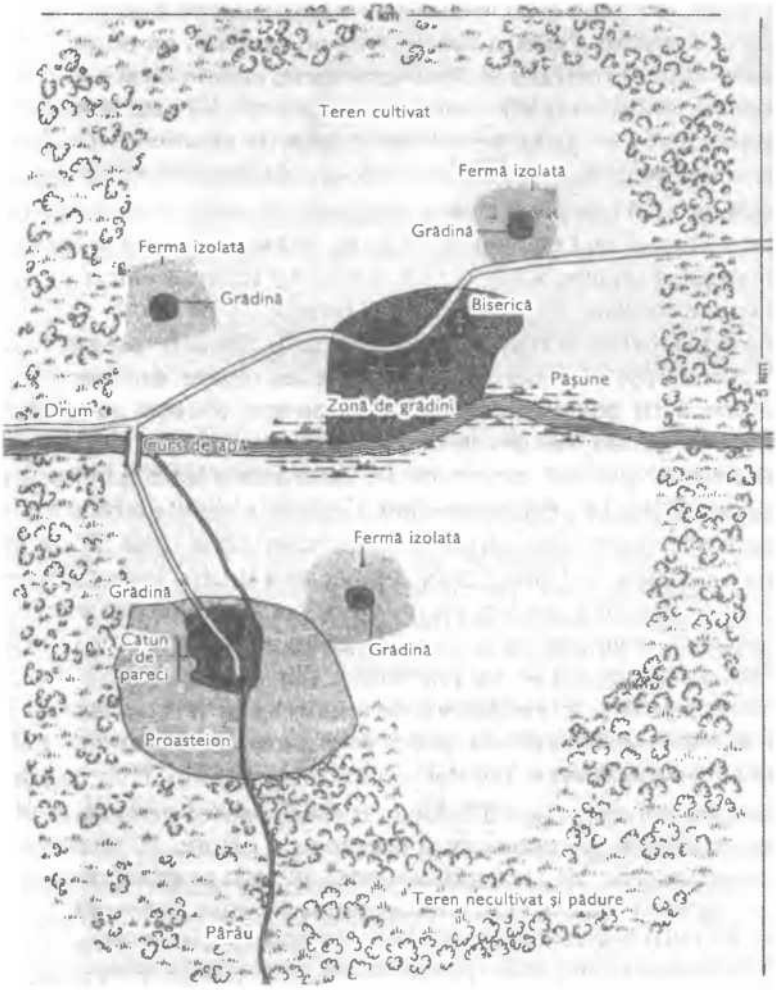

Schema unui sat ogor şi care îi vor furniza baza de supravieţuire. Dincolo de zona grădinilor se află cea consacrată culturii neirigate a cerealelor; fundurile de văi aluvionare pretabile la irigaţie sunt într-adevăr o excepţie. Grâul, a cărui zonă climatică de origine e aceasta, este preponderent; când se seamănă orz, cu un randament mai bun, e vorba de varianta de iarnă, căci nu s-ar putea coace dacă ar fi semănat primăvara. Dar o parte a pământurilor este semănată cu leguminoase, preţioase deoarece regenerează solul şi furnizează protide. Aceste câmpuri sunt adesea plantate concomitent şi cu pomi fructiferi,

măslini unde clima permite; sunt câmpuri deschise, unde se practică păşunatul liber după seceriş şi pe timpul pârloagei. În chip mai surprinzător, via, prezentă de asemenea în grădini, este plantată în plin câmp şi deschisă păşunatului liber. Zonele externe ale satului sunt, şi ele, consacrate păşunatului vitelor, adesea organizate în cireadă comunală, pe care un salariat le adună dimineaţa, le duce la păscut în afara terenurilor cultivate şi le aduce înapoi seara.

Creşterea animalelor se face în scopul obţinerii de produse alimentare: pe lângă vacile de muls, ţăranii cresc câteva oi şi capre, dar şi porci. Creşterea speculativă este domeniul marilor proprietari. Filaret, pe care l-am menţionat mai sus, poseda în momentul măreţiei sale „600 de vite de pajişte, 100 de perechi de boi, 800 de cai de păşune, 80 de cai şi catâri de înşăuat, 12.000 de oi". Desigur, pasajul e preluat din Cartea lui Iov, dar situaţia pare verosimilă pentru un aristocrat. În comparaţie cu asta, cele „48 de moşii întinse, bine împrejmuite, magnifice şi de mare preţ, căci, în faţa fiecăreia, un izvor curgea de la înălţime putând să ude din belşug tot ce avea nevoie de apă", pe care de asemenea le poseda, sunt prezentate ca aproape secundare.

Agricultorii practică, în cel mai bun caz, o rotaţie bianuală a culturilor. Lăsarea în pârloagă cel puţin un an din doi este o necesitate absolută şi ea vine să completeze terenurile de păşunat mereu insuficiente şi pe care o exploatare excesivă le ameninţă cu dispariţia. După seceriş, la sfârşitul lui iunie sau începutul lui iulie, pământul rămâne în repaus cincisprezece sau şaisprezece luni, înainte de a fi săpat şi apoi arat. În afara grădinilor şi a rarelor zone irigate, randamentele sunt relativ mediocre. În această epocă, randamentul se socoteşte în boabe recoltate la un bob semănat. El depăşeşte rareori proporţia de 4 la 1; totuşi, începând din secolul al XI-lea, pe exploataţii mai mici şi supuse unei impozitări sporite, culturile se intensifică şi randamentele cresc până spre 5

la 1, adică doar 6 sau 7 chintale la hectar. Înţelegem astfel mai bine caracterul vital pe care îl au pentru ţăran grădina, via, pomii fructiferi şi cele câteva animale.

SATELE ŞI SĂTENII

Satul este unitatea economică, socială şi fiscală fundamentală a lumii bizantine. Această predominanţă rezultă dintr-o evoluţie ce se constată cu începere din secolul al V-lea. Orientul roman văzuse menţinerea unei proporţii mari de ţărani proprietari ai pământului lor, cel mai adesea grupaţi în mari sate (/*kome*), uneori calificate drept târguşoare. Cât despre marile domenii, ele erau în majoritate exploatate de către mici arendaşi: domeniul (*chorion*) comportă şi un sat, în general de mai mici dimensiuni, aparţinând unui singur stăpân, dar exploatat de „arendaşi" cu statut de ţărani liberi, în funcţie de diversele contracte: închiriere pentru o anumită perioadă, închiriere permanentă sau emfiteoză, colonat. Acest ultim statut îl lega teoretic pe ţăran de pământul său, dar lipsa cronică de mână de lucru agricolă făcea o asemenea legătură inoperantă. Încetul cu încetul, colonatul dispare şi închirierea pe lungă durată se impune: condiţia acestor arendaşi cu arendă relativ mică, plătitori de impozit, independenţi din punct de vedere economic, nu este deloc departe de cea a ţăranilor proprietari. Astfel se naşte satul bizantin, unde mica proprietate este dominantă fără a fi exclusivă.

Această perioadă favorabilă micii ţărănimi, datorată dezvoltării şi persistenţei unor puternice focare de consum urbane, este vizibilă încă şi astăzi pentru cine parcurge „satele-fosilă" din masivul calcaros al Siriei de Nord, între Antiohia şi Alep. Aceste sate, a căror prosperitate se explică prin piaţa antiohiană, au cunoscut o expansiune continuă din veacul al IV-lea până la sfârşitul secolului al VI-lea: habitatul devine mai dens, noi construcţii apar pe parcelele vechi, casele se măresc, lăsând mai mult loc pentru încăperile destinate adăpostirii animalelor, materialului şi recoltelor, la parter, şi familiei, la etaj. În

plus, casele sunt din ce în ce mai costisitoare: ele se construiesc acum la modul somptuos, necesitând unelte de ridicat, iar ţăranul care locuieşte în ele poate chiar să cheltuiască pe ornamentaţii sculptate. Omniprezenţa măslinilor, dovedită de existenţa micilor teascuri subterane, nu repune în cauză predominanţa policulturii pentru produse alimentare. Cucerirea arabă, care accelerează decăderea Antiohiei şi a densei reţele de cetăţi din Siria de Nord, duce la abandonarea %

treptată a acestor sate. În regiunile mai puţin prospere, habitatul ţărănesc nu mai este la fel de luxos, dar se supune aceleiaşi repartiţii a spaţiului între oameni, animale, unelte şi produse.

Secolele VI-VIII constituie aşadar epoca de aur a satelor şi a sătenilor. Criza aristocraţiei municipale le permite ţăranilor să se elibereze de aceasta, în timp ce fenomenul patronajului exercitat de militari sau de funcţionari, atât în detrimentul ţăranilor, cât şi în cel al aristocraţiei municipale, şi de altfel combătut de legislaţia imperială, nu reuşeşte încă să-i pună pe ţărani sub tutela „celor puternici”, noţiune nouă menită unui frumos viitor. Un document datând de la începutul secolului al VIII-lea, o culegere de cazuri concrete destinată judecătorilor rurali şi cunoscută sub numele de Legea Agrară, ne înfăţişează condiţii economice foarte diverse. Unii proprietari sunt prea săraci pentru a-şi valorifica pământul şi trebuie să-l închirieze, astfel încât arendaşii pot să exploateze pământurile altor ţărani, precum şi ale unor proprietari mai importanţi. Chiria e prevăzută în natură şi se limitează la o zecime din recoltă, ceea ce pare puţin, însă arendaşul este cel ce plăteşte impozitul (cf. Finanţele, cap. III). Comunitatea sătească este foarte puternică: ea organizează cireada comună şi dispune de terenuri comunale. Când apar documentele de arhivă, în secolul al X-lea, ele confirmă această impresie. Astfel, în 995, un judecător din Thessalonic arbitrează între călugării mănăstirii athonite Iviron, care a achiziţionat pământuri în

Halkidiki şi încearcă să extindă zonele de exploatare ale parecilor săi, şi satul Siderokausia. Sătenii se duc la tribunal; ei obţin satisfacţie graţie arhivelor satului pe care le prezintă şi se întorc cu o copie autentificată a deciziei remise comunităţii.

Cu toate acestea, aflată în mâinile unui locatar sau ale unui proprietar lucrător, exploataţia ţărănească sortită autarhiei rămâne fragilă. Surplusul pe care-l produce este neînsemnat şi nu-i permite să iasă din cadrul exploatării familiale: a lua mai mult pământ decât poate valorifica familia înseamnă a angaja salariaţi permanenţi şi, într-un mediu rural care duce lipsă de forţă de muncă până la sfârşitul secolului al X-lea, înseamnă a pierde şi mai mult în rentabilitate. Micul proprietar, care nu poate conta pe sprijinul stăpânului său în privinţa cerinţelor fiscale, este repede ameninţat de cum creşte impozitul. Or, acest lucru se întâmplă în mod continuu cu începere din secolul al VIII-lea. Ţăranii nu mai pot să plătească: fie îşi văd pământul confiscat după treizeci de ani şi devin pareci ai statului, fie îşi vând pământul unui potentat şi devin parecii acestuia (cf. Clasele sociale, cap. III). Un parec este un om cu statut juridic liber, dar care e arendaş ereditar al pământului său şi, teoretic, nu poate să-l părăsească. El plăteşte proprietarului, statului, bisericii, mănăstirii sau persoanei particulare un *pakton*, care cuprinde impozitul. Încetează astfel a mai fi contribuabil, deci pe deplin cetăţean al Imperiului. Începând din secolul al XII-lea, pământul concesionat al parecului a devenit regula, iar cel al micului proprietar, excepţia; asta însă nu modifică în mod radical economia agrară şi satul de pareci seamănă foarte mult cu satul de ţărani proprietari. Mişcarea generală de expansiune economică permite de altfel supravieţuirea concesiunilor mai mici, în ciuda unei impozitări sporite. Pe de altă parte, s-au păstrat o sumedenie de contracte de închiriere pe scurtă durată pentru exploataţiile speculative, precum viile.

MARILE DOMENII

În secolele IV-VI, marile domenii private nu ne sunt cunoscute în mod concret decât pentru Egipt; în restul Imperiului, distingem doar proprietăţile imperiale şi cele ale Bisericii. În toate cazurile, imensa majoritate a pământurilor sunt date în folosinţă unor mici arendaşi, oricare ar fi statutul lor; principala preocupare a proprietarului este de a încasa venituri evitând confiscarea lor de către acei *patroni* care încearcă să extindă protecţia lor asupra ţăranilor. Intendentul domeniului este deci un personaj esenţial, intermediar între proprietar, care trăieşte la oraş sau pe un domeniu rural izolat de ţărani, şi producători. Intendenţi pot exista şi pentru domeniile publice; ei pot fi şi funcţionari, dar asta nu e neapărat mai bine pentru proprietar, în acest caz statul sau Coroana, administratorul făcând pe patronul în folosul său.

Dacă este vorba de Biserică, să notăm că, în această epocă, mănăstirile nu sunt încă îmbelşugate, spre deosebire de episcopii şi de aşezămintele de caritate care depind de ele. Din 451 şi sinodul de la Calcedon, fiecare episcopie are, în principiu, un econom. Hagiografia ne-a lăsat un tablou vivant a ceea ce se petrece în mica episcopie a Anastasiopolisului, dependentă de metropola Ankyra (astăzi Ankara) din Galatia. Este vorba de *Viaţa lui Teodor din Sykeon* (cf. Controlul teritoriului, cap. II). Acest om sfânt, de origine umilă, a fost ales episcop al Anastasiopolisului şi îl vedem războindu-se cu un oarecare Theodosios, căruia i-a dat în primire administrarea satelor aparţinătoare episcopiei; nu numai că sătenii se plâng, dar au fost cât pe ce să-i facă de petrecanie lui Theodosios, pe care Teodor vrea acum să-l revoce. Omul sfânt, dar prost administrator, se alege cu plata unei penalităţi de două livre, o sumă considerabilă. Puţin după aceea, Teodor demisionează din episcopatul său.

În secolul al IX-lea, corespondenţa lui Ignatios Diaconul, o vreme mitropolit al Niceei, prin anii 820 – 830, ne arată o triplă preocupare a celui ce răspunde astfel de avuţia unei episcopii relativ importante. Pământurile

mitropoliei sunt arendate în întregime unor ţărani modeşti consideraţi pareci: episcopia nu dispune de niciun atelaj. Ignatios se confruntă cu mari dificultăţi în a găsi un econom vrednic de un asemenea nume; cât despre măruntul personal administrativ, acesta e de o calitate mediocră. Ţăranii se codesc să plătească arenda, deşi aceasta e percepută într-un cadru strict, prevăzut de Legea Agrară. Şi dacă se codesc într-atât să se achite de datoria lor, încât oamenii vin să-i caute pe câmp înainte de a se strânge recolta, este pentru că li se cer impozite suplimentare, contra cărora mitropolitul încearcă să-i protejeze şi pe care sfârşeşte chiar prin a propune să le plătească el însuşi.

În secolul al XI-lea, marile proprietăţi au devenit regula. Fiind vorba de laici, nu le cunoaştem bine decât în cazurile în care proprietarul lor decide să întemeieze o mănăstire sau un aşezământ de caritate, ori ambele. În manie 1077, judecătorul Mihail Attaleiates hotărăşte să întemeieze câte o mănăstire şi casă pentru oaspeţi şi pelerini la Constantinopol şi la Raidestos (Tekirdag) în Tracia, cedând cea mai mare parte a unei averi pe care a realizat-o în întregime el însuşi. Într-adevăr, ca mic aristocrat din Attaleia (Antalya), a trebuit să renunţe la mediocra sa moştenire pentru a-şi înzestra surorile. Attaleiates posedă bunuri imobile urbane în Constantinopol, Raidestos şi Selymbria, oraş situat între celelalte două, dar mai ales şapte domenii (*proasteia*, ca în cazul averii lui Filaret) care corespund, în linii mari, unor sate, exploatate de locatari sau pareci, dar, parţial, şi în regie directă. Pe de altă parte, ştim că Attaleiates făcea comerţ cu grâu în casa sa din Raidestos: o pane din chiriile domeniilor era deci percepută în natură.

Fără a se ridica la nivelul avuţiei atribuite lui Filaret, dar destul de aproape de ea este cea a lui Grigorie Pakourianos, cunoscută din hrisovul întemeierii de către el, în decembrie 1083, a mănăstirii Sfintei Fecioare de la Petritzos, din apropiere de Philippopolis, în Tracia, care

funcţionează şi astăzi la Bacikovo, în Bulgaria. Pakourianos este unul dintre numeroşii georgieni care şi-au părăsit ţinuturile de baştină pentru a veni să se pună în slujba împăratului bizantin; drept plată pentru serviciile sale, primise pământuri în estul Imperiului, dar a fost nevoit să se replieze după dezastrul de la Mantzikert (1071) şi a început, ca şi fratele său Apasios, să dobândească bunuri în Tracia. Devotat lui Alexios Comnenul în momentul loviturii de stat a acestuia, la 1081, este trimis să lupte împotriva normanzilor debarcaţi în regiunea Dyrrachionului şi ameninţând Balcanii; el foloseşte deopotrivă lupta şi negocierea, se bucură de succes şi profită de el pentru a-şi rotunji avutul, cu atât mai mult cu cât l-a moştenit şi pe Apasios, mort fără urmaşi. Nici el nu are copii şi se arată preocupat de asigurarea unui loc de retragere pentru micul grup de fideli georgieni care l-au însoţit. Ca atare donează întreaga avere mănăstirii sale: douăsprezece sate, unsprezece domenii, şase fortăreţe, două mănăstiri şi patru ermitaje, un metoc (anexă de mănăstire), trei case de oaspeţi, un teren urban, plus imobile în oraş, pescării, mori şi drepturi de iarmaroace. Situate în patru regiuni (theme) diferite, ele se regrupează în trei blocuri închegate: cel pe care l-a moştenit de la Apasios, la gura râului Strymon; cel situat la sud de Philippopolis şi care este cel mai important; şi un al treilea la nord de *kastron*-ul Mosynopolis, ceva mai la sud în Tracia Orientală, la 20 de kilometri de mare. Personalul administrativ pare relativ restrâns, mărginindu-se la doi epitropi, care joacă rolul de economi, dar gestiunea de zi cu zi pare deconcentrată la nivelul fiecărui domeniu. Creşterea animalelor este importantă pentru Pakourianos: 78 de vite de pajişte, 110 cai de păşune şi 15 de călărit sau de transport, 238 de oi, 94 de berbeci şi 52 de capre, dar şi 47 de atelaje. Acestea din urmă arată că o parte a pământurilor, de bună seamă minoritară, dar nu neglijabilă, era exploatată în regie directă; de altfel, o parte din surplusul realizat de acest ansamblu va fi

distribuită salariaţilor şi parecilor.

Logica donării de către Attaleiates şi Pakourianos a pământurilor lor unei mănăstiri este evidentă, căci amândoi prevăd în mod minuţios repartizarea surplusului pe care este de presupus că-l va furniza averea lor. În cazul lui Attaleiates, care are un fiu şi deci se gândeşte la viitorul moştenitorilor săi, două treimi din surplus li se vor cuveni acestora, iar o treime va intra în vistieria mănăstirii pentru a-i întări rezervele, a căror noţiune economică apare acum. În cazul lui Pakourianos, situaţia este şi mai limpede, întrucât nu are moştenitori. Jumătate din surplusul aşteptat va fi distribuit săracilor şi angajaţilor ctitoriei; cealaltă va fi vărsată rezervei obligatorii, însă aceasta e limitată la 10 livre şi, când suma va fi fost atinsă, restul va fi consacrat cumpărării de noi bunuri funciare.

Pakourianos moare în luptă cu pecenegii, pentru a-şi apăra bunurile, şi ctitoria sa devine atunci pur monastică, într-un moment în care mănăstirile au ajuns o adevărată putere economică. Lucrurile nu au stat întotdeauna aşa: la origine, monahii trăiau din pomeni şi din munca lor manuală. Trebuie să se aştepte al doilea sinod de la Niceea (787) pentru ca instituirea unui econom să devină obligatorie. Faptul corespunde momentului în care devine limpede că aristocraţia se interesează în sfârşit de monahism şi începe să investească în el masiv. Dar organizarea riguroasă prevăzută de Teodor Studitul se pune cu încetineală în aplicare: gestiunea economică este la început străină şi chiar potrivnică idealului monastic. În novela sa din 964, Nikephoros Phokas prezintă un tablou frapant al situaţiei averilor monastice. Mănăstirile au dobândit suprafeţe considerabile de pământ, dar ele rămân nefolosite: împăratul atribuie această stare de lucruri faptului că laicii donează pământurile fără oamenii şi animalele de valorificat şi pe care, bunurile monastice fiind inalienabile, mănăstirile nu şi le pot procura. El descrie deci un dezechilibru între capitalul fix şi capitalul mobil, şi o subinvestiţie cronică. Şi aceasta, exact în momentul în

care prietenul său Atanasie întemeiază la Athos mănăstirea Marea Lavră, unde practică masiv investiţiile productive, sub forma canalizărilor de-a curmezişul muntelui, pentru irigaţii şi morărit, şi a unui port pentru corăbiile mănăstirii, care în curând vor cutreiera mările, cu scutire de taxă, pentru a vinde surplusul mănăstirii şi, de bună seamă, alte produse. Atanasie a stârnit furia zadarnică a eremiţilor de la Athos, ostili acestei orientări.

La acest sfârşit al secolului al X-lea, Lavra este, încă, o excepţie. Biserica inventează atunci un mijloc de a-i determina pe laicii înstăriţi să investească în mănăstiri. Unele dintre ele sunt încredinţate ca „donaţie pentru binefacere" (*charistike dorea*), pentru una, două sau trei generaţii, unor laici. Aceştia din urmă au drept îndatorire să întreţină mănăstirea şi monahii şi să îndeplinească obligaţiile caritabile prevăzute în hrisovul de întemeiere; în schimb, surplusul obţinut, care este deci un obiectiv normal pentru o mănăstire, le revine în întregime. La sfârşitul perioadei stabilite, mănăstirea îşi redobândeşte statutul originar. Principalul furnizor de *charistikai* este patriarhul Constantinopolului, dar donaţii de acest fel fac şi episcopii locali. Pe de altă parte, mănăstirile care au primit dreptul de a se administra singure, având deci statutul de „autodespot", se pot dona ele însele. Marele cărturar al secolului al XI-lea, Mihail Psellos (cf. Câţiva autori de primă mărime, cap. VII), este astfel solicitat în mai multe rânduri. El acceptă mănăstirea Medikion din Bithynia, care şi-a avut momentul de glorie în secolul al IX-lea, dar care pare ameninţată cu dispariţia când o primeşte Psellos: fără pământuri, dar cu datorii, pe care cărturarul le achită; el cumpără vite, plantează vii, abate cursuri de apă pentru irigaţii şi furnizează hrana monahilor din propriile-i resurse. „Înainte de a primi ceva, oricât de puţin, am cheltuit aura, constată Psellos; *a contrario*, mănăstirea a trebuit să-i furnizeze în cele din urmă un venit, dar după un timp anormal de lung faţă de cât era de aşteptat în mod legitim.

Fireşte, o asemenea instituţie ducea la abuzuri. Unii charistikarioi se grăbeau să demoleze clădiri şi să-şi însuşească materialele; alţii impuneau primirea de monahi aleşi de ei. Multe contracte erau încheiate fără inventar, şi la preluare, şi la predare. împăraţii şi patriarhii au luat măsuri pentru a remedia aceste abuzuri, dar nu pentru a suprima instituţia. Aceasta a murit de moarte naturală. Pe de o parte, potentaţii laici au găsit în cedarea directă de venituri fiscale, *pronoia*, un venit mai sigur fără a trebui să investească. Pe de altă parte, mergând pe urma marilor lavre athonite, călugării au devenit excelenţi administratori. De altfel, *charistike* îşi avea echivalentul intern lumii monastice: o mănăstire în stare precară era atribuită alteia în *epidosis*. Soarta sa însă nu era mai demnă de invidie: beneficiarul reuşea să facă astfel încât mănăstirea donată să devină o simplă dependinţă, un metoc. Oricum, aceasta este tendinţa generală: concentrarea mănăstirilor în folosul celor mai puternice. împăratul, mai cu seamă, donează mănăstiri imperiale lavrelor athonite; în câţiva ani, mănăstiri străvechi, precum cea de la Peristerai, în apropiere de Thessalonic, sau cea de la Polygyros, în centrul Peninsulei Halkidiki, devin simple metocuri ale Lavrei sau Ivironului.

Pe toată durata secolelor al X-lea şi al XI-lea, aceste mari mănăstiri cumpără bunuri şi primesc o sumedenie de donaţii; pământurile lor sunt cultivate de pareci, iar în locurile unde aceştia nu există, ele creează metocuri pentru a trimite monahi ai mănăstirii principale ca să supravegheze munca ţăranilor lor. Aceste mănăstiri obţin pentru pământurile lor, dar şi pentru corăbiile lor, condiţii fiscale preferenţiale. Pe scurt, ele devin puteri economice. Evoluţia încetineşte întrucâtva în secolul al XII-lea, căci aristocraţii laici se arată grijulii cu averile lor, dar apoi se reia. La sfârşitul Imperiului, mănăstirile ştiu să profite la maximum de situaţia politică, creată de schimbările permanente de dominaţie între Imperiu, sârbi şi otomani. În faţa fiecărei ameninţări politice, potentaţii laici cred că

pot să-şi apere bunurile donându-le mănăstirilor care, bineînţeles, nu le mai înapoiază. Dimpotrivă, ele dovedesc o aptitudine uimitoare de a obţine de la noii stăpâni, începând cu turcii, angajamentul de a nu se atinge de bunurile lor, acestea rămânând astfel singurele protejate, ceea ce atrage noi donaţii. În secolele al XIV-lea şi al XV-lea, mănăstirile au devenit principala putere economică, cel puţin în zonele rurale.

Trebuie spus că mentalitatea cuceritoare creată de investiţiile rodnice de care au dat dovadă îi lipsea în mod bizar aristocraţiei laice. În întreaga societate triumfă într-adevăr idealul autarhic. Acesta nu este surprinzător în cazul micii exploataţii ţărăneşti, care este, oricum, constrânsă la autarhie. Dar ea pătrunde şi în clasa conducătoare. Aceasta preferă aşa-numitele *autourgia*, adică bunuri care furnizează în fiecare an venituri fără a necesita investiţii suplimentare: arhetipul este creşterea animalelor, care permite sporirea şeptelului. Această subinvestiţie cronică este fără îndoială una dintre cauzele majore ale declinului bizantin. În acelaşi mod, aristocraţii sunt mari amatori de bunuri imobiliare urbane, prăvălii şi ateliere, care aduc în fiecare an o chirie; dar ei vor trebui să aştepte zilele de pe urmă ale Imperiului pentru a se lansa în comerţ. Comerţul, ca şi căutarea profitului de dragul profitului, este considerat ca o decădere.

ECONOMIA URBANĂ

ARTIZANATUL DE LUX

Fragment din poarta bisericii San Paolo fuori le Mura

O serie de produse au creat faima Bizanţului, în special a atelierelor din Constantinopol, megalopolis al iscusinţei, de unde plecau necontenit, mai cu seamă spre Occident, corăbii încărcate cu produse ce nu se găseau decât aici dacă se dorea să fie de calitate superioară. Porţi monumentale de bronz, sculptate cu fineţe după modelul celor care împodobeau principalele biserici din Constantinopol, au ajuns la biserica San Paolo fuori le Mura, din Roma, la catedralele din Trani, în Apulia, Amalfi şi Salerno, pe coasta tireniană, la mănăstirea Monte Cassino – toate, oferite de negustorul amalfitan Mauro Pantaleone. Atelierele din Constantinopol erau capabile să se adapteze la această cerere şi să graveze inscripţii în limba latină şi/sau să deseneze o iconografie a Sfântului Mihail, pe atunci străină bizantinilor. Ele foloseau meşteşugari străini, care şi-au semnat lucrările: porţile de la San Paolo din Roma, de pildă, comportă un nume armean scris în siriacă. De asemenea, o parte din mozaicurile care au ornamentat bisericile din Kiev, din Sicilia sau din Ţara Sfântă vor fi putut fi fabricate la Constantinopol înainte de a fi montate la faţa locului.

Dar producţia cea mai apreciată a Imperiului este mătasea. Aceasta prezintă un caracter particular, căci

anumite ţesături de mătase, mai cu seamă cele vopsite în purpuriu, dar şi în alte culori, sunt rezervate uzului imperial, fie pentru veşmintele suveranului, fie pentru darurile pe care acesta le oferă principalilor săi demnitari sau principilor străini. Pentru producţie şi comerţ, acestea sunt ţesături „interzise” (*kekolumena*). Începând din momentul în care Iustinian, în secolul al VI-lea, introduce cultura viermilor de mătase în Imperiu, aceste materiale textile sunt fabricate mai întâi în ateliere imperiale. Acestea sunt concentrate în Constantinopol, în interiorul palatelor imperiale: ţesătoarele în Marele Palat, boiangiii pentru purpuriu – în palatul Zeuxippos; începând din secolul al VIII-lea, fabricanţii de brocarturi sunt situaţi în palatul Eleutherios. Această concentrare geografică este menită să evite divulgarea secretelor de fabricaţie.

Ţesătură imperială de mătase decorată cu lei

Acest monopol pune problema mâinii de lucru. În epoca lui Iustinian, e vorba numai de sclavi aflaţi sub o aspră restricţie; condiţia lor s-a ameliorat sub Heraclius, în secolul al VII-lea, iar Leon VI eliberează sclavii imperiali la sfârşitul veacului al IX-lea. Aşadar, în secolele al X-lea şi al XI-lea, atelierele imperiale folosesc fără îndoială salariaţi, ceea ce ridică problema secretului pentru persoanele care ies din atelier. Femeile se ocupă de primele stadii ale fabricaţiei (torsul şi ţesutul); croitorii, boiangiii în purpuriu şi fabricanţii de brocarturi sunt bărbaţi. Desenele care ornamentează ţesăturile arată că aceşti artizani sunt adevăraţi artişti; inventivitatea în materie de culori este uimitoare: astfel, purpura de Tyr preparată cu suc de

murex, sau purpura violetă, ori nuanţe mai catifelate, de culoarea piersicii. În secolul al X-lea, monopolul imperial şi-a pierdut din stricteţe: novela 80 a lui Leon VI autorizează vânzarea de mici cupoane de purpură, iar *Cartea Eparhului,* din 912, reglementează fabricarea privată a ţesăturilor de mătase; însă veşmintele de talie mare şi foarte scumpe rămân interzise vânzării cel puţin până în secolul al XII-lea.

ARTIZANATUL ŞI COMERŢUL CU AMĂNUNTUL LA CONSTANTINOPOL

A

În 912, Leon VI promulgă un edict foarte important pentru cunoaşterea noastră despre artizanatul şi comerţul la Constantinopol: *Cartea Eparhului*. Eparhul, sau prefectul oraşului, este un funcţionar care există din 359; el e însărcinat în general cu poliţia şi justiţia în capitală, iar această

…" Greutate de o Livră poliţie priveşte şi meseriile. Încă din epoca romană, acestea sunt organizate, cel puţin pentru o parte dintre ele, în bresle. Noutatea, la începutul secolului al X-lea, este stabilirea în scris a reglementării unora dintre ele. Fiecare dintre cele 22 de titluri ale *Cărţii* este redactat conform unor modalităţi apropiate, cu mici deosebiri în ceea ce priveşte ordinea şi vocabularul folosite; nu încape îndoială că eparhul a efectuat o anchetă printre subordonaţii săi, dar şi cu privire la meşteşugurile în cauză, apoi a pus totul în ordine, fără a ajunge la o unificare totală, dar efectuând o clasificare ce se reflectă în starea actuală a *Cărţii*. Această redactare este apoi transmisă cancelariei imperiale, care îi adaugă un

preambul-tip, comparabil cu alte preambuluri de legi: textul este din acel moment gata de promulgare.

Titlurile de la 1 la 3 se referă la meserii asimilabile unor servicii publice: notari, aurari, bancheri-schimbători de bani. Titlurile de la 4 la 8 tratează despre meşteşugurile mătăsii, a căror importanţă politică am văzut-o; titlul 9, într-o tranziţie subtilă, reglementează statutul celor ce se ocupă de cusutul lenjeriei. Titlurile 10 – 19 se ocupă de meseriaşii care contribuie la aprovizionarea cu produse de primă necesitate: alimentare, ca brutarii sau negustorii de peşte, ori altele, ca lumânărarii, tăbăcarii sau săpunarii. Sfârşitul este mai confuz, ca şi cum ar fi vorba de un adaos ulterior: titlul 20 se referă la *legatarios*, adjunctul eparhului, titlul 21 – la geambaşi, iar titlul 22 – la diverşi antreprenori de construcţii. Cum *Cartea* ne este cunoscută printr-un mic număr de manuscrise, de altfel târzii, e greu să ştim dacă va fi comportat şi alte meserii; oricum, e vorba de un cod complex şi expresiv, care păstrează urmele unei actualizări ulterioare, deoarece prevede pedepse pentru cei ce refuză să accepte la plată o *nomisma tetarteron*, monedă emisă sub Nikephoros Phokas (963 – 969). Fapt este că multe meserii foarte importante, şi chiar vitale, pentru Constantinopol lipsesc, începând cu cea a lucrătorilor în bronz, care au dat numele lor unuia dintre cartierele celebre, situat în apropiere de Sfânta Sofia, Chalkoprateia, renumit şi printr-o biserică a Sfintei Fecioare, construcţie mai veche decât catedrala şi deţinătoare de icoane şi relicve.

Meşteşugurile au deci o organizare: fiecare dispune de un şef, care trebuie agreat de eparh, dar care pare a fi desemnat de breaslă. Aceasta are o viaţă colectivă, care nu se mărgineşte la desemnarea şefului ei, ci comportă şi sărbători, în special religioase: pe de altă parte, întrucât fiecare nou meşteşugar plăteşte cel mai adesea un drept de intrare în breaslă, aceasta este înzestrată cu o vistierie. O asemenea organizare îi permite eparhului un control lesnicios a tot ceea ce e de controlat, îndeosebi calificarea

profesională şi onestitatea noilor membri, al căror meşteşug este în mod vizibil garant. Mai multe meserii ţin astfel de un sistem de formare. Acesta din urmă este foarte amănunţit pentru notari, care întreţin şcoli, atât pentru instruirea generală, cât şi pentru ucenicia dreptului şi a întocmirii actelor: viitorul notar susţine un examen, care atestă că ştie pe de rost *Procheiron*-ul, manualul de drept promulgat de Vasile I între 870 şi 879, şi că este capabil să redacteze un act. Celelalte meserii se învaţă prin ucenicie într-o prăvălie sau un atelier, de la un meşter, care dispune astfel de mână de lucru auxiliară.

Pentru cea mai mare parte a meşteşugurilor, aceeaşi unitate economică realizează şi fabricaţia, şi vânzarea; aceasta este *ergasterion*-ul, deopotrivă prăvălie şi atelier. Prăvălia, cu faţadă îngustă, care serveşte drept vitrină, are deschidere la stradă, adesea în fundul porticului atunci când e vorba de o stradă cu porticuri; fabricaţia, care dă numele ei *ergasterion*-ului, se efectuează în spatele prăvăliei; pentru meşteşugurile exclusiv comerciale, partea din spate a prăvăliei serveşte drept antrepozit. Prăvălia poartă drept calificativ numele meşteşugului: în cazul tranzacţiilor, ergasterion-ul este transferat împreună cu activităţile sale; dar nu se ştie cine acorda autorizaţia practicării cutărei activităţi în cutare loc sau a schimbării activităţii, şi nici măcar dacă o asemenea autorizaţie era necesară.

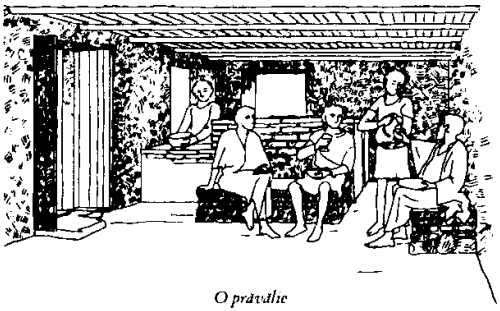

O prăvălie

Cele mai multe dintre aceste *ergasteria* sunt mici întreprinderi familiale, exploatate de un meşter şi familia sa. El îşi pune soţia, fiii şi ginerii la lucru pe echipamentele

care îi aparţin; atelierul se transmite de la o generaţie la alta. Există adesea salariaţi şi ucenici, dar aceştia reprezintă o mână de lucru auxiliară. Acelaşi meşter poate să exploateze mai multe *ergasteria* ale aceleiaşi meserii, dar atelierele anexe trebuie atunci să fie conduse de sclavi, din cauza responsabilităţii civile: într-adevăr, un gerant ar fi personal responsabil, în timp ce sclavul angajează responsabilitatea proprietarului său.

Anumite ateliere de meşteşuguri importante, de exemplu mătăsăriile, pot să folosească un număr destul de mare de salariaţi. Aceştia sunt, pentru epoca respectivă, relativ protejaţi. Durata normală a contractului de muncă este de o lună: pe durata acestui interval este interzis să se ademenească în scop de angajare un lucrător al unui concurent. Deşi nu avem indicii despre ucenicia unui lucrător, e limpede că există lucrători la fel de calificaţi ca meşterul lor. Salariul lor este desigur variabil, dar, pentru cei mai calificaţi, el se situează în jurul unei jumătăţi de *miliaresion* pe zi; dacă sunt angajaţi permanenţi, la cele vreo 280 de zile lucrătoare dintr-un an asta înseamnă un salariu anual de circa 12 *nomismata*. Acest câştig oferă un nivel de viaţă corespunzător, însă nu şi posibilitatea de a economisi îndeajuns pentru a deveni meşter, decât în cazul căsătoriei cu fiica unui meşter.

MARELE COMERŢ

Geografic, Imperiul Bizantin este în mod ideal plasat, mai cu seamă prin oraşele sale portuare, începând cu capitala, pentru marele comerţ. Acesta nu a încetat cu adevărat niciodată, nici măcar când făceau ravagii războiul pe mare cu arabii şi pirateria acestora. Constantinopolul perpetuează tradiţia armatorilor: la începutul secolului al IX-lea, pentru a-i îndemna să facă negoţ, dar şi pentru a asigura statului venituri, împăratul Nikephoros I le impune acestora un împrumut forţat cu un indice de 16, 6%; acesta dă, mai bine decât coeficientul legal al pieţei monetare, de două ori mai ridicat, o idee şi despre costul banilor, şi despre profiturile care se pot obţine din marele

comerţ. De altfel, bizantinii sunt consideraţi, chiar înaintea italienilor, şi împreună cu arabii, cu care fac negoţ, maeştri în arta societăţii comerciale: comanditari împrumută bani armatorilor de nave şi încasează trei sferturi din profituri; uneori negustorul investeşte o parte şi atunci profitul este împărţit pe jumătate.

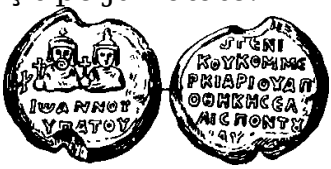

Sigiliu de comercian însărcinaţi cu perceperea taxelor pe comerţ

Corăbiile bizantine cu provă bombată şi vele cutreieră mările mai întâi pentru a face comerţ cu produse alimentare, dar şi pentru a furniza, în special Constantinopolului, materii prime – metale, mătase, în – necesare artizanatului. Ele aduc şi produse orientale, care ajung în Imperiu de la capătul Mării Negre (Trapezunt) sau de pe coasta siriană. La punctul maxim al înfruntărilor, negustori sirieni îşi au cartierele lor în capitală, unde se află, uneori, de peste zece ani; încă din secolul al VII-lea, negustori musulmani au o moschee la Constantinopol. Aceiaşi negustori, bizantini şi străini, exportă produsele Imperiului şi cele pe care le furnizează artizanatul de lux, atât de apreciat, din Constantinopol. În mai multe rânduri este necesar să se reorganizeze porturile Constantinopolului, care au tendinţa de a se colmata: portul teodosian, la Propontida, îşi încetează astfel orice activitate în secolul al X-lea. Însă poziţia adăpostită permite o nouă tehnică, mai bine adaptată dinamismului comercial (cf. supra, Consecinţele monetare): malurile Propontidei şi ale Cornului de Aur se umplu de *skalai*, scări de lemn perpendiculare pe mal şi comportând debarcadere paralele cu acesta: în spatele scărilor se construiesc antrepozite mai mult sau mai puţin închise, numite *emboloi*, ca şi porticurile străzilor comerciale.

După ruşii de la începutul secolului al X-lea,

negustorii italieni sosesc la sfârşitul acestui veac la Constantinopol, apoi în celelalte oraşe portuare şi în principalele oraşe din interior. Aceştia sunt, mai întâi, cetăţeni ai oraşelor ce fac teoretic parte din Imperiu, Amalfi şi Veneţia. Din 992, Veneţia obţine o diminuare cu 10% a dreptului de circulaţie, plătit în principiu de toată lumea, indiferent de origine; în 1082, veneţienii obţin o dispensă totală şi concesionarea de aşezăminte în Cornul de Aur, care devin curând adevărate cartiere. În secolul al XII-lea, sosesc, la rândul lor, pisanii, apoi genovezii. La început ei sunt bine primiţi, deoarece aduc o prosperitate generală; dar atmosfera se degradează începând de pe la mijlocul secolului. În 1171, Manuel I Comnenul porunceşte să fie expulzaţi toţi veneţienii; faptul le permite acestora să scape de masacrul general din 1182. Desigur, negustorii italieni sunt repede din nou admişi, dar lecţia a fost reţinută: trebuie să se dobândească siguranţă în ceea ce priveşte Constantinopolul, ceea ce veneţienii întreprind cu a patra cruciadă.

Restabilirea Imperiului în 1261 marchează, dimpotrivă, triumful genovezilor, care devin curând stăpânii întregului cartier Pera, din nordul Cornului de Aur, şi cutreieră Marea Neagră. Fireşte, comerţul Constantinopolului este de acum în mâinile italienilor, însă negustorii bizantini, cărora li se alătură curând aristocraţia, pe care situaţia economică o sileşte să se umilească, se asociază acestuia. În 1453, oraşul este parţial în ruină, artizanatul aproape că a dispărut, dar comerţul, devenit aproape în întregime de tranzit, rămâne prosper şi cucerirea otomană nu-i pune câtuşi de puţin capăt.

BIZANTINII

V

TIMPUL

În această privinţă, ca şi în celelalte, Bizanţul este mai întâi continuarea Romei, atât în ceea ce priveşte măsurarea timpului, cât şi în ceea ce priveşte calendarul.

Orele zilei, lunile, modul de plasare a zilelor în interiorul lunilor după sistemul calendelor, idelor şi nonelor nu se schimbă, cel puţin în cursul primelor secole. Dar, începând din veacul al IV-lea, Imperiul se creştinează: timpul lui Dumnezeu şi al slujitorilor săi se întâlneşte cu timpul zeilor şi cel al cetăţii romane extinse la un întreg Imperiu. Or, timpul este în multe privinţe o dată politică şi ideologică. Putere publică, puterea imperială trăieşte în parte din impozitele pe care le percepe anual la dată fixă. Punctul de referinţă pentru numărarea anilor poate oare să rămână întemeierea Romei într-un imperiu dominat de-acum de o religie eshatologică, o religie care aşteaptă sfârşitul lumii şi moşteneşte o istorie a originilor sale ce ţine de adevărul revelat, chiar dacă împăratul este locotenentul lui Dumnezeu pe pământ? Iar noua religie se dovedeşte rapid o religie intruzivă, a cărei liturghie ritmează viaţa nu a tuturor locuitorilor Imperiului, dar a unei părţi notabile şi influente, mai întâi clericii, apoi monahii (cf. Cadrele, cap. VI).

Scurgerea timpului în cursul anului este deci în mod clar o preocupare publică. Ceea ce cunoaştem cel mai bine referitor la Bizanţ este ceremonialul imperial, cu grijă codificat, astfel încât împăratul Constantin Porfirogenetul (913 – 959) a pus să se compileze o carte *Despre ceremonii* şi mai mulţi înalţi demnitari au redactat lucrări specializate numite *taktika* (de la verbul care înseamnă „a rândui”). Cea mai celebră dintre acestea, scrisă în 899 de către un înalt funcţionar al Palatului, Philotheos, ne descrie ciclul complet al ospeţelor oferite de împărat şi care urmează ordinea sărbătorilor, aproape toate religioase, începând de la Crăciun, dar cărora li se adaugă sărbătorile care îi comemorează pe împăraţii dinastiei macedonene, atât pe Vasile I (867 – 886), tatăl împăratului domnitor pe atunci, Leon VI, cât şi pe acesta şi pe fratele său Alexandru, de asemenea încoronat. Timpul politic şi timpul religios sunt deci strâns îngemănate; la acest nivel, este o evidenţă, căci împăratul este locotenentul lui

Dumnezeu pe pământ.

Pentru masa populaţiei, cea mai importantă este scurgerea cotidiană a timpului; aceasta este succesiunea vârstelor vieţii, cu marile etape de la naştere până la moarte. Cu atât mai mult cu cât mortalitatea este ridicată, îndeosebi cea infantilă, iar speranţa de viaţă este oricum scurtă: timpul care trece e resimţit în mod cu atât mai acut.

CALENDARUL

Acesta comportă trei niveluri: zilele în cadrul lunilor, aşa cum sunt definite de calendarul iulian datând de la Cezar, lunile anului şi numărarea anilor care se succed.

Pentru zile, noutatea este totală, săptămâna fiind de acum decalată de lunile solare ale calendarului iulian. Istorisirea *Facerii* este cea care se impune: Dumnezeu a creat lumea în şase zile şi s-a odihnit într-a şaptea, ziua de Sabat. Bizanţul adoptă deci săptămâna în toată stricteţea ei: ea se termină cu sâmbăta noastră, numită *sabbat*. Dar temelia lumii noi este învierea lui Hristos: prima zi a săptămânii va fi deci această nouă creaţie a cerului şi-a pământului, Ziua Domnului (*Kyriake*). Creştinii răsăriteni nu reţin în cele din urmă denumirea celorlalte zile ale săptămânii aşa cum a parvenit ea din Egipt (şi subzistă în calendarul nostru de astăzi), adoptată de o parte a comunităţilor evreieşti, unde zilele urmau o ordine complicată întemeiată pe distanţa presupusă a planetelor faţă de Pământ, începând cu Soarele şi Luna. Vinerea devine ziua „pregătirii” (*paraskeve*) şi celelalte zile sunt, simplu, a doua (luni), a treia (marţi), a patra (miercuri) şi a cincea (joi), stil deja cunoscut de alte comunităţi evreieşti. Cu toate acestea, actele oficiale, cronicarii şi chiar scriitorii ecleziastici nu folosesc în general zilele săptămânii, ci doar zilele, exprimate în numere, ale lunii (de unde numele lor de mineie), ceea ce este destul de comod pentru perenitatea sistemului, evitându-se deplasarea cu o zi a fracţiunilor de lună din an în an.

Ziua săptămânii Ziua săptămânii

(Bizanţ)	(Occident)
Kyriake (ziua Domnului)	Duminică (ziua Domnului)
A doua	Luni (ziua Lunii)
A treia	Marţi (ziua lui Marte)
A patra	Miercuri (ziua lui Mercur)
A cincea	Joi (ziua lui Jupker)
Paraskeve (pregătirea)	Vineri (ziua lui Venus)
Sahhat	Sâmbătă (ziua de Sabat)

Pentru lunile anului, tradiţia romană este cea care se impune, cu toate că majoritatea acestora poartă numele unor zeităţi păgâne (de pildă, martie pentru Marte, iunie pentru Iuno, ianuarie pentru Ianus) sau al unor împăraţi de asemenea păgâni (iulie pentru Iulius Cezar, August). Anul roman începe în martie, de unde numele lunilor septembrie, noiembrie şi decembrie. Din secolul al III-lea, începutul anului fusese deplasat pe 1 septembrie şi Imperiul Bizantin a păstrat această datină până la sfârşit. Calendarele liturgice s-au adaptat la ea: când s-au păstrat *mentologia* complete (liste de sfinţi aranjaţi în ordinea sărbătorii lor în calendar: cf. Sentimentul religios, cap. VI), ele încep din 1 septembrie. De altfel, Orientul nu a cunoscut controversele violente care au agitat Occidentul creştin cu privire la stabilirea datei Paştelui, chiar dacă aceasta a fost subiect de dezbatere vreme de mai multe secole.

Mai rămânea de fixat cifra miilor. Datarea de la întemeierea Romei era exclusă; datarea prin domnia împăraţilor nu putea veni decât în al doilea rând, deoarece aceştia se schimbau frecvent şi începutul domniei lor nu coincidea niciodată cu cel al anului. Datarea după consulii care se succed în fiecare an nu a supravieţuit dispariţiei consulatului în secolul al VI-lea. Încetul cu încetul se

impune necesitatea datării de la crearea lumii, şi aceasta în perspectiva Parusiei, întoarcerea lui Hristos pe pământ: ea va marca sfârşitul lumii, pe care creştinii îl aşteaptă, căci salvarea lor depinde de Judecata de Apoi, care va avea loc atunci. Sprijinindu-se atât pe istorisirile din Vechiul Testament, cât şi pe genealogia lui Hristos, aşa cum figurează ea la începutul Evangheliei după Matei, calculul poate da rezultate diferite. În secolul al VII-lea se impune definitiv era bizantină, rezultând de fapt dintr-o aliniere a calculului computiştilor, care ajungea să dateze crearea lumii la 31 martie 5008 î.Hr., şi a uzanţei politice, statornicite de peste trei secole, de a situa începutul anului civil pe 1 septembrie. Ca atare, documentele oficiale se datează în anul lumii socotit de la 1 septembrie 5509. Pentru a afla anul erei noastre, trebuie deci să scădem 5509 între 1 septembrie şi 31 decembrie şi 5008 între 1 ianuarie şi 31 august.

Acest calcul este, într-un anumit fel, un compromis. Convingerea computiştilor era că lumea trăia cicluri de o mie de ani, că Hristos se născuse la mijlocul celui de-al şaselea ciclu şi că, după toate aparenţele, nu avea să existe un al şaptelea. Desigur, calculul care dă 5509 nu este exact, dar toate celelalte moduri de calcul se dovediseră de asemenea false: astfel, computul alexandrin, adoptat, de exemplu, de cronicarul Teofan, ajungea la data creaţiei 5492, adică aproximativ aceeaşi distanţă era în final adoptată, însă în celălalt sens. Cu toate astea, apropierea sfârşitului ciclului, care ar fi trebuit să se situeze pe la anul 500, nu pare să fi stârnit o nelinişte comparabilă cu cea care se atribuie, de altfel în mod exagerat, Occidentului faţă de anul 1.000. Odată depăşit acest stadiu, aşteptarea s-a reluat: cum Constantinopolul căzuse în 1453, patriarhul Gennadios Şcolarios, care îşi exercita funcţia sub dominaţie otomană, putea să creadă în sfârşitul lumii când avea să se încheie al şaptelea ciclu, în 1492; de altminteri, această credinţă se răspândise în cursul ultimului secol de existenţă a unui Imperiu Bizantin a cărui cădere era în

mod vădit aşteptată chiar de supuşii săi. Între sfârşitul mileniului al VI-lea şi sfârşitul celui de-al VII-lea, teama eshatologică nu a dispărut totuşi, mai cu seamă cum se apropia mijlocul acestui al VII-lea mileniu, ceea ce corespundea cu aproximaţie mileniului naşterii lui Hristos. La apogeul puterii sale, împăratul Vasile II (976 – 1025) a fost în chip insistent îndemnat de unii să abandoneze lupta sa decisivă împotriva bulgarilor, care avea să-i aducă porecla de „omorâtorul de bulgari", pentru a purcede la cucerirea Ierusalimului, astfel încât Imperiul universal al cărui stăpân era să se afle în posesia locului presupus al Parusiei în ziua în care aceasta avea să se producă. În definitiv, predecesorul lui Vasile, Ioan Tzimiskes, ajunsese la 150 de kilometri de Oraşul Sfânt. Preocuparea nu era totuşi suficient de pregnantă sau de răspândită pentru a-l determina pe Vasile să se abată de la obiectivul său principal ca să înfrunte puterea califatului fatimid din Cairo, în alt chip redutabil şi care i se părea, pe drept cuvânt, peste puterile sale. Cu toate acestea, literatura apocaliptică, adesea de origine orientală, venită din regiunile de limbă siriacă sau de la comunităţi evreieşti din afara Imperiului, şi ulterior răspândită pe scară largă în Occident, a rămas în mod constant prezentă în Bizanţ.

Caracterul administrativ al acestui mod de datare prin anul lumii se manifestă într-o altă instituţie: indicţiunea, care la început este de natură fiscală. Ea există de pe timpul reformei lui Diocleţian, însoţită de o cadastrare a pământurilor şi a mijloacelor de exploatare a acestora, în 297. De atunci, indicţiunea este ciclul de cincisprezece ani care separă două reînnoiri ale cadastrului: primul an al primei indicţiuni ar fi deci de la 1 septembrie 297 la 31 august 298, iar al cincisprezecelea, de la 1 septembrie 311 la 31 august 312 etc. Totuşi, numărul de indicţiuni cu începere din 297 este repede uitat şi anii se datează după poziţia în ciclul indicţional. Toţi anii sunt deci cuprinşi între unu şi cincisprezece. Acest tip

Mai rămânea de fixat cifra miilor. Datarea de la întemeierea Romei era exclusă; datarea prin domnia împăraţilor nu putea veni decât în al doilea rând, deoarece aceştia se schimbau frecvent şi începutul domniei lor nu coincidea niciodată cu cel al anului. Datarea după consulii care se succed în fiecare an nu a supravieţuit dispariţiei consulatului în secolul al VI-lea. Încetul cu încetul se impune necesitatea datării de la crearea lumii, şi aceasta în perspectiva Parusiei, întoarcerea lui Hristos pe pământ: ea va marca sfârşitul lumii, pe care creştinii îl aşteaptă, căci salvarea lor depinde de Judecata de Apoi, care va avea loc atunci. Sprijinindu-se atât pe istorisirile din Vechiul Testament, cât şi pe genealogia lui Hristos, aşa cum figurează ea la începutul Evangheliei după Matei, calculul poate da rezultate diferite. În secolul al VII-lea se impune definitiv era bizantină, rezultând de fapt dintr-o aliniere a calculului computiştilor, care ajungea să dateze crearea lumii la 31 martie 5008 î.Hr., şi a uzanţei politice, statornicite de peste trei secole, de a situa începutul anului civil pe 1 septembrie. Ca atare, documentele oficiale se datează în anul lumii socotit de la 1 septembrie 5509. Pentru a afla anul erei noastre, trebuie deci să scădem 5509 între 1 septembrie şi 31 decembrie şi 5008 între 1 ianuarie şi 31 august.

Acest calcul este, într-un anumit fel, un compromis. Convingerea computiştilor era că lumea trăia cicluri de o mie de ani, că Hristos se născuse la mijlocul celui de-al şaselea ciclu şi că, după toate aparenţele, nu avea să existe un al şaptelea. Desigur, calculul care dă 5509 nu este exact, dar toate celelalte moduri de calcul se dovediseră de asemenea false: astfel, computul alexandrin, adoptat, de exemplu, de cronicarul Teofan, ajungea la data creaţiei 5492, adică aproximativ aceeaşi distanţă era în final adoptată, însă în celălalt sens. Cu toate astea, apropierea sfârşitului ciclului, care ar fi trebuit să se situeze pe la anul 500, nu pare să fi stârnit o nelinişte comparabilă cu cea care se atribuie, de altfel în mod exagerat, Occidentului

faţă de anul 1.000. Odată depăşit acest stadiu, aşteptarea s-a reluat: cum Constantinopolul căzuse în 1453, patriarhul Gennadios Şcolarios, care îşi exercita funcţia sub dominaţie otomană, putea să creadă în sfârşitul lumii când avea să se încheie al şaptelea ciclu, în 1492; de altminteri, această credinţă se răspândise în cursul ultimului secol de existenţă a unui Imperiu Bizantin a cărui cădere era în mod vădit aşteptată chiar de supuşii săi. Între sfârşitul mileniului al VI-lea şi sfârşitul celui de-al VII-lea, teama eshatologică nu a dispărut totuşi, mai cu seamă cum se apropia mijlocul acestui al VII-lea mileniu, ceea ce corespundea cu aproximaţie mileniului naşterii lui Hristos. La apogeul puterii sale, împăratul Vasile II (976 – 1025) a fost în chip insistent îndemnat de unii să abandoneze lupta sa decisivă împotriva bulgarilor, care avea să-i aducă porecla de „omorâtorul de bulgari”, pentru a purcede la cucerirea Ierusalimului, astfel încât Imperiul universal al cărui stăpân era să se afle în posesia locului presupus al Parusiei în ziua în care aceasta avea să se producă. În definitiv, predecesorul lui Vasile, Ioan Tzimiskes, ajunsese la 150 de kilometri de Oraşul Sfânt. Preocuparea nu era totuşi suficient de pregnantă sau de răspândită pentru a-l determina pe Vasile să se abată de la obiectivul său principal ca să înfrunte puterea califatului fatimid din Cairo, în alt chip redutabil şi care i se părea, pe drept cuvânt, peste puterile sale. Cu toate acestea, literatura apocaliptică, adesea de origine orientală, venită din regiunile de limbă siriacă sau de la comunităţi evreieşti din afara Imperiului, şi ulterior răspândită pe scară largă în Occident, a rămas în mod constant prezentă în Bizanţ.

Caracterul administrativ al acestui mod de datare prin anul lumii se manifestă într-o altă instituţie: indicţiunea, care la început este de natură fiscală. Ea există de pe timpul reformei lui Diocleţian, însoţită de o cadastrare a pământurilor şi a mijloacelor de exploatare a acestora, în 297. De atunci, indicţiunea este ciclul de cincisprezece ani care separă două reînnoiri ale

cadastrului: primul an al primei indicţiuni ar fi deci de la 1 septembrie 297 la 31 august 298, iar al cincisprezecelea, de la 1 septembrie 311 la 31 august 312 etc. Totuşi, numărul de indicţiuni cu începere din 297 este repede uitat şi anii se datează după poziţia în ciclul indicţional. Toţi anii sunt deci cuprinşi între unu şi cincisprezece. Acest tip de datare, frecvent în surse şi fără îndoială în viaţa de zi cu zi, nu defineşte data decât cu un multiplu de aproximativ cincisprezece ani. Să luăm drept exemplu o decizie a unui funcţionar numit Simeon, care le confirmă monahilor de la mănăstirea Marea Lavră, din Halkidiki, drepturile acesteia asupra a 32 de pareci. El este datat septembrie, indicţiunea 3. Cum funcţionarul acţionează la ordinul unui împărat nenumit, dar calificat drept „răposatul” Nikephoros Phokas (963 – 969), deducem că împăratul domnitor menţionat este, după toate probabilităţile, Ioan Tzimiskes (969 – 976): indicţiunea 3 merge din septembrie 974 până în august 975 şi corespunde anului lumii 6483.

Dacă perindarea anotimpurilor şi modul în care o percep bizantinii nu au nimic original, momentele importante ce marchează cursul anului prezintă un interes cert şi denotă un alt contact între fondul roman şi păgân şi o civilizaţie care se vrea creştină, între sărbătorile laice şi calendarul sărbătorilor liturgice. Anumite sărbători păgâne nu dispar repede. Dacă Lupercaliile, festivităţi închinate deopotrivă întemeierii Romei şi fertilităţii, nu se menţin după secolul al VI-lea, altele dăinuie până în veacul al X-lea. Astfel, sărbătoarea legămintelor (Bota, 3 ianuarie), care mai dădea încă loc la sacrificii când sinodul *în Trullo* (692) pretinde interzicerea lor din acest motiv, constituie în continuare prilej de curse la Hipodrom, organizate de împărat, în secolul al X-lea. La fel, Brumalia, sărbătorile lui Dionysos, celebrate din 24 noiembrie până în 21 decembrie, care marchează încheierea fermentaţiei vinului şi sfârşesc prin a se întrepătrunde cu Naşterea Domnului, există încă în secolul al VI-lea; sinodul *în Trullo* decretează

şase ani de excomunicare pentru oricine participă la ele. Cu toate acestea, ele sunt încă practicate la curtea imperială, unde, în secolul al X-lea, demnitarii îl aclamă pe împărat şi îi urează o domnie îndelungată, acesta distribuindu-le în schimb pungi cu aur. În secolul al XII-lea, ele încă nu dispăruseră. La acestea se adaugă sărbători de tip civic, printre care cea mai importantă, în capitală, era ziua de 11 martie, aniversarea inaugurării Constantinopolului de către Constantin, şi care prilejuia la Hipodrom cele mai splendide curse de care ale anului (cf. Hipodromul, cap. IX), însoţite de distribuţii de pâine şi peşti, deşi acestea dispăruseră din obişnuinţele constantinopolitanilor. În oraşele de provincie, sărbătorile civice corespund mai degrabă cu sărbătorile religioase, cele ale sfântului protector de la care oraşul posedă eventual relicve.

La sate, ritmul este copiat mai mult după anotimpuri şi lucrările pe care le implică acestea. Cunoştinţele noastre în această privinţă sunt însă foarte răzleţe. Se pare totuşi că două sărbători corespund destul de bine solstiţiilor, foarte importante pentru lucrările agricole, încă şi mai strâns legate decât cele ale oraşelor de durata zilei: Naşterea Domnului corespunde cu aproximaţie solstiţiului de iarnă, iar cea a Sfântului Ioan Botezătorul, solstiţiului de vară. Pe cât se pare, creştinismul s-a mulţumit să asume cutumele păgâne creştinându-le, mai degrabă decât să înfrunte datinile imemoriale.

Bineînţeles, în acest Imperiu creştin, calendarul sărbătorilor

A

liturgice, nenumărate, se impune sau se suprapune. În afară de Paşte, sărbătoare principală, ciclul celor douăsprezece (alte) sărbători cuprinde trei sărbători mobile legate de aceasta dintâi (Floriile, înălţarea şi Rusaliile) şi nouă fixe, legate de Hristos (Buna-Vestire, Naşterea Domnului, Bobotează, întâmpinarea Domnului sau Hypapante, Schimbarea la Faţă) sau de Sfânta

Fecioară Maria (Naşterea, Intrarea în biserică, Adormirea), la care se adaugă înălţarea Sfintei Cruci. Acestor sărbători li se adaugă Tăierea împrejur, două sărbători legate de Ioan Botezătorul – Naşterea, în 24 iunie, şi Tăierea Capului, în 29 august precum şi sărbătoarea Sfinţilor Petru şi Pavel (29 iunie). Dar această colecţie deja bogată poate fi sporită de sărbători locale. Într-adevăr, fiecare oraş şi numeroase sate îşi au sfântul lor protector, o persoană a cărei viaţă în locul respectiv poate să fi fost reală sau doar pretinsă, dar a cărei sărbătoare face parte din identitatea comunităţii. Unul dintre cele mai bune exemple este cel oferit de oraşul care a fost multă vreme al doilea ca importanţă al Imperiului, Thessalonic. Sfântul său patron, Dimitrie, este sărbătorit acolo, din secolul al V-lea, pe 26 octombrie şi această sărbătoare este prilejul unuia dintre târgurile cele mai importante din Imperiu.

ZIUA, ORELE ŞI MĂSURAREA TIMPULUI

O zi se numeşte literalmente „noapte-zi”, deci ansamblul format din o noapte şi o zi, care prezintă avantajul de a avea o durată fixă, în timp ce durata zilei şi a nopţii variază în funcţie de anotimpuri. Ziua, ca şi noaptea, numără douăsprezece ore, de durată variabilă în tot cursul anului. Prima oră a zilei începe la răsăritul soarelui, a treia corespunde mijlocului dimineţii, sfârşitul celei de-a şasea marchează mijlocul zilei şi sfârşitul celei de-a noua, mijlocul după-amiezii. Ultima oră a zilei constituie seara. Ceea ce urmează după apusul soarelui se numeşte *apodeipnon*, literal, după-cină. Orele nopţii, uneori împărţite în patru veghi, ca în epoca romană, se numără în acelaşi mod, cu o delimitare clară a „miezului nopţii” (*mesonykton*). Fireşte, în mănăstiri, ciclul rugăciunilor şi al slujbelor ritma în chip mai intens ziua şi noaptea, dar această rigoare era necunoscută omului de rând.

Variabilitatea orelor în tot cursul anului face imposibilă folosirea unor unităţi de timp mai mici. Precizia se mărgineşte de obicei la exprimarea faptului că o acţiune

sau un eveniment se situează spre începutul, mijlocul sau sfârşitul cutărei ore a zilei sau a nopţii. Singurii care pot şi trebuie să meargă mai departe sunt învăţaţii, în special cei pasionaţi de astronomie, de altfel cu atât mai apreciată cu cât nu e deloc deosebită de astrologie. Observarea aştrilor necesită împărţirea zilei în 24 de ore. În secolul al XI-lea, Mihail Psellos poate astfel să propună diviziuni mai mici, conform unui sistem care amestecă o numerotare zecimală şi duodecimală. Ora s-ar fi compus din 5 *lepta* (termen ce desemnează astăzi minutul în limba greacă), de la adjectivul care înseamnă „mărunt", cuprinzând 20 de *stigmai* (puncte). Fiecare dintre aceste *stigmai* ar fi comportat 12 *rhopai* (clipe), deci 240 de clipe pe oră.

A şti cât este ora, ca şi a măsura timpul, se dovedeşte aşadar o dificultate majoră: bizantinii nu au ceas. Termenul „orologiu" vine din greacă: literalmente, „a spune ora", *horologion*. El desemnează mai întâi un cadran solar şi deci nu funcţionează decât pe timpul zilei: Iustinian dispusese să se instaleze unul monumental pe edificiul (Milion) care marca începutul străzii mari a Constantinopolului, Mese. Dar bizantinii foloseau şi clepsidra, un instrument în care apa se scurge prin nişte orificii minuscule, în mod constant; clepsidrele, cel puţin, pot fi folosite şi noaptea, şi funcţionează în chip statornic tot anul; ele pot indica aceeaşi oră oricare ar fi latitudinea, care impune durata zilei, şi longitudinea, care creează decalajul orar. Dificultatea primordială era etalonarea lor, deoarece aceasta nu se putea face, cu ajutorul cadranelor solare, decât la echinocţii.

Bizantinii deveniseră maeştri în arta confecţionării de clepsidre şi a transformării lor în mecanisme ce constituiau, la rândul lor, opere de artă. La începutul secolului al VI-lea, retorul şi exegetul palestinian Prokopios din Gaza ne dă o descriere amănunţită a orologiului hidraulic public din cetatea sa: la drept vorbind nu prea creştin, acest orologiu era ornat cu automate care arătau, pe durata celor douăsprezece ore ale zilei, cele

douăsprezece munci ale lui Hercule; din nefericire, nu se descrie mecanismul utilizat. La Constantinopol, *Horologion*-ul prin excelenţă mărginea colţul sud-vestic al Sfintei Sofia; el avea douăzeci şi patru de porţi care se deschideau şi se închideau în continuitatea celor douăzeci şi patru de ore ale zilei.

Secolul al IX-lea a cunoscut o întrebuinţare strategică a clepsidrelor. Învăţatul Leon Matematicianul l-a sfătuit pe împăratul Teofil să instaleze două clepsidre sincronizate, una la Constantinopol şi alta într-o fortăreaţă situată la Porţile Ciliciene – trecătoarea din Munţii Taurus care închide Asia Mică atunci când se vine dinspre Câmpia Ciliciei, pe vremea aceea ocupată de arabi –, la peste 800 de kilometri de capitală. O reţea de fortăreţe permitea să se aprindă un foc în fortăreaţa următoare de îndată ce fortăreaţa precedentă îl aprindea pe al său: în mai puţin de o oră, aprinderea focurilor ajungea din Taurus la Constantinopol. Fortăreaţa de la Porţile Ciliciene îşi aprindea focul la începutul unei ore, astfel încât capitala era alertată în cursul aceleiaşi ore. Fiecăreia dintre ore îi corespundea un mesaj diferit: împăratul era astfel avertizat în cursul zilei despre natura şi importanţa unei incursiuni arabe, în vreme ce reţeaua Poştei imperiale, deşi bine organizată, ar fi avut cu siguranţă nevoie de patru sau cinci zile, în această zonă cu relief accidentat, înainte de a aduce aceeaşi veste autorităţilor. Ca atare, e de înţeles că Teofil, solicitat de califul al-Mamun, care îşi întemeia pe atunci Casa înţelepciunii la Bagdad, să i-l trimită pe Leon pentru ca acesta să-i predea geometria euclidiană, a refuzat să se lipsească, chiar şi provizoriu, de un savant atât de important din punct de vedere strategic.

Dacă îi lăsăm deoparte pe aristocraţi, care au un gen de viaţă specific, şi pe monahi şi toţi cei care urmează genul lor de viaţă, al căror orar este în general stabilit de regula fiecărei mănăstiri, ziua obişnuită a bizantinului, deci în afara zilelor de sărbătoare, este ritmată de un element natural, lumina zilei, şi de două ocupaţii majore,

munca şi masa. Numărul meselor este în general limitat la două*: ariston*-ul este un mic dejun uşor, servit în cursul dimineţii; masa principală (<*deipnon*, cina) e servită spre seară, după ziua de lucru. Unii autori menţionează şi o gustare în zorii zilei, numită *prosphagion*, „ceea ce se mănâncă înainte" de a trece la îndeletnicirile obişnuite. Restul zilei este consacrat muncii, la câmp în zonele rurale şi în ateliere şi prăvălii la oraş. Durata zilei de lucru variază în funcţie de anotimpuri, ceea ce corespunde intensităţii muncii cerute de ciclul agricol. În oraş, iluminatul, care se face cu opaiţe sau lumânări, este, deopotrivă, prea costisitor şi insuficient de puternic pentru ca partea cea mai mare a meşteşugarilor să-l poată folosi la lucru în condiţii normale. În schimb, el permite veghile, eventual cu destinderea prin practicarea unor jocuri sau, pentru cei care obişnuiesc să o facă şi care aparţin aproape cu toţii aristocraţiei, a lecturii.

La oraş, această bună rânduială este perturbată de unele date suplimentatre. În primul rând, mult mai mult ca la ţară, nu e vorba nici pe departe ca fiecare să aibă o meserie cu caracter permanent şi un acoperiş deasupra capului. Şi deşi iluminatul urban este rudimentar, ba chiar, cel mai adesea, inexistent, nu toată lumea se întoarce acasă, dacă are o casă, la căderea nopţii. O meserie, cel puţin, se practică preferenţial, cu toate că nu exclusiv, noaptea: prostituţia; aceste femei sunt, de altfel, singurele ce pot fi întâlnite pe străzi după lăsarea serii, în timp ce în cursul zilei femeile, dintre care unele participă la meşteşuguri, sunt relativ numeroase afară. Şi cel puţin una dintre meserii are orare decalate, cea a cârciumarilor, căreia *Cartea Eparhului* (prefectului) din Constantinopol, promulgată în 912, îi consacră un întreg capitol.

Nu le va fi îngăduit cârciumarilor, la cele mai mari sărbători şi duminicile, să-şi deschidă *ergastena* înaintea celui de-al doilea ceas al zilei şi să vândă cuiva vin sau merinde. Noaptea, de la al doilea ceas, ei vor trebui să închidă şi să stingă luminile, pentru a evita ca obişnuiţii

care-şi petrec ziua acolo şi care, dacă ar fi cu putinţă, s-ar duce şi noaptea ca să se umple cu vin, să poată ajunge cu uşurinţă la încăierări, violenţe şi altele.

De remarcat aşadar că aceşti cârciumari deschid în mod normal la prima oră a zilei. Totuşi, duminica şi cu prilejul sărbătorilor religioase la care masa credincioşilor ar urma să participe, ei deschid cu o oră mai târziu, căci prima oră este cea a slujbei principale. Regulamentul urmăreşte să-i împiedice să rămână deschişi măcar o parte a nopţii, limitând la o oră această deschidere nocturnă; este în mod evident o interdicţie nouă pe care eparhul încearcă s-o pună în aplicare şi ne dăm seama că beţiile nocturne erau un obicei, cel puţin în capitală.

Încă din 321, Constantin decretase repausul duminical. De fapt, această decizie precedă preocuparea sa, de altfel foarte moderată, de a impune creştinismul şi probabila sa convertire, însă ea favorizează cultul „soarelui neînvins”, al cărui adept era şi cu care se identifica în calitate de împărat, situat de calendarul întemeiat pe planete duminica (în engleză, Sunday). Trecerea la creştinism ca religie de stat, la sfârşitul secolului al IV-lea, s-a făcut deci în mod lin, cel puţin pe acest plan: ziua Domnului, care era cea a adunării credincioşilor în bazilica episcopală pentru slujba cea mai importantă, era deci zi nelucrătoare, chiar dacă ne putem îndoi că acest repaus duminical era respectat întotdeauna şi pretutindeni. Cele mai mari sărbători religioase şi civice erau de asemenea, teoretic, zile nelucrătoare şi putem estima că, cel puţin la Constantinopol, numărul de zile lucrătoare nu trecea cu mult de 280. Acest punct depăşeşte chestiunea timpului, deoarece lucrătorii erau plătiţi pe ziua efectivă de lucru, oricare ar fi fost durata acesteia, şi deci nu primeau salariu în zilele de sărbătoare. *Vieţile sfinţilor* ne înfăţişează din belşug aceste personaje adresând în cel mai bun caz dojeni celor ce nu respectă aceste zile consfinţite.

În mod paradoxal, deşi esenţialul surselor disponibile provine de la ei, ziua aristocraţilor ne este mai puţin bine

cunoscută. Activitatea lor normală este serviciul public, exercitarea unei funcţii care, în capitală şi pentru cei mai importanţi dintre ei, se desfăşoară la Palatul Imperial sau în clădirile din apropierea lui. Cât despre copiii acestei aristocraţii, de la vârsta de zece sau unsprezece ani ei merg la şcoală (cf. Şcoala, cap. X), care, în capitală, nu este întotdeauna situată foarte aproape de casă şi unde se duc însoţiţi, eventual de către mama lor, caz documentat doar de *Vieţi* ale sfinţilor şi care rămâne fără îndoială excepţional. Femeile din aristocraţie au mai puţină libertate de mişcare decât cele din popor, cum ar fi, mai cu seamă, ţărăncile, care lucrează la câmp sau cel puţin în grădină.

Totuşi, acest ritm al zilei nu este valabil pretutindeni şi diferă, fără doar şi poate, în micile târguri, după cum ne arată *Viaţa lui Teodor din Sykeon*, personaj mort în 613 şi a cărui Viaţa a fost scrisă la puţin timp după aceea. Sykeon este un sat, poate un târguşor, situat într-un loc unde un pod de pe drumul Constantinopol” Ankyra trece peste râul Sangarios. Bunica, mama şi mătuşa lui Teodor ţin hanul de acolo, unde mai fac negoţ şi cu nurii lor. Ambiţioasă în privinţa fiului său, mama viitorului sfânt îl încredinţează învăţătorului din partea locului. Aflăm astfel că băiatul se întoarce acasă la ora dejunului (aristoni, pe care îl ia împreună cu femeile din casă: putem deci presupune că la ţară există o masă şi o întrerupere a lucrului la mijlocul zilei. Şcoala se reia după-masa, dar se termină fără îndoială înainte de a se însera, lăsându-i lui Teodor timp pentru îndatoririle religioase într-un sanctuar din vecinătate, înainte de a se întoarce pentru masa de seară, care e mai uşoară, doar câteva lipii. În orice caz, cu siguranţă că un lucrător la câmp nu putea să se mulţumească doar cu o masă în cursul dimineţii şi o alta seara.

Monahii constituie un caz particular, cel puţin cei care practică cenobitismul. Chiar dacă anumiţi întemeietori monastici, ca Teodor Studitul la începutul

secolului al IX-lea, Atanasie Athonitul în veacul al X-lea sau Pavel de la Evergetis la mijlocul secolului al XI-lea, au avut o mare influenţă şi au văzut preceptele lor folosite din plin de alţii, în Bizanţ nu există reguli monastice prestabilite, nici ordine monahale sau canoane care să le impună: fiecare întemeietor stabileşte propria sa regulă şi organizează timpul monahilor. La modul foarte general, timpul este marcat de slujbele şi rugăciunile care urmează un ritm ternar, delimitând împărţirea zilei pe câte trei ore; viaţa monahului este rânduită de sunetul toacei, preferată clopotelor; toaca este o bucată lungă de fier, de bronz sau, cel mai adesea, de lemn, în care se loveşte cu un ciocan; mănăstirile aveau mai multe toace, de mărimi şi sonorităţi diferite, pentru diferitele chemări. Dar proslăvirea lui Dumnezeu şi rugăciunea, care sunt meseria călugărului şi justificarea sa socială, nu admit discontinuitatea nocturnă, aşa că majoritatea monahilor se trezeşte noaptea pentru *mesonykton*, slujba de la miezul nopţii. Mănăstirea Stoudios din Constantinopol, reformată de Teodor, dispunea de un orologiu hidraulic care pornea o alarmă destinată monahului ce ocupa funcţia de „deşteptător” (*apbypnistes*), însărcinat să întrerupă somnul confraţilor săi bătând toaca pentru a-i chema la slujba de noapte. Acelaşi Teodor Studitul îi obligă pe cenobiţii săi să lucreze: ritmul de o slujbă la fiecare trei ore lasă efectiv loc unor largi intervale pentru diferite activităţi, în primul rând cele din atelierele interne ale mănăstirii, printre care *scriptorium*-ul unde se recopiază manuscrisele.

VÂRSTELE VIEŢII

Speranţa de viaţă a bizantinilor, evident variabilă în funcţie de locul ocupat în societate, care guvernează calitatea şi cantitatea alimentaţiei, ca şi igiena de care beneficiază individul, este greu de estimat. Mortalitatea infantilă este, în orice caz, ridicată; speranţa de viaţă a femeilor este mai mică decât cea a bărbaţilor din cauza mortalităţii importante legate de maternitate. În ansamblu, pare puţin probabil ca speranţa de viaţă la naştere să fi

depăşit patruzeci de ani, adică mai mică decât cea cunoscută pentru Grecia antică. Cea mai bine cunoscută este vârsta atinsă de împăraţi, în afara morţii politic accidentale: cei din dinastia Macedonenilor (867 – 1056) au atins în medie 59 de ani, Comnenii (1081 – 1185) – 61 de ani, Paleologii (1259 – 1453) – 60. Aceasta dă cel puţin o idee despre speranţa de viaţă a aristocraţilor. Dar cea mai bună modalitate de a ajunge la o vârstă înaintată era, fără îndoială, retragerea la mănăstire: chiar şi făcând abstracţie de *Vieţile sfinţilor*, a căror veridicitate nu e întotdeauna evidentă, fenomenul este vădit. Putem lua exemplul lui Leontios din Ierusalim, care a fost egumen al mănăstirii Sfântul Ioan Teologul, din Patmos, înainte de a deveni patriarhul Ierusalimului. Data morţii sale e atestată cu certitudine (1185); naşterea sa poate fi situată cu oarecare precizie între 1110 şi 1115, ceea ce înseamnă că a trăit între 70 şi 75 de ani, cu toate că nu a rămas închis într-o mănăstire. În pofida persecuţiilor la care a fost supus, Teodor Studitul, mort în 826, a trăit 67 de ani. Cât despre acel ascet extremist, stâlpnicul (care îşi petrece jumătate din viaţă în vârful unui stâlp) Daniel, mort în 493, el se născuse în 409. Teodora din Thessalonic, moartă în 892, se născuse cu vreo 80 de ani mai înainte.

Numărul de copii la o femeie este greu de apreciat. Documentele de arhivă de la sfârşitul epocii bizantine descriu familiile bizantine cu copiii lor, între trei şi cinci la un cuplu. Dar aceste documente nu înregistrează decât copiii în viaţă şi îi scot deci din calcul pe cei morţi la o vârstă fragedă; or, este sigur că mortalitatea neonatală şi infantilă, mai ales în cazul sevrajului, era ridicată. De pildă, o sfântă din secolul al IX-lea, Maria cea Tânără, provenită din mica aristocraţie provincială din Tracia, a adus pe lume patru copii, dintre care doi au murit de mici.

Pruncul este hrănit la sân până la vârsta de doi sau trei ani; dar generalizarea botezului copiilor, cu începere din secolul al VII-lea, le conferă acestora foarte devreme un loc în societate. Până la vârsta de şase sau şapte ani,

băieţii şi fetele rămân sub responsabilitatea totală a femeilor. Vârsta de şapte ani este primul stadiu crucial, deoarece logodna este posibilă de la această vârstă; chiar dacă am văzut că Teodor din Sykeon nu începea şcoala decât la opt ani, ceea ce ştim despre învăţământul primar la Constantinopol, cel puţin pentru cei ce beneficiau de el, situează începutul lui mai degrabă la vârsta de şapte ani. Cei puţini la număr care au parte de învăţământul secundar (cf. Şcoala, cap. X) îl încep pe la unsprezece ani, pentru şase sau şapte ani. Tot pe la vârsta de şapte ani le încredinţează ţăranii fiilor lor primele treburi, paza animalelor mici – oi, capre sau porci; este vârsta la care părinţii viitorului Sfânt Ioannikios, în Bithynia, îi dau în grijă, pe la 760, porcii lor, ca să-i ducă la păscut în zonele de pârloagă din afara satului. La oraş, copiii meşterilor încep o ucenicie, eventual în atelierul patern, însă nu ştim la ce vârstă. În orice caz, această mână de lucru ajutătoare nu este neglijabilă. Copilăria este într-adevăr departe de a fi considerată o stare interesantă în sine şi, pentru cea mai mare parte a părinţilor, copilul care nu are încă vârsta la care să poată lucra este în primul rând o povară.

Cam de pe la zece ani, un copil poate să intre la mănăstire. Chestiunea a fost mult timp dezbătută, deoarece prezenţa băieţilor foarte tineri în mănăstirile de bărbaţi, lipsiţi de orice contact cu femeile, nu este lipsită de riscurile pedofiliei; după exemplul lui Teodor Studitul, întemeietorii de aşezăminte monahale preferă adesea ca tinerii să aibă şaisprezece sau şaptesprezece ani şi să li se vadă tuleiele. Astfel, când Leontios din Ierusalim se prezintă la mănăstirea din Patmos, egumenul îl izolează fiindcă este încă imberb, iar hagiografia dă explicaţia de mai sus. După toate aparenţele, această problemă nu se punea în cazul fetelor: silită de raidurile arabe să fugă din Egina, patria sa, şi după ce şi-a pierdut soţul, Teodora din Thessalonic, în vârstă de douăzeci şi cinci de ani, încredinţează unei mănăstiri ultimul dintre cei trei copii ai săi care mai este încă în viaţă, fiica sa Theopiste, de şase

ani.

De la ce vârstă este considerat cineva adult? Desigur, legea stabileşte etatea de douăzeci şi cinci de ani ca fiind cea a trecerii la vârsta adultă; dar realitatea este mult mai greu de definit, cu atât mai mult cu cât bizantinii ignoră orice noţiune de adolescenţă. După multe fluctuaţii, vârsta căsătoriei este fixată la doisprezece ani pentru fete şi la paisprezece ani pentru băieţi; este limpede că este vorba de o comoditate a familiilor aristocratice grăbite să se lege între ele prin uniunea copiilor lor şi care a condus la acordarea unei mari importanţe logodnei, ce permite decalarea acestei etape sociale la vârsta de şapte ani, dar căreia o astfel de vârstă nu-i îngăduie să conducă o adevărată gospodărie. Vârsta reală a căsătoriei, chiar şi în cazul fetelor, este mult mai mare: pentru o femeie, abia după douăzeci şi cinci de ani, această vârstă este resimţită ca într-adevăr tardivă. Vârsta medie pentru bărbaţi trebuie să se fi situat în jurul a douăzeci de ani, şi chiar mai mult. Liberul-arbitru este considerat atins la şaisprezece sau şaptesprezece ani, vârstă cerută pentru intrarea la mănăstire a unui bărbat, vârstă la care se încheie învăţământul secundar pentru cei a căror familie are cu ce să-l plătească. Serviciul militar, pentru cei ce sunt înscrişi în rândurile armatei, ceea ce este ereditar pentru o parte a populaţiei până în secolul al X-lea, începe la optsprezece ani. De fapt, un bărbat este cu adevărat adult când are din ce să trăiască în mod independent, iar legislaţia lui Leon VI îl eliberează pe fiu de orice dependenţă în momentul în care a izbutit acest lucru. Recensămintele, deşi ne arată un oarecare număr de văduve ocupându-se de o exploataţie împreună cu copiii lor, comportă destul de puţine exemple de cupluri însoţite de fii în chip vădit adulţi. Fiii vor fi putut să-şi întemeieze propria exploataţie, fie primind moştenirea părintească, fie din cedarea unei părţi a acesteia de către părinţi încă în viaţă, fie căsătorindu-se cu o fiică având drept zestre pământuri. Cât despre locuitorii oraşelor care nu conduc un atelier – fiii lucrează în

atelierul tatălui lor înainte de a-l moşteni –, ei sunt adulţi de îndată ce sunt în măsură să primească un salariu.

Femeile însă nu sunt niciodată pe deplin adulte: ele ies de sub autoritatea tatălui pentru a intra sub cea a soţului. Desigur, celor care provin dintr-o familie bogată li se atribuie o zestre; dar aceasta este adesea administrată de soţ. Înstrăinările importante necesită totuşi acordul soţiei. Două împrejurări le dau o reală independenţă. Prima este văduvia: femeia devine atunci capul familiei, aflându-se la conducerea casei aristocratice, a exploataţiei familiale sau a atelierului. A doua, valabilă mai cu seamă tot în cadrul aristocraţiei, este moştenirea: în măsura în care nu se confundă cu zestrea, ea îi conferă beneficiarei o mare independenţă. O dovedeşte povestea bogatei peloponeziene Danielis, care a trăit la cumpăna dintre secolele al IX-lea şi al X-lea. Să notăm mai întâi numele ei: el înseamnă „a lui Daniel”; ea nu are nume, este femeia sau soţia lui Daniel. La începutul poveştii, ea nu e câtuşi de puţin văduvă, dar dispune, pe numele ei, de o avere considerabilă. În circumstanţe care au mai puţină importanţă, reuşeşte să aranjeze adoptarea fiului ei ca frate de către viitorul împărat Vasile I, nu fără însemnate daruri; devenit împărat, acesta îi acordă fratelui său adoptiv o înaltă demnitate. Danielis se duce atunci la Constantinopol ca „mamă a împăratului” şi îi face acestuia alte daruri somptuoase, desigur din avuţiile ei. În cele din urmă, supravieţuindu-le lui Vasile şi fiului ei, se duce încă o dată la Constantinopol, la Leon VI, pe care îl instituie moştenitorul său, căci o femeie are dreptul de a testa. Când moare, funcţionarul însărcinat să intre în posesia moştenirii în numele averii imperiale se loveşte de reprezentanţii familiei lui Daniel, care nu interveniseră la momentul darurilor anterioare; acesta verifică faptul că Danielis nu a dat nimic care să fi provenit de la familia lui Daniel, ci doar din propriile-i bunuri, şi dă curs cererilor lor. Pe scurt, dispunând de averea personală, fără ca soţul său sau familia acestuia să aibă dreptul de a exercita vreun

control, a încercat Danielis să cumpere pentru fiul ei o carieră într-o înaltă funcţie publică. Dar, odată văduvă, ea dispune de o parte din averea soţului său, iar familia acestuia doreşte ca aceste bunuri să nu părăsească patrimoniul familial.

Alt caz ce îi îngăduie femeii să devină propriul său stăpân, şi care presupune de asemenea apartenenţa la aristocraţie şi posesia unei averi: întemeierea unei mănăstiri. În dreptul bizantin, o mănăstire ctitorită de o persoană privată este un aşezământ de drept privat, care îi aparţine ctitorului său, cu toate bunurile aferente. Întemeietoarea nu este nici măcar obligată să intre la respectiva mănăstire, deşi adesea o face, şi să-i devină egumenă: în calitate de ctitoră, ea este protectoarea şi adevărata ei conducătoare, ceea ce îi conferă o totală independenţă. Cu acest preţ (văduvie, avere personală, ctitorie), o femeie devine cu adevărat adultă, fără condiţie de vârstă. Pe de altă parte, într-un anumit fel, orice femeie care intră la mănăstire scapă autorităţii familiei sale.

Dacă revenim la bărbaţi, deveniţi adulţi, ei trebuie să aştepte circa şaizeci de ani ca să beneficieze de privilegiile acordate bătrânilor, cel puţin acelora care, nefiind nevoiaşi, nu sunt plasaţi în aziluri. Bătrâneţea este sinonimă cu înţelepciunea şi impune în mod automat respectul, chiar dacă unele *Vieţi* ale sfinţilor nu izbutesc să ne ascundă că eroul sau eroina lor (Teodora din Thessalonic, Chirii Phileotes, mort în 1110 la periferia Constantinopolului) nu mai e în deplinătatea lucidităţii sale. De altfel, ajungerea la o vârstă înaintată este adesea un semn

A

de recunoaştere a sfinţeniei. În mod reciproc, descriind copilăria eroului lor, hagiografii ni-i înfăţişează înţelepţi ca nişte bătrâni. În anchetele legate de proprietate, se face apel la mărturia bătrânilor.

RITURILE DE TRECERE

Chiar dacă există câteva maternităţi legate de un

spital, cele mai multe dintre femei nasc acasă, cu ajutorul unei moaşe. Ele nasc aşezate pe un scaun găurit sau ghemuite, în genunchi. În general, familiile preferă naşterea unui fiu, dar acceptă destul de uşor şi fetele. Dacă părinţii au posibilităţi, naşterea prilejuieşte o mare petrecere, însoţită de un ospăţ, vizite şi daruri. Festivităţile devin publice când e vorba de naşterea unui moştenitor al tronului, care are loc de obicei în Porphyra, sala pardosită cu purpură unde nasc împărătesele domnitoare şi care le conferă copiilor legitimi ai împăraţilor, fie ei fete sau băieţi, titlul de porfirogenet. Începând din secolul al VII-lea, copilul este, în mod obişnuit, botezat în decurs de patruzeci de zile, iar botezul încetează a mai fi ritul de trecere al catehumenilor tineri sau adulţi relativ vârstnici, marcând încorporarea în comunitatea creştină, pentru a deveni un fel de prelungire a naşterii; bisericile construite după această dată nu vor mai avea alături un baptisteriu. Mai târziu, botezul nu va mai fi privilegiul episcopului şi al clerului bisericii catedrale, fiind practicat chiar şi de clerul rural (cf. Sentimentul religios, cap. VI).

Al doilea rit de trecere este căsătoria (cf. Familie, soţie, copil, cap. X). Ea nu numai că marchează naşterea unei noi celule familiale, în teorie independente, şi într-un anumit fel trecerea la vârsta adultă, cu rezervele pe care le-am văzut, dar poate de asemenea să pecetluiască alianţa a două neamuri, şi chiar o alianţă politică în cadrul Imperiului sau cu o putere străină. În aristocraţie, căsătoriile sunt deci întotdeauna aranjate şi logodnicul nu îşi cunoaşte neapărat logodnica înainte de ceremonie; un contract civil precede în acest caz căsătoria, exclusiv religioasă. După abluţiunile rituale, logodnica, înveşmântată în alb şi purtând voal, pleacă de la domiciliul familial spre biserica unde o aşteaptă logodnicul său. Ei îşi exprimă consimţământul, primesc binecuvântarea bisericească şi schimbă verighete care pot să poarte portretele soţilor separate de o cruce şi, uneori, având deasupra imaginea lui Hristos sau a Sfintei Fecioare;

verigheta serveşte şi drept amuletă care preîntâmpină sterilitatea. Mirii pleacă apoi într-o procesiune cu muzicanţi, cântări speciale şi lumânări aprinse, spre casa iluminată a mirelui. Abia acolo mireasa îşi ridică voalul. Condusă împreună cu soţul său în camera nupţială, ea primeşte centura de căsătorie. În timp ce soţii îşi înfăptuiesc uniunea, invitaţii iau parte la un ospăţ, cu mimi, dansatoare şi alte reprezentaţii; autorii ecleziastici povăţuiesc clericii să nu participe la aceste festinuri, ceea ce evident că ei fac. În zori, cei care se mai ţin încă pe picioare aşteaptă să vadă cearşaful însângerat care va dovedi că mireasa era fecioară şi că mariajul s-a înfăptuit.

Verighetă şi centură de căsătorie

Dacă recăsătorirea văduvelor este excepţională în afara foarte înaltei aristocraţii, cea a văduvilor, care îşi pierd adesea soţia în cursul naşterii, este frecventă. Problema contractării de către un bărbat a unei a treia căsătorii, autorizată, apoi interzisă de legea civilă, a dat loc la discuţii aprinse. Biserica se împotriveşte şi impune o penitenţă prealabilă de cinci ani. Leon VI provoacă scandal când, devenit văduv pentru a treia oară fără a avea un fiu, dar care a obţinut de la concubina sa fiul atât de mult aşteptat, Constantin Porfirogenetul, se căsătoreşte cu ea, deşi tocmai a interzis a treia căsătorie. Deşi această a patra căsătorie, calificată drept adulter de către oponenţi, a creat o criză politică şi ecleziastică majoră, legitimitatea imperială a copilului nu a fost niciodată contestată.

Ultimul rit de trecere este, desigur, moartea, urmată de funeralii. Acestea constituie, deopotrivă, un rămas-bun adresat defunctului şi un ajutor la trecerea sufletului spre lumea cealaltă (cf. Sentimentul religios, cap. VI). Trupul

este spălat cu un amestec de apă şi vin, uns cu ulei înmiresmat, i se închid gura şi ochii, şi e acoperit cu pânză de in Corpul, cu mâinile împreunate în jurul unei icoane, este apoi expus pe un catafalc în vestibulul casei, pentru a primi vizitele celor veniţi să jelească. Cei mai bogaţi închiriază un grup de bocitoare, pentru a însoţi spre biserică cortegiul funebru, cu sicriul deschis, înconjurat de lumânări şi tămâiat. Sicriul este apoi închis şi dus la mormânt. Cei mai avuţi îşi oferă ca ultim lăcaş ospitalitatea unei mănăstiri, unde monahi sau monahii se vor ruga pentru mântuirea sufletului lor în schimbul unei dotări confortabile, dacă nu au întemeiat sau restaurat ei înşişi un asemenea aşezământ tocmai în acest scop. Solidaritatea ce însoţeşte funeraliile nu este doar cea a familiei şi a îndatoraţilor ei: de exemplu, când moare unul dintre cei douăzeci şi patru de notari din Constantinopol, întreaga breaslă participă la funeralii.

VI

RELIGIA

Imperiul Bizantin este esenţialmente roman şi creştin. Creştinismul este deci o componentă esenţială a identităţii sale şi a identităţii locuitorilor săi. împăratul Romanilor, cum se intitulează el însuşi până la sfârşitul Imperiului, adaugă acestei titulaturi pe aceea de „credincios întru Domnul Hristos”; locotenent al lui Dumnezeu pe pământ, el este primul dintre creştini şi, în definitiv, şeful Bisericii.

Cu toate acestea, când întemeiază Constantinopolul, inaugurat în 330, Constantin, care a autorizat creştinismul în 313, încă nu este creştin. În noua capitală pe care-o creează, el construieşte mai întâi temple închinate zeilor romani şi va trebui să se aştepte sfârşitul secolului al IV-lea pentru ca religia creştină să devină religia oficială şi singura în mod oficial autorizată. Păgânismul nu dispare decât treptat: Iustinian nu îndrăzneşte să închidă Academia din Atena decât în 529. În plus, creştinii, din momentul în care persecuţiile au încetat şi religia lor este

îngăduită, contenesc foarte repede a se opune romanităţii. Cadrele lor, episcopii, sunt membri ai aristocraţiei educaţi în *paideia*, şcoala antică (cf. Şcoala, cap. X), pasionaţi de filosofia neoplatoniciană şi de retorica antică; ei devin rapid cei mai buni apărători ai romanităţii.

Chiar dacă păgânismul a rezistat vreme îndelungată în păturile elevate şi instruite ale aristocraţiei urbane, creştinismul s-a impus destul de rapid în masa populaţiilor din Orientul roman şi chiar dincolo de hotare, în zonele apropiate sau chiar mai îndepărtate ale Imperiului Persan. Din acel moment el a încetat, aproape fără niciun preambul, să mai fie acel fenomen aproape strict urban care îl caracteriza la început; întâlnind credinţe populare înrădăcinate de veacuri în sânul populaţiilor Imperiului, el a ştiut să le asume şi să le transforme în folosul său. Dar asta nu s-a petrecut fără dificultăţi.

Dorindu-se universală, cu vocaţie ecumenică, deoarece urmăreşte să acopere întreaga *oikoumene* (*ad litteram*, lumea locuită), noua religie se loveşte de diversitatea lumii în care se răspândeşte, cu şcolile sale de gândire puternice şi bine constituite. Dacă adăugăm că această religie, moştenitoare a iudaismului, ale cărui moduri de gândire provenite din civilizaţiile semitice se deosebesc de schema greco-latină, este ea însăşi foarte complexă, întrucât propovăduieşte un singur Dumnezeu, dar întreit în persoane – Tatăl, Fiul şi Sfântul Duh –, înţelegem cu uşurinţă că definirea însăşi a doctrinei creştine s-a dovedit lungă şi dificilă, marcată de crize profunde. Şi asta cu atât mai mult cu cât clandestinitatea care i-a precedat lui Constantin a împiedicat orice reflecţie de ansamblu a creştinilor, presupunând că aceştia ar fi dorit-o.

Cunoaşterea religiei bizantinilor este cu atât mai importantă cu cât ceea ce ne-a rămas din cele unsprezece secole de istorie a lor sunt în primul rând bisericile, iar partea răsăriteană a creştinătăţii actuale, ortodoxă, este continuarea ei directă şi statornică. Vom încerca aşadar să

definim religia bizantinilor, înainte de a arăta ce era Biserica lor, de a ne întreba asupra naturii şi importanţei fenomenului monastic şi de a încerca să înţelegem mai bine viaţa credincioşilor, credinţele şi practicile lor.

ORTODOXIA NAŞTEREA DOCTRINEI CREŞTINE

Când creştinismul iese din clandestinitate, el este profund divizat în şcoli de gândire. Autorizând o nouă religie, şi dincolo de convingerile sale personale, Constantin face o alegere politică: câştigarea sprijinului a ceea ce pare a fi partea cea mai dinamică a populaţiei imperiului său. El nu poate permite ca mulţimea creştinilor să se destrame. Ca atare, convoacă la Niceea primul sinod, prin definiţie o adunare de episcopi, şi pune să fie prezidat de reprezentanţii săi. Nimeni nu-i contestă acest rol, dimpotrivă: el este cel care a autorizat creştinismul, episcopii sunt pătrunşi de ideologia care face din împărat un zeu şi dacă, evident, pentru ei Constantin nu este un zeu, el este reprezentantul legitim al acestuia pe pământ. De unde tradiţia ortodoxă care va dăinui: împăratul, locotenentul lui Dumnezeu pe pământ, este cel care convoacă şi prezidează sinoadele.

Principala controversă se referea pe atunci nu la existenţa Sfintei Treimi, o singură divinitate în trei Persoane (Ipostasuri), Tatăl, Fiul şi Sfântul Duh, ci la raportul dintre cele trei. Cum să se propovăduiască un Dumnezeu unic tri-personal? Un preot din Alexandria, de altfel în chip violent combătut de episcopul său Atanasie, Arie, preconiza un monoteism mai intransigent, susţinând că Fiul era o creaţie a Tatălui. Doctrina sa, arianismul, este condamnată şi sinodul de la Niceea proclamă că Tatăl, Fiul şi Duhul Sfânt sunt aceeaşi substanţă: acesta este Crezul (sau Simbolul) de la Niceea, de altfel redactat de un arian moderat, palestinianul Eusebiu din Cezareea, care preferă să cedeze în privinţa doctrinei, decât să-şi îndepărteze susţinerea unui împărat căruia îi va scrie *Viaţa*. Totuşi, chestiunea ariană nu este rezolvată. Constantin însuşi îl recheamă pe Arie din exil în 328 şi mai mulţi dintre

succesorii săi au fost arieni; arianismul se răspândeşte în numeroase regiuni din Orient; majoritatea germanilor aflaţi în afara Imperiului vor fi convertiţi de episcopi arieni. Va fi nevoie de aproape un secol şi convocarea de către Teodosie al unui al doilea sinod ecumenic la Constantinopol, în 381, pentru ca problema arianismului să fie rezolvată în Orient.

Chestiunea Trinităţii fiind mai mult sau mai puţin rezolvată, se iveşte o a doua dificultate majoră, în jurul persoanei Fiului. Hristos reuneşte într-adevăr două naturi: el este deopotrivă în chip desăvârşit Dumnezeu şi în chip desăvârşit om. Coexistenţa acestor două naturi pune o serie de întrebări care vor zgudui Orientul creştin vreme de două veacuri. La început, ea opune principalele două şcoli de gândire, cele din ambele mari metropole orientale, Antiohia în Siria şi Alexandria în Egipt.

Pentru Nestorie, preot din Antiohia care devine patriarh al Constantinopolului în 428, Dumnezeu nu se poate naşte dintr-o femeie. Trebuie deci să se aştepte naşterea lui Hristos pentru ca natura sa divină să se unească cu natura sa umană. Fecioara Maria nu mai este deci Theotokos (Născătoare de Dumnezeu), ci Hristotokos (Născătoare de Hristos): acesta este nestorianismul. El întâlneşte violenta opoziţie a patriarhului de Alexandria, Chirii. Nestorianismul merge, mai cu seamă, împotriva unei realităţi ce se înfiripă în masa creştinilor: cultul Sfintei Fecioare, care satisface nevoia unei figuri feminine, prezente în cultele antice, acum marginalizate, şi al cărei statut este minimalizat dacă încetează a mai fi Maica Domnului. Sinodul de la Efes, din 431, marchează triumful lui Chiril şi condamnarea lui Nestorie. Cu toate acestea, nestorianismul nu dispare: el câştigă numeroşi adepţi în Orient, în zona de influenţă a Antiohiei şi în special în regiunile creştine dominate de Imperiul Persan, unde nu riscă persecuţia. Comunităţi nestoriene există încă şi astăzi în aceste regiuni.

Victoria lui Chiril din Alexandria îngăduie acestuia şi

susţinătorilor săi să dezvolte o doctrină care, asemenea lui Arie cu un

*

secol mai înainte, propovăduieşte cel mai strict monoteism. În momentul întrupării, natura umană a lui Hristos se contopeşte cu Divinitatea: nu mai rămâne de o singură (*monos* în greacă) fire (*pbysis* în greacă). Acesta este monofizitismul, termen ce nu va fi aplicat acestei doctrine decât în secolul al VII-lea, dar care o desemnează în ziua de azi. Conflictul este de o rară violenţă: Chirii izbuteşte să-şi impună doctrina cu prilejul unui

A

nou sinod convocat la Efes în 449. Însă noul împărat Marcian, urcat pe tron în 450, şi anturajul său, preocupaţi să nu se rupă de Roma, puţin sensibilă la argumentele monofizite, şi de partea pe atunci cea mai ameninţată a Imperiului, convoacă un nou sinod la Calcedon, pe ţărmul asiatic al Bosforului, care condamnă monofizitismul în 451.

Dar criza este prea profundă pentru a fi rezolvată printr-un simplu sinod, chiar şi urmat de măsuri poliţieneşti, întrucât împăratul are datoria să pună în aplicare canoanele sinodului, folosind chiar şi forţa. De altfel, populaţia Constantinopolului nu prezintă siguranţă, ceea ce explică ţinerea sinodului la Calcedon. Monofizitismul se impune în masa populaţiei mai cu seamă în provinciile orientale ale Imperiului, în Siria (începând cu Antiohia) şi în Egipt, cu excepţia Palestinei. Puterea imperială reuşeşte să reconstituie o ierarhie în marile oraşe, fără totuşi a putea să elimine ierarhia monofizită, dar se arată neputincioasă în recucerirea zonelor rurale. Cum creştinismul îngăduie ca fiecare să practice religia în limba sa, monofizitismul devine vectorul renaşterii copte (limba egiptenilor) şi siriace (sau aramaice, [aramaica era] limba părţii siro-palestiniene, cea pe care o vorbea Iisus). Populaţia nutreşte aceeaşi repulsie pentru episcopul şi perceptorul elenofoni şi calcedonieni trimişi de Constantinopol: lustrul civilizaţiei greco-romane prezente

de opt veacuri păleşte pretutindeni. Faptul nu este desigur lipsit de pericol în aceste regiuni expuse atacurilor duşmanului redevenit cel mai primejdios, perşii, cărora curând le iau locul arabii.

Mai mulţi împăraţi au fost monofiziţi, întocmai ca Teodora, influenta soţie a lui Iustinian. Alţii, mai ales la începutul secolului al VII-lea, au făcut încercări de sinteză respinse de ambele tabere. În zadar. Problema a fost rezolvată prin absurd: regiunile monofizite au fost cucerite în decurs de zece ani de arabii musulmani, nu însă fără a fi opus o rezistenţă mai mult decât onorabilă având în vedere eşecul total al armatelor bizantine; cel puţin tratatele de capitulare le asigurau monofiziţilor o libertate a cultului desigur foarte limitată, dar cum nu mai cunoscuseră niciodată.

CHESTIUNEA IMAGINILOR

Porunca a doua din Legea dată lui Moise le interzice oamenilor să confecţioneze chipuri cioplite, reprezentări ale creaturilor lui Dumnezeu, şi să se închine lor. Această poruncă, urmată întocmai de religiile creştină şi musulmană şi de creştinii cei mai rigorişti, se traduce prin absenţa sculpturilor, fie ele şi doar în *ronde bosse*\ din bisericile creştinătăţii orientale. Acordul este însă mai puţin unanim în privinţa reprezentărilor sub formă de pictură sau mozaic.

De fapt, încă din primele timpuri ale creştinismului, imaginile sunt prezente în biserici: scopul primordial este de a ilustra Istoria Sfântă pentru o populaţie, în majoritate analfabetă, care nu are acces la Scripturi. Din cele scrise de Părinţii Bisericii, reiese că faptul nu ridică nicio problemă, iar aceste imagini nu fac obiectul niciunei devoţiuni speciale. Dimpotrivă, portretele imperiale, prezente pretutindeni în Imperiu, sunt cele care sunt venerate şi onorate cu lumânări şi tămâie: tradiţia precreştină dăinuie şi obiectivul politic e limpede. Singurele obiecte care beneficiază de un cult sunt relicvele martirilor, apoi cele ale oamenilor sfinţi, rămăşiţe

pământeşti ale eroilor credinţei.

Cu începere de la mijlocul secolului al VI-lea, fenomenul îşi schimbă amploarea şi importanţa. Se începe a se face portretul oamenilor sfinţi încă de pe când sunt în viaţă. Imaginile, asemeni relicvelor, dobândesc puteri miraculoase şi se răspândesc în cultul privat al indivizilor, în casele lor. Apoi ele devin publice şi capătă o importanţă considerabilă: unele sunt considerate *acheiropoieta* (nefăcute de mâna omului), altele sunt plimbate, de pildă cele ale Sfintei Fecioare, protectoarea Constantinopolului, prin faţa zidurilor capitalei în cursul asediului de către avari din 626. Icoana dobândeşte astfel o putere de sine stătătoare, cea conferită de prototipul pe care îl reprezintă. Ea devine unul din vectorii[5]

mijlocirii, un intermediar între Dumnezeu şi oameni, în locul celei a împăratului, pe care vicisitudinile secolului al VII-lea o lipsesc de credibilitate.

Nu e mai bine atunci să se caute ajutor de la aceste obiecte, cu atât mai mult cu cât credinţa în prezenţa forţelor divine în obiecte materiale e înrădăcinată în mod profund şi imemorial, în orice caz cu mult înaintea apariţiei creştinismului, în lumea greco-romană şi orientală şi concordă perfect cu convingerile locuitorilor Mediteranei Orientale din secolul al VII-lea? Icoanele au devenit un fapt major al vieţii bizantine: folosite pe scară largă de cler, de autorităţile seculare, chiar în locul imaginii imperiale, şi de oamenii de rând, ele fac obiectul unei devoţiuni casnice şi publice. Ele îngăduie să se facă accesibilă prezenţa milostivă a divinităţii. Dar ele îl văduvesc pe împărat de locul său privilegiat ca intermediar între Dumnezeu şi oameni.

Ajuns pe tron în 717 pentru a respinge ultimul asediu arab al Constantinopolului, Leon Isaurianul caută în primul rând să regrupeze energiile în jurul puterii imperiale. Intenţia sa de a elimina icoanele din biserici şi cult

5 Lucrare de sculptură executată complet în relief, nemaifăcând astfel corp comun cu fondul (n. tr.).

începând din anii 730 concordă cu preocupările unei părţi a clerului său, îndeosebi ale anumitor ierarhi din Asia Mică. Victoriile pe care le obţine în faţa arabilor, întocmai ca şi fiul său Constantin V, îi permit celui din urmă să impună această doctrină la sinodul ţinut la Hiereia, la periferia asiatică a Constantinopolului, în 754. Din acel moment, iconoclasmul devine doctrina oficială a Imperiului, pe care împăratul este însărcinat s-o impună, chiar şi cu forţa.

Pe fond, chestiunea se învârte în jurul reprezentabilităţii lui Hristos, argumentele fiind apoi extinse la Sfânta Fecioară şi la sfinţi. Ştiind că Hristos este în acelaşi timp Dumnezeu desăvârşit şi om desăvârşit, şi că Dumnezeu nu poate fi reprezentat, iconoclaştii îi prind pe iconoduli într-o argumentaţie circulară şi imparabilă: dacă se înfăţişează deopotrivă ambele naturi, pentru a-l putea înfăţişa pe Hristos-Omul, atunci se contopesc cele două naturi şi e vorba de monofizitism; dacă se pretinde a nu se înfăţişa decât Hristos-Omul, se separă cele două naturi şi se cade sub acuzaţia de nestorianism. Iconoclasmul nu admite decât reprezentările simbolice ale divinităţii: Crucea, euharistia şi Cuvântul.

Susţinătorii imaginilor, printre care principalul este Ioan Damaschinul, fost funcţionar al califatului retras într-o mănăstire din Palestina şi care, fiind în afara Imperiului, poate scrie nestânjenit, pornesc, dimpotrivă, de la ideea că întruparea îl face pe Dumnezeu reprezentabil: Hristos este icoana Tatălui. Ioan Damaschinul răstoarnă argumentaţia iconoclastă: cum Hristos este în chip desăvârşit om, El poate fi reprezentat, altminteri e vorba de monofizitism, deoarece se amestecă cele două naturi. Evident, dacă se poate înfăţişa această imagine esenţială care este cea a lui Hristos, *a fortiori* pot fi înfăţişate cele ale Fecioarei şi sfinţilor, căci Ioan stabileşte o scară valorică a imaginilor. Rămâne de parat acuzaţia de idolatrie: Ioan face distincţie între icoană, obiect material, şi prototipul pe care ea îl reprezintă; icoana nu face obiectul unui cult, ci al unei

simple veneraţii; cinstirea icoanei se răsfrânge asupra prototipului său. Este vorba într-adevăr de două concepţii potrivnice şi ireconciliabile despre reprezentarea divinului.

Victoriile repurtate de Leon III şi Constantin V le conferă acestora o autoritate sporită: ierarhia bisericească, obişnuită să se supună, cedează şi, oricum, este încetul cu încetul reînnoită. Singurii oponenţi serioşi sunt monahii, cel puţin cei care nu adoptă iconoclasmul, în orice caz nu atât de numeroşi pe cât au încercat să ne facă să credem sursele ajunse până la noi, toate iconodule. Într-adevăr, o serie de mănăstiri îşi datorează principalele lor mijloacele de existenţă pelerinilor care drenează spre ele icoanele şi relicvele pe care le deţin; faptul întăreşte argumentele de tip teologic. Mănăstirile care opun rezistenţă sunt secularizate şi călugării lor, dispersaţi. Mizând pe câştigarea opiniei publice, Constantin V organizează la Hipodromul din Constantinopol, umplut până la refuz de 40.000 de spectatori, o reprezentaţie batjocoritoare. Monahi şi monahii, lipsiţi de haina monahală care îi identifica atât de limpede în ochii populaţiei şi prezentaţi lumii în haine lumeşti, sunt plimbaţi pe pista Hipodromului, în cupluri, un bărbat, o femeie, mână în mână, pentru a da de înţeles că se întorc în societatea obişnuită. Persecuţiile sunt mai mult ofensatoare decât violente; cine nu se manifestă ostentativ scapă de ele. Cei pe care sursele iconodule ulterioare i-au prezentat drept martiri, ca Ştefan cel Tânăr, care reuşise totuşi să sălăşluiască liniştit pe Muntele Skopas, la câţiva kilometri de capitală, sunt de fapt condamnaţi pentru conspiraţie sau pentru lezmaiestate (Ştefan, care a reconstituit în închisoare o mănăstire desfiinţată, a mai şi călcat în picioare o monedă cu efigia imperială).

Totuşi, iconoclasmul nu are parte de aprobarea întregii populaţii (cf. Sentimentul religios, infra). În plus, el se loveşte de opoziţia papalităţii, care se întoarce atunci spre Carolingieni, ceea ce izolează Imperiul şi ameninţă ultimele sale posesiuni în Italia. Pentru a pune capăt

acestei izolări, împărăteasa Irina, devenită regentă în numele fiului său Constantin VI, decide să reinstaureze cultul icoanelor şi convoacă un nou sinod, cu sprijinul Papei, reunit la Niceea în 787, el neputând să se ţină la Constantinopol, a cărui populaţie a devenit majoritar iconoclastă. Cu toate acestea, împăraţii iconoduli care se succed suferă înfrângeri după înfrângeri în faţa bulgarilor; în 813, aceştia asediază Constantinopolul şi populaţia înspăimântată dă năvală la mormântul lui Constantin V, iconoclast, dar victorios, sau victorios pentru că era iconoclast. În 815, Leon V repune în vigoare sinodul de la Hiereia, admiţând totuşi că un cult al icoanelor nu poate fi calificat drept simplă idolatrie; cei doi succesori ai săi continuă această politică, ierarhia este din nou epurată şi câţiva monahi intră în rezistenţă. Dar acest al doilea iconoclasm nu are nici vigoarea, nici unitatea celui dintâi. În 843, ajunsă regentă în numele fiului său Mihail III, împărăteasa Teodora restabileşte definitiv cultul imaginilor: de atunci, acest eveniment constituie sărbătoarea Ortodoxiei.

De ce au avut câştig de cauză icoanele? Să notăm mai întâi că, atât în 787, cât şi în 843, puterea imperială, care impusese de altfel iconoclasmul, şi nu ierarhia ecleziastică total supusă, este cea care asigură revenirea icoanelor; este deci o decizie politică la care s-a reflectat cu maturitate. Pentru a explica această decizie, cel puţin doi factori sunt de luat în considerare. Mai întâi, dezbaterea teologică, de înalt nivel, care ajunge la o doctrină a imaginii mult mai precisă decât practicile constatate înainte de Leon III: cu Ioan Damaschinul, apoi cu Teodor Studitul (mort în exil în 826) şi patriarhul Nikephoros (mort în exil în 828), icoanele au beneficiat de apărători de foarte bună calitate. Apoi, sensibilitatea ansamblului populaţiei: oamenii simpli, ataşaţi de icoane şi de relicve, sunt sensibili la propaganda monastică; dar şi o parte importantă a aristocraţiei, care consideră excesiv rigorismul iconoclast şi admite necesitatea acestor medii.

Consecinţele sunt profunde şi durabile, atât pentru viaţa bizantinilor, cât şi pentru expresia artistică bizantină. Icoanele portative se înmulţesc în casele bizantinilor de orice condiţie, în timp ce modelele se standardizează. Pereţii bisericilor se acoperă de mozaicuri, pentru cele mai bogate, şi de fresce, pentru celelalte, conform unui program ce se stabileşte treptat, nu fără a evolua sub diferite influenţe: Hristos Pantocrator (Atotputernicul) se impune pe cupolă, iar Sfânta Fecioară, în absidă; portretele sfinţilor împodobesc pereţii. Acesta este decorul în care bizantinii îşi vor trăi de acum înainte credinţa. În plus, icoanele nu se limitează la lăcaşurile de cult: ele apar pe străzi, mai cu seamă în principalele intersecţii din Constantinopol. Pe scurt, întreaga viaţă a bizantinilor se desfăşoară sub binevoitoarea lor protecţie, în timp ce pelerinajele la relicve cunosc un nou avânt.

IDENTITATEA ORTODOXĂ

Chiar dacă restabilirea icoanelor în 787 avea drept bază dogmatică scrisoarea trimisă de papa Hadrian I, sinodul mersese mult mai departe şi doctrina emisă de el s-a lovit de scepticismul ostil al teologilor lui Carol cel Mare. Statutul privilegiat al imaginii devine deci repede un factor al identităţii ortodoxe. Chiar în împărţirea bisericii, bariera care separa sanctuarul şi altarul său de naos, iniţial alcătuită dintr-o colonadă cu perdele ce puteau fi trase pentru a le ascunde credincioşilor tainele, *templon*-ul, este înlocuită în secolul al XII-lea cu un adevărat perete adăugat care se acoperă cu icoane, iconostasul. În creştinătatea slavă, în special în cea rusă, iconostastul devine din ce în ce mai înalt, ajungând până la boltă. Credincioşilor, care nu mai pot să asiste la îndeplinirea tainei împărtăşaniei, li se propune astfel un substitut: imaginile sfinte. O întreagă concepţie despre Biserică, asupra căreia vom reveni, se afirmă în acest fel.

Începuturile iconoclasmului au marcat o primă ruptură cu Roma. Sinodul de la Calcedon (451) promovase patriarhatul Constantinopolului, noua Romă, la rangul al

doilea, dar rezervase vechii Rome o întâietate de onoare. Concepţia imperială a Bisericii i se impune încă Papei: în faţa ameninţării invaziilor, el caută mereu ajutorul Constantinopolului şi al împăratului său. La trecerea dintre secolele al VI-lea şi al VII-lea, Grigore cel Mare, care a fost de altfel vreme îndelungată reprezentantul Papei pe malurile Bosforului, se consideră încă supusul acestui Imperiu, în ochii săi unic. Până la căderea exarhatului de Ravenna, în 751, papii solicită exarhului, reprezentant al împăratului, confirmarea alegerii lor. Roma este punctul extrem din Occident al Imperiului Bizantin.

Secolul al VIII-lea marchează o cotitură decisivă. Papa refuză iconoclasmul propovăduit de Leon III; acesta îi confiscă proprietăţile de la reşedinţa romană din Sicilia. Mai cu seamă, în numele principiului – pe care îl vom mai întâlni – conform căruia puterea civilă este cea care dictează geografia ecleziastică, el sustrage obedienţei faţă de patriarhatul roman, pentru a le anexa Constantinopolului, Italia Meridională şi Sicilia, precum şi Illyricum, adică o treime din Peninsula Balcanică. În opoziţie cu protectorul său natural, simţindu-se spoliată, papalitatea se orientează spre puterea în ascensiune a Occidentului creştin, Carolingienii, fapt ce va duce la încoronarea imperială a lui Carol cel Mare de către Papă, la Roma, de Crăciunul anului 800, contestare radicală a caracterului universal revendicat de Bizanţ.

A

Încetul cu încetul, pe nesimţite, rivalităţile se exacerbează şi prăpastia se lărgeşte. O concurenţă acerbă opune Roma şi Constantinopolul în convertirea slavilor. Dacă moravii, convertiţi de Chiril şi Methodios, care de altminteri recunosc autoritatea romană în această regiune, rămân sub obedienţă romană, papa Nicolae I nu este destul de abil pentru a-i împiedica pe bulgari să primească botezul de la clerul bizantin. În această epocă, un conflict violent se iscă între Nicolae I şi patriarhul Photios, urmat de o reconciliere după moartea acestui papă, dar care

cristalizează o serie de deosebiri, ce se vor regăsi ulterior: celibatul preoţilor, susţinut pe atunci de Roma, întrebuinţarea pâinii dospite sau nedospite (azima) pentru euharistie, portul bărbii de către preoţi, dar şi adăugarea de către Occident, în Crezul de la Niceea, a afirmaţiei că Sfântul Duh purcede de la Tatăl şi Fiul (*a Patre Filioque*), pe care Orientul o refuză. Cu toate acestea, Roma nu renunţă încă la locul său în Imperiu, şi reciproca.

O a doua etapă: reforma gregoriană din Occident. Fundamentul acesteia este revendicarea libertăţii Bisericii; cu alte cuvinte, nu doar emanciparea în raport cu puterea politică, ci şi posibilitatea ca papa să deţină o putere politică şi să le poruncească suveranilor. Ideea este în contradicţie totală, şi de neînţeles pentru bizantini, cu viziunea lor despre o Biserică al cărei şef firesc este împăratul. împins de necesitatea de a se alia cu Bizanţul împotriva normanzilor din Italia Meridională, primul dintre papii reformatori, Leon IX, trimite la Constantinopol, în 1054, o solie, care ajunge după moartea papei, dar care marchează lipsa reciprocă de înţelegere, reia subiectele de dispută din secolul al IX-lea şi se termină cu excomunicarea patriarhului Mihail Cerularie de către legaţi, apoi a soliei de către Biserica din Constantinopol. Totuşi, incidentul, astăzi considerat pe nedrept la originea schismei, este repede uitat: conştiinţa unităţii creştine rămâne puternică. Când turcii învinq oştile bizantine, împăraţii fac apel la ajutorul Occidentului; când predică cruciada la sinodul de la Clermont, în 1095, papa Urban II îi stabileşte ca prim obiectiv sprijinirea fraţilor răsăriteni, înaintea chiar a Ierusalimului.

Totuşi, cruciada rămâne de neînţeles pentru bizantini. împăratul, şi nu un episcop, fie el şi al Romei, este cel care trebuie să declare războiul; preoţii n-au ce căuta pe câmpul de bătălie. În mod normal, cruciaţii ar trebui să-i dea ascultare conducătorului de război care este împăratul, ceea ce ei refuză. Cu toate astea, papalitatea afirmă primatul pontifical şi pretinde ca

întreaga creştinătate să i se supună. Cea de-a patra cruciadă, pe care Inocenţiu III a încercat totuşi s-o împiedice să ocupe Constantinopolul în 1204, distrugând provizoriu Imperiul Bizantin, îi oferă această ocazie. Chiar şi restaurat în 1261, Imperiul Paleologilor rămâne slab: el are nevoie de ajutorul Occidentului. împăraţii ce vor urma vor fi dispuşi să plătească acest ajutor cu supunerea Bisericii lor, dar, noutate incredibilă, Biserica refuză să se supună vrerii imperiale. Conştiinţa unei ortodoxii independente prevalează asupra reflexului de supravieţuire la o parte a ierarhiei, la totalitatea monahilor şi în masa populaţiei, cu excepţia câtorva aristocraţi. Pe scurt, ortodoxia se defineşte prin împotrivire la catolicism sub călcâiul pontifical. În ultimele vremuri ale Imperiului, printre puţinii bizantini care mai rămân se impune în mare măsură ideea că autoritatea sultanului otoman este preferabilă celei a papei de la Roma. Ortodoxia s-a desprins de Imperiu: conştiinţa apartenenţei la ortodoxie prevalează asupra celei a apartenenţei la Imperiu. Cu atât mai mult cu cât influenţa spiritualităţii monastice a devenit dominantă: căci călugării reprezintă, deopotrivă, o aprigă voinţă de independenţă faţă de orice putere şi un solid complex de superioritate spirituală faţă de ierarhia seculară.

CADRELE

IERARHIA ECLEZIASTICĂ

Când creştinismul iese din clandestinitate, în 313, el nu este decât un răsad de biserici locale în cetăţile lor şi încă aproape absent în zonele rurale. Se organizează însă cu repeziciune, după principiul acomodării, calchiindu-şi cadrele după cele ale lumii romane. Principiul, cel puţin în Răsărit, unde răsadul din cetăţi este dens, înseamnă un episcop la o cetate şi o cetate la un episcop. Aşa cum cetăţile sunt regrupate în provincii, episcopiile sunt regrupate în provincii ecleziastice în jurul episcopului metropolei provinciale, episcopul metropolitan sau mitropolitul. Episcopul metropolitan reuneşte episcopiile

sale sufragane în sinod provincial şi, în principiu, le vizitează pentru a se asigura că se achită de sarcinile lor.

La început, episcopul este ales de clerul bisericii catedrale şi de principalii cetăţeni creştini ai cetăţii. În general, el este ales din sânul aristocraţiei municipale. În faţa declinului magistraturilor civile, el ajunge să joace un rol tot mai important în cetate, iar acest rol nu va înceta de-a lungul întregii epoci bizantine: îl vedem pe episcop intervenind pe lângă autorităţi, îndeosebi pe lângă funcţionarii însărcinaţi cu strângerea impozitelor, pentru a uşura povara enoriaşilor săi. El se ocupă şi de o parte a îndatoririlor de asistenţă publică: numeroase aziluri şi spitale sunt fundaţii episcopale, alături de instituţiile publice care depind de împărat şi aşteptând ca mănăstirile, la rândul lor, să se însărcineze cu această misiune.

Sigiliu al clerului de la Sfânta Sofia

Reţeaua mitropoliilor nu e îndeajuns pentru a da seamă de organizarea Bisericii. Încă din secolul al IV-lea, cele mai mari cetăţi, Roma, Alexandria şi Antiohia, dobândesc o importanţă particulară, care se bazează în parte pe principiul întemeierii de către un apostol. Acest vârf al ierarhiei primeşte o confirmare deplină cu prilejul sinodului de la Calcedon, din 451. Al douăzeci şi optulea canon al acestuia îi recunoaşte un primat de onoare episcopului de Roma, dar îi conferă rangul al doilea episcopului de Constantinopol, „pentru că acest oraş este un oraş imperial”, expresie ce oglindeşte clar principiul acomodării, deoarece Constantinopolul nu se putea prevala de niciun apostol întemeietor. Cu acelaşi prilej, Ierusalimului i se acordă statutul de patriarhat, care putea să se înţeleagă de la sine. În secolul al VI-lea, Iustinian afirmă principiul pentarhiei: buna guvernare a Bisericii se

bazează pe acordul celor cinci patriarhi.

PATRIARHUL CONSTANTINOPOLULUI

La început modest sufragan al mitropoliei Heracleei Traciei, patriarhul Constantinopolului devine deci o piesă esenţială a eşichierului imperial. împăratul asigură promovarea patriarhatului, cu condiţia de a-l controla. Alegerea patriarhului este aşadar crucială. Ficţiunea sistemului electiv se menţine: când scaunul este vacant, sinodul permanent din Constantinopol se întruneşte şi întocmeşte o listă de trei nume dintre care împăratul alege. Sinodul permanent este format din mitropoliţii prezenţi la Constantinopol, dar şi din cei mai înalţi demnitari ai Bisericii din Constantinopol şi din reprezentanţii împăratului. Se întâmplă foarte rar ca un kandidatos al împăratului să nu figureze pe listă; altminteri, împăratul poate să refuze lista de câte ori este necesar. Pe şleau, asta înseamnă că împăratul alege patriarhul.

Că patriarhul este un înalt funcţionar ca şi ceilalţi o dovedeşte urmarea procedurii. Hirotonirea întru episcop este efectiv precedată de o numire la palat conform unei formulări lipsite de ambiguitate: „Graţia divină şi maiestatea mea imperială ce purcede din ea te numesc pe tine, preacucernicul N… patriarh al Constantinopolului”. Atunci, şi numai atunci, se desfăşoară la Sfânta Sofia ceremonia de hirotonire episcopală, oficiată de trei episcopi, printre care mitropolitul de Heracleea Traciei, reamintire discretă a originilor. În principiu, noul titular nu este unul deja episcop, deoarece transferul unui scaun episcopal la un altul este interzis, un episcop fiind în chip indisolubil legat de biserica sa. Se poate întâmpla ca noul ales să nu aparţină clerului: el primeşte atunci, în decurs de câteva zile, dacă nu chiar într-o singură zi, toate treptele ecleziastice, înainte de a fi consacrat patriarh. Până în secolul al X-lea, împăraţii nu ezită să aleagă pentru acest post pe unul dintre colaboratorii lor cei mai apropiaţi, un înalt funcţionar; acesta a fost cazul multor

patriarhi celebri, ca Tarasios, care reinstaurează icoanele la cel de-al doilea sinod de la Niceea, Nikephoros, succesorul său, sau Photios, căruia Roma i-a reproşat că e „neofit”. Ulterior, cei mai mulţi patriarhi vor fi aleşi dintre monahi, printre care unii fuseseră hirotoniţi preoţi.

Să adăugăm că, în caz de conflict, împăratul găseşte întotdeauna un sinod de complezenţă pentru a destitui patriarhul, chiar dacă îl va alege din nou câţiva ani mai târziu.

Prin intermediul sinodului permanent, împăratul exercită şi o influenţă decisivă în alegerea titularilor scaunelor episcopale şi îndeosebi a mitropoliţilor celor mai importanţi (cf. Controlul teritoriului, cap. II). La fel, în ceea ce priveşte desemnarea titularilor, adesea nominali, ai scaunelor patriarhale orientale: dacă întâmplarea face ca Antiohia să se întoarcă la suveranitatea bizantină – şi atunci patriarhul ei nu este ales decât cu şi mai multă grijă la Constantinopol –, Ierusalimul şi Alexandria sunt sub dominaţie musulmană şi, în cazul Ierusalimului, pentru o vreme, cruciată. *Viaţa lui Leontios din Ierusalim*, în secolul al XII-lea, ne permite să ne facem o idee despre proces. Egumen al mănăstirii din Patmos, venit la curte pentru a solicita privilegii, Leontios este foarte apreciat de Manuel I Comnenul pentru calităţile sale de teolog şi rămâne acolo. El îşi dă seama că împăratul vrea să-l avanseze într-un post important; este limpede că aceste posturi sunt la dispoziţia suveranului. Cele descrise în *Viaţă* ne arată felul în care Leontios, pur şi simplu, supralicitează: în faţa principalului său colaborator, căruia nu-i vine să creadă, Leontios refuză rând pe rând mitropolia Kievului, apoi pe cea a Ciprului, pentru a obţine în cele din urmă scaunul de patriarh al Ierusalimului, pe care împăratul îl trimite să îl ocupe în ciuda latinilor, de altminteri în zadar.

Începând din secolul al XIII-lea, patriarhul este întotdeauna un fost monah. Călugării au dobândit o importanţă decisivă în Biserica bizantină. Dar asta nu-l pune pe patriarh într-o poziţie mai favorabilă, dimpotrivă.

El rămâne mâna dreaptă a împăratului. Când acesta se împotriveşte monahilor, de pildă printr-o apropiere de Roma, patriarhul este obligat să-l urmeze şi stârneşte mânia implacabilă a tagmei monastice din care a provenit şi care foarte adesea este cea care l-a propulsat pe tronul patriarhal, dar care nu ezită să-l ponegrească fără reţinere.

NAŞTEREA MONAHISMULUI

Rapiditatea şi uşurinţa cu care Biserica se strecoară în tiparul civilizaţiei greco-romane şi imperiale determină o reacţie la cei ce înţeleg să menţină o exigenţă spirituală, care mergea aproape de la sine într-o Biserică marginală şi persecutată. Pentru o mulţime de bărbaţi şi femei, în perspectiva de a obţine mântuirea, e vorba de a-şi domina condiţia umană, de a se detaşa de ea prin asceză şi meditaţie pentru a se apropia de Dumnezeu, a fi una cu el (*monos* în greacă, de unde termenul monah); e vorba de a-l imita pe Hristos şi de a urma întocmai învăţătura evanghelică adresată tânărului bogat – creştinismul a cuprins mai întâi aristocraţia: „Dacă voieşti să fii desăvârşit, du-te, vinde averea ta, dă-o săracilor şi vei avea comoară în cer; după aceea, vino şi urmează-Mi” (Matei 19: 21).

Una dintre modalităţile cele mai simple şi mai spectaculoase de a părăsi totul este retragerea în singurătate, anahoreza. Iar locul privilegiat al acesteia, cel unde Hristos s-a retras înainte de a-şi începe predicarea, este deşertul (în greacă, *eremos*): aşa se devine eremit. La începutul secolului al IV-lea, egipteanul Antonie creează astfel modelul monastic: el se retrage în deşert, aflat mereu aproape în Egipt, pentru a-şi trăi acolo restul zilelor. *Viaţa* sa, scrisă pe la 357 – 358 de către patriarhul Atanasie al Alexandriei, a devenit un *bestseller* al Evului Mediu, atât în Răsărit, cât şi în Apus, şi a făcut o propagandă extraordinară eremitismului.

Totuşi, traiul de unul singur în pustietate este un act de eroism care poate duce la nebunie şi care nu e la

îndemâna tuturor. Tot în Egipt, Pahomie pune bazele mănăstirii: voluntarii pentru această viaţă nouă se grupează în comunităţi aflate sub conducerea spirituală a unui învăţător, a unui părinte (*abba* în aramaică, de unde termenul de abate; egumen, conducător, în greacă). Ei duc aşadar o viaţă în comun, *koinos bios*: acesta este cenobitismul. Succesul e fulgerător: la moartea sa, în 346, Pahomie conduce nouă mănăstiri de bărbaţi şi două de femei.

Din Egipt, monahismul se răspândeşte cu iuţeala fulgerului în lumea romană şi dincolo de ea: în Asia Mică, în Siria şi mai ales pe Pământul Sfânt, nu departe de Ierusalim, în deşertul Iudeei, din dorinţa de a-l imita pe Hristos. Dar această mişcare nu e fără pericole pentru Biserică, pe atunci zdruncinată de polemici dogmatice. Într-adevăr, monahii rămân laici; ei se doresc în afara ordinelor ecleziastice; Pahomie însuşi nu era preot. De asemenea, se vor în afara ierarhiei, trăsătură ce va rămâne dominantă pe toată durata mileniului bizantin. În al treilea sfert al secolului al IV-lea, Vasile din Cezareea încearcă să dea întâietate cenobitismului şi să încadreze monahii în sistemul episcopal. El decretează nu tocmai o regulă, dar o serie de precepte ce vor avea o lungă posteritate. Fără să preconizeze o separaţie strictă între cenobitism şi eremitism şi chiar dacă insistând pentru gruparea pustnicilor în confrerii, el admite ceea ce va rămâne un adevăr axiomatic în creştinătatea bizantină, superioritatea vieţii eremitice.

În deşertul Iudeei se creează un nou tip de monahism, al cărui nume este promis celui mai strălucit viitor: Euthymios (mort în 473) şi discipolul său Sava (439 – 532), doi capadocieni, creează lavra. Călugării vieţuiesc colectiv în izolare, în jurul unei albii de râu cel mai adesea secat (*wadi*, ued) din deşertul Iudeei. Fiecare monah îşi alege un *kellion*, fie o grotă în peretele viroagei, fie un mic edificiu construit pe platoul arid, cu o odaie şi o încăpere de serviciu. Acolo, el trăieşte singur, lucrând şi rugându-se,

pe toată durata săptămânii. Sâmbăta, se duce în centrul lavrei cu produsul muncii sale, de regulă coşuri împletite; asceţii iau masa şi celebrează slujbele în comun. Duminică dimineaţa, fiecare se întoarce în *kellion*-ul său cu provizii şi ceva de lucrat. Însă, pentru a fi admis într-o lavră, trebuie să fi petrecut mai mulţi ani într-un cenobiu din vecinătate.

Monahismul este însă, înainte de toate, o stare de spirit, căutarea unirii cu divinitatea, care nu necesită neapărat izolarea de lume. De unde prezenţa unor mănăstiri în oraşe. Încă din anii 350, noua capitală, Constantinopol, mişună literalmente de monahi; dar ea nu cuprinde decât un mic număr de cenobiţi, cei mai mulţi dintre monahi fiind gyrovagi, călugări rătăcitori care trăiesc, în cel mai bun caz, în casa care e dispusă să le dea adăpost şi să le asculte vorbele, iar în cel mai rău caz, pe stradă, în mijlocul celor mai nevoiaşi. Ei scapă oricărei autorităţi, creează o adevărată reţea, încearcă să influenţeze intervenind, eventual, în dezbaterile dogmatice. Pe scurt, sunt un factor insuportabil de dezordine în acest oraş nou care e deja greu de guvernat: unul din rezultatele sinodului de la Calcedon (451) este de a le impune reguli şi, mai cu seamă, de a-i expulza din cetate. Grupul cel mai puternic fusese întemeiat de un oarecare Alexandru: aceştia erau akoimetoi, neadormiţii, prin aceasta înţelegându-se că făceau cu schimbul pentru ca lauda lui Dumnezeu să fie neîntreruptă. După expulzarea extremiştilor, a devenit din nou posibilă întemeierea de mănăstiri în Constantinopol; astfel, pe la 460, consulul Studios a pus să se construiască într-o zonă aproape pustie din apropierea Porţii de Aur un mare cenobiu, pe care l-a consacrat lui Ioan Botezătorul şi l-a încredinţat akoimetoi deveniţi inofensivi. Trei secole mai târziu, mănăstirea Stoudios (Studios) avea să devină celebru şi cel mai puternic aşezământ din Constantinopol.

MONAHISMUL TRIUMFĂTOR

Iconoclasmul a evidenţiat mai multe slăbiciuni ale

monahismului. Mai întâi, majoritatea mănăstirilor trăiesc în mod meschin din milostenii şi din munca monahilor, fără putere funciară. Apoi, fiecare mănăstire este o entitate izolată în faţa unei ierarhii bine organizate şi care beneficiază de sprijinul imperial. Multe mănăstiri au acceptat, de altfel, iconoclasmul. Faptul îl frapează pe un tânăr de familie bună, format în epoca iconoclastă pentru a deveni funcţionar, dar al cărui unchi, Platon, se retrage pe unul dintre domeniile sale din Bithynia, pentru a întemeia acolo mănăstirea Sakkoudion, şi ia cu el o bună parte a familiei sale, printre care nepotul său Teodor. În 799, lui Teodor, care a sprijinit-o pe împărăteasa Irina în lupta contra fiului ei, pe care ea sfârşeşte prin a pune să fie orbit, i se încredinţează mănăstirea Stoudios. În decurs de câţiva ani, el face din ea un aşezământ de câteva sute de călugări; prin învăţăturile şi preceptele sale, în special nenumăratele-i cateheze, el trasează contururile unui nou monahism.

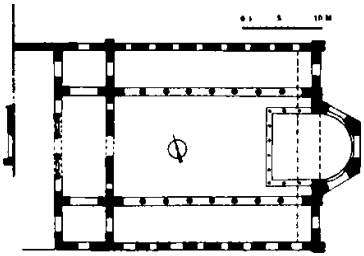

Planul bisericii Stoudios

Teodor Studitul este, în adâncul fiinţei sale, un funcţionar cu un cert talent de organizator, care ştie să evalueze raporturile de forţă politice. El atribuie nenorocirile suferite de monahi şi incapacitatea lor de a apăra în chip durabil Ortodoxia proastei organizări, tendinţelor anarhiste ale idealului anahoretic şi insuficientei înrădăcinări socio-economice. Teodor apără prioritatea vieţii cenobitice; el caută puterea socială care va conferi independenţa economică întemeiată pe o dotare suficientă şi privilegiată, încredinţat că unirea face puterea, el încearcă să organizeze în jurul mănăstirilor familiale eboşa unui sistem de ordine.

Teodor insistă asupra a trei calităţi esenţiale ale monahului studit. Mai întâi, castitatea: contactele cu femeile, pe care nu le poate evita cu totul în contextul aristocratic, vor fi în mod riguros controlate. Apoi, stabilitatea: călugării rătăcitori constituie una dintre relele endemice ale monahismului. În sfârşit, sărăcia: monahul nu trebuie să aibă nimic al lui, nici cel mai mic obiect material; în fiecare săptămână, veşmintele sunt redistribuite, fără a se ţine seamă de starea sau de mărimea lor, astfel încât ajung să fie numite „schimburi”.

Dar organizarea mănăstirii studite este cea unde se reflectă cel mai bine contribuţia lui Teodor. Vârsta minimă de admitere în mănăstire este între 16 şi 17 ani, cu un noviciat, mai puţin cunoscut pentru Stoudios. Mănăstirea este împrejmuită: săracii sunt cazaţi la intrarea în curte, într-un *xenodocheion*, unde monahii îi primesc pe oaspeţi. Acesta se organizează într-un mic cătun care face faţă propriilor nevoi din propriile-i resurse: de unde importanţa muncii; Teodor îi repartizează pe călugări în diferite funcţii (econom, chelar etc.), menite să-l despovăreze pe egumen de orice griji administrative. El îi atribuie fiecăruia o sarcină: mănăstirea este un corp mistic în care fiecare are de jucat un rol precis. Acestea sunt diaconiile slujirii (grădină, brutărie, rufărie etc.) şi de producţie: copiere, prelucrarea pietrei, a pielii, a fierului, a pergamentului. Teodor Studitul este un anticontemplativ; ba chiar îndeamnă la productivitate: munca este un criteriu al devoţiunii, este o slujire a lui Dumnezeu, este slujba monahului, care, frecvent, nu este preot; orice monah lucrează, aidoma săracilor, indiferent care va fi fost statutul său anterior, cel mai adesea înalt.

Învăţăturile lui Teodor Studitul exercită asupra monahismului bizantin o influenţă profundă, după cum stă mărturie numărul mare de manuscrise din operele sale. Însă Teodor nu izbuteşte să insufle monahismului bizantin o organizare de ansamblu. El a încercat să construiască un sistem regrupând mai mult mănăstiri familiale. Dar acest

dispozitiv rămâne limitat: doar cinci mănăstiri, care întreţin simple legături personale cu egumenul de la Stoudios. Sistemul nu supravieţuieşte fondatorului său.

Monahismul este în mod irezistibil atras de munţi, simbol simplu al înălţării spre cer. Ei îngăduie acel soi de mişcare perpetuă a monahismului bizantin: un ascet se retrage pe munte şi asceza sa îi atrage discipoli, care îl conving să întemeieze o mănăstire, al cărei egumen devine în chip firesc, continuându-şi totodată traiul de eremit, cu rezultatul uşor de ghicit în ceea ce priveşte conducerea mănăstirii. În cele din urmă, acest aflux de discipoli nu-i convine ascetului, care numeşte un nou egumen şi se retrage mai sus pe munte; acolo atrage noi emuli, se vede nevoit să întemeieze o nouă mănăstire şi aşa mai departe. Astfel, Muntele Olimp din Bithynia (Uludag), la câţiva kilometri sud de Brusa (Bursa), devine muntele monastic cel mai căutat din veacul al IX-lea până în secolul al X-lea. Aproape prea mult, căci Olimpul nu e departe de capitală: din secolul al XI-lea, Athos, peninsula situată cel mai la est din Halkidiki, lângă Thessalonic, pe atunci părăsită şi ajunsă teren de păşunat pentru animalele ţăranilor din împrejurimi, devine locul la modă al eremitismului. Dar această tihnită retragere va fi bulversată de sosirea unui veteran al Olimpului, Atanasie.

Originar din Trapezunt, fost strălucit profesor în şcolile din Constantinopol, Atanasie a trăit şi pe Muntele Kyminas, mai în estul Bithyniei, într-o mănăstire ctitorită de un mare aristocrat, Mihail Mateinos. Acolo l-a cunoscut pe cel mai ilustru general din secolul al X-lea, Nâkephoros Phokas, un adevărat ascet, care intenţionează să se retragă la o mănăstire pe care ar fi urmat să o întemeieze Atanasie. Pornind în expediţia care îi va permite să recucerească Creta în 961, Nikephoros Phokas se opreşte la Athos, unde Atanasie îşi duce viaţa de eremit, şi îl îmbarcă pe corăbiile sale pentru a beneficia de rugăciunile lui. Aceasta e de altfel dintotdeauna prima îndatorire a monahului: să se roage pentru biruinţa Imperiului creştin.

Urmarea e cunoscută: expediţia lui Nikephoros Phokas reuşeşte acolo unde nenumărate tentative au dat greş cu începere din 827; este rezultatul rugii monahului. Atanasie se întoarce la Athos cu un venit consistent şi obţine de la ceilalţi eremiţi un teren situat la extremitatea peninsulei, unde întemeiază mănăstirea numită Marea Lavră, mănăstire ortodoxă prin excelenţă. Termenul e acelaşi ca în Palestina, lavra, dar realitatea nu e exact aceeaşi. Lavra, întocmai ca foarte multele mănăstiri care se vor înfiinţa la Athos în următoarea jumătate de secol, este în primul rând un cenobiu: biserica şi trapeza sunt construite în interiorul unei curţi aproape pătrate, al cărei contur, alcătuit din chiliile monahilor, constituie împrejmuirea. Dar călugărilor care ajung la un înalt grad de perfecţiune li se îngăduie să se retragă, în grupuri de doi sau trei şi în număr extrem de limitat, în ermitaje sau *kellia* situate pe munte, la

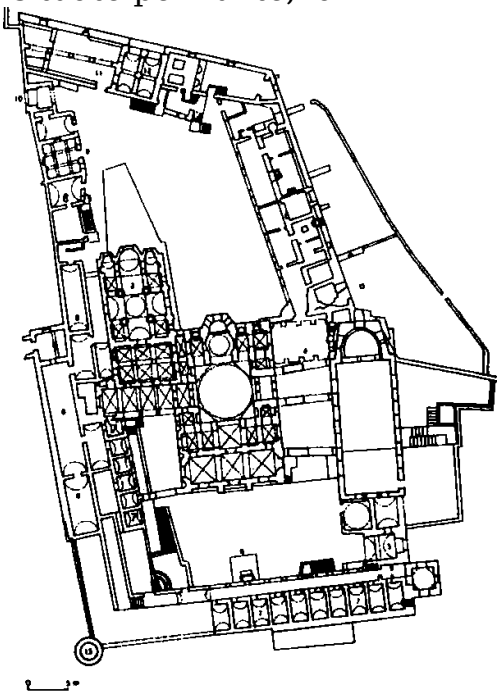

Planul mănăstirii Hosios Loukas
1. Katholikon (biserica principală); 2. Biserica

Panagia; 3. Trapeza; 4. Cisternă; 5. Intrarea actuală; 6. Fântână; 7. Chiliile monahilor; 8. Magazii;

9. Calefactorium (loca/ pentru încălzit); 10. Poarta de est; 11. Grajd de vite; 12 şi 13. Turnuri; 14. Grădini.

O oarecare distanţă de cenobiu. Cu toate acestea, ei continuă să facă parte din acesta şi rămân sub autoritatea unicului egumen.

În fond, Atanasie nu inovează: multe mănăstiri se conformau deja acestui model; de altfel, el se inspiră din belşug din învăţăturile lui Teodor Studitul. Dar perspectiva e cea care se schimbă şi, fără îndoială, starea de spirit a monahismului. Monahii reuşiseră destul de bine să treacă drept victime ale iconoclasmului

Mănăstirea Marea Lavră pentru a face din reinstaurarea imaginilor victoria lor: urmarea a fost un puternic curent de donaţii. Dar gestiunea unui patrimoniu este în opoziţie cu idealul monastic şi multe mănăstiri, deşi bine dotate, trăiesc de azi pe mâine, şi chiar dispar, când nu au fost ctitorite de mari aristocraţi în măsură să le asigure administrarea. Or, Atanasie amenajează imediat un port pentru a aproviziona mănăstirea şi a-i exporta produsele şi sfredeleşte muntele pentru a aduce apă până la grădina ei, într-un cuvânt, practică investiţia productivă; se pricepe să obţină donaţii funciare, mănăstiri deja existente şi scutiri fiscale pentru corăbiile mănăstirii care

ies pe pieţe pentru a vinde surplusul realizat din pământurile astfel acumulate şi valorificate. Pe scurt, la şcoala sa, monahii devin excelenţi administratori şi o adevărată putere socială. Fenomenul se alătură, de altfel, modei iniţiate de împăraţi, dar larg răspândite în aristocraţie cu începere din secolul al X-lea: întemeierea de mănăstiri, bine înzestrate, al căror *typikon* prevede în mod amănunţit modalităţile de gestiune, inclusiv cele de repartizare a surplusului pe care trebuie să-l furnizeze în chip firesc o mănăstire odată ce călugării au ce mânca şi obligaţiile caritabile sunt îndeplinite.

Încetul cu încetul, Athos devine referinţa absolută: principii străini – ruşi, sârbi – îşi întemeiază aici mănăstiri. Când Bizanţul pierde Asia Mică, el devine polul principal al monahismului bizantin; când Imperiul se restrânge şi mai mult, el ajunge să personifice într-un anumit fel Ortodoxia. De altminteri, monahii au reuşit să treacă drept maeştri în arta de a naviga în mijlocul evenimentelor politice imprevizibile: în faţa înaintării turceşti, multe familii aristocratice îşi pun averea la adăpost încredinţând-o călugărilor, cu speranţa de-a o recupera când roata norocului se va întoarce, ceea ce nu se întâmplă; iar monahii îi conving pe otomani nu numai să nu le invadeze Muntele, dar şi să-i lase să-şi păstreze proprietăţile şi o parte din privilegii.

Creuzet al reflecţiei teologice şi spirituale, Athos şi monahii săi îşi impun concepţiile în ceea ce mai rămâne din Imperiu în secolul al XIV-lea. Dintotdeauna, căluşarii au căutat prin rugăciune starea de linişte sufletească, *besycbia*. În acest scop, ei dezvoltă o adevărată tehnică centrată pe recitarea neîncetată a rugăciunii „Doamne Iisuse Hristoase, Fiul lui Dumnezeu, miluieşte-mă pe mine”, însoţită de o legănare a corpului menită a desăvârşi concentrarea pentru a ajunge la contemplaţia perfectă. În secolul al XIV-lea (cf. Paleologii, cap. I), isihasmul devine o adevărată doctrină formulată de Grigorie Palama. Practicarea rugăciunii isihaste îngăduie într-adevăr să se

vadă lumina care îl învăluia pe Hristos în momentul Schimbării la Faţă pe Muntele Tabor, lumina taborică, făcând accesibilă experienţei umane adevărata comuniune cu Dumnezeu. Omul rămâne o creatură, dar participă la divinitate prin intermediul lui Hristos şi al desăvârşitei

Sale umanităţi, ceea ce readuce la teologia sinodului de la Calcedon, dar se situează în clară opoziţie cu cultura aristotelică de care erau pătrunşi bizantinii şi care renaşte de un secol în Occidentul creştin. Adoptarea doctrinei palamiste de către un sinod ţinut la Constantinopol în 1351 deschide prăpastia dintre ortodoxie şi creştinătatea romană. Călugării athoniţi vor fi printre cei mai aprigi paznici ai ortodoxiei şi adversari înverşunaţi ai unirii bisericilor.

Călugări athoniţi bătând toaca

În concluzie, monahii, la origine marginali în societate şi în Biserică, au devenit un element esenţial al acestora, care duce la cristalizarea identităţii bizantine.

SENTIMENTUL RELIGIOS

SFÂNTUL

Fără doar şi poate, o parte a succesului înregistrat de călugări se datorează influenţei pe care o exercită în toate straturile societăţii. Desigur, un număr foarte mic de simpli creştini şi un număr deloc neglijabil de episcopi au putut avea parte de recunoaşterea sfinţeniei lor, mai ales în primele timpuri, dar, în ochii bizantinilor, nu încape

îndoială că sfântul este monahul, uşor de recunoscut după veşmântul său negru. Or, sfântul, în general un bărbat, răspunde uneia dintre aşteptările majore ale bizantinilor.

Creştinismul este într-adevăr o religie a mântuirii. Întrebarea importantă pe care şi-o pune creştinul este: voi fi mântuit? Atât timp cât creştinismul a rămas o sectă minoritară şi selectivă, simplul act al botezul includea pe cineva în cercul aleşilor şi probabilul martiriu asigura mântuirea; acum însă, când toată lumea este botezată, se iveşte neliniştea faţă de Judecata de Apoi. Prinşi între un Dumnezeu insondabil şi un sistem arhaic de confesiune publică, laicii se întorc spre sfânt pentru a şti dacă vor fi mântuiţi şi dacă el poate face ceva pentru ei. Sfântul, pentru care singura cale de mântuire este renunţarea la lume, nu răspunde întotdeauna, dar el deţine răspunsul: nimeni nu îl mai părăseşte, fiindcă are în mâinile lui cheile raiului. Omul sfânt care s-a retras în deşert sau în alt loc izolat este imaginea Celui înviat din morţi; înzestrat cu *parrhesia* (apropierea de Dumnezeu şi libertatea de a cuvânta înaintea Lui), el va fi intermediarul palpabil cu Atotputernicul, spre deosebire de Hristos, care S-a înălţat la ceruri.

Aceasta ne permite să înţelegem locul omului sfânt în societate. Sătenii simt nevoia unui om-şarnieră, exterior satului, care poate să-şi pună puterea – acelaşi termen ca pentru patron priceperea şi cultura în slujba satului. Omul sfânt rezolvă dilema inerentă credinţei creştine: Dumnezeu este, în acelaşi timp, cel care îşi iubeşte copiii, dar şi îndepărtat şi impasibil; omul sfânt este, în acelaşi timp, moştenitorul profeţilor şi plin de compasiune. Spre deosebire de Dumnezeu, el poate fi abordat şi interogat în speranţa unui răspuns, chiar dacă unul puţin comprehensibil. Pietatea bizantinului mediu este alcătuită din momente discontinue de căinţă; omul sfânt practică credinţa în chip continuu. El este singurul care îl poate îndupleca pe Dumnezeu în favoarea penitentului: este un profesionist într-o lume de amatori.

Baza stâlpului lui Simeon Stâlpnicul

Caracterul spectaculos al anumitor practici ascetice care se dezvoltă în primele secole frapează mulţimile. Unele dintre aceste practici n-au căpătat decât o dezvoltare relativă, ca aceea a celor numiţi păscători (*boskoi*), care hălăduiesc la marginile deşertului mâncând doar rarele ierburi ale stepei aride. Sau nebunii întru Hristos, *saloi*, care simulează nebunia pentru a converti oamenii şi care sunt întâlniţi mai degrabă în oraşe.

Dar reuşita cea mai spectaculoasă o reprezintă stilismul[6]. Inventatorul lui este un sirian, originar de pe malurile Eufratului. Nemulţumit de viaţa monahală pe care o duce în mănăstirea Teleda, la vreo sută de kilometri nord de Antiohia, Simeon decide să urce pe Muntele Koryphaios din apropiere. El îşi construieşte o împrejmuire (*mândra*), din care să nu mai iasă, şi îşi leagă piciorul cu un lanţ de o piatră. Pe urmă, cum discipolii sosesc în număr mare, nu poate să scape din capcana *mandrei* şi alege fuga în sus, ridicând un stâlp de piatră de pe care nu avea să coboare decât pentru a urca pe altul şi mai înalt, ultimul înălţat culminând la şaisprezece metri. Urcat pe primul stâlp în anul 422, moare treizeci şi şapte de ani mai târziu, pe 24 iulie 459. Succesul lui Simeon este extraordinar: oamenii vin de pretutindeni pentru a-i cere sfaturi, pe care el le

6 De la stylos, stâlp, în limba elenă (n. tr.).

împarte din vârful stâlpului; el distribuie şi eulogii, mici discuri de lut adunat de la baza stâlpului şi trecute printr-o matriţă comportând o reprezentare sumară a sfântului pe stâlpul său. La ocazii deosebite, muntele e năpădit de o mulţime (femeile, inclusiv mama sfântului, nu au voie să pătrundă în *mândra*) venită, de pildă, să-i ceară să pună capăt secetei. Mulţimea aşteaptă sub braţele întinse ale sfântului şi, în acest timp, tunetele furtunii de toamnă se apropie încetul cu încetul.

Patriarhul Antiohiei a trebuit să recurgă la forţă pentru a pune stăpânire pe moaştele sfântului. Dar a rămas stâlpul, împrejurul căruia a *Eulogie a lui* trebuit să se construiască o barieră *Simeon Stâlpnicul*

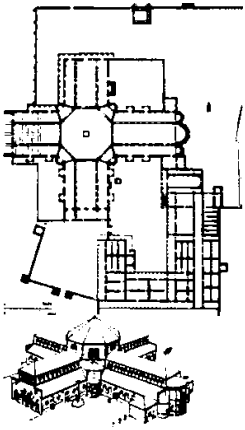

Planul complexului lui Simeon Stilipnicul metalică pentru a nu fi deteriorat; în jurul octogonului din mijlocul căruia acest stâlp se înălţa sub cerul liber, căci asceza consta în a trăi pe o platformă neacoperită, s-a edificat un gigantic complex cu patru braţe, ale cărui ruine spectaculoase sunt vizibile şi în zilele noastre la Qalat Semăn (castelul lui Simeon), inclusiv baza stâlpului. Pelerinajul a persistat timp de mai multe secole după cucerirea arabă.

Simeon a avut o grămadă de imitatori. În unele regiuni se înălţau adevărate păduri de stâlpi. Când sanctuarul lui Simeon a trecut la monofiziţi, un alt Simeon, calcedonian, a ridicat stâlpul său pe Muntele Admirabilis

(Muntele Minunat), care domină cursul râului Oronte între Antiohia şi mare. Stilismul a ajuns până şi în regiunea Constantinopolului. Totuşi, unul dintre discipolii lui Simeon, şi el sirian, Daniel, mort în 493, nu a şovăit să coboare de pe stâlp pentru a se pune în fruntea unei uriaşe manifestaţii de stradă menite să ducă la căderea unui uzurpator monofizit, Basiliskos. Chiar şi în secolul al XI-lea, pe Muntele Galesios situat în apropiere de Efes, un oarecare Lazăr a construit mai mulţi stâlpi succesivi, ce urcau tot mai sus pe munte; el nu era singurul stâlpnic din regiune, care mai includea şi o femeie ce înăsprise

Vedere a complexului lui Simeon Stâlpnicul

exerciţiul lăsându-şi picioarele să atârne de pe platformă. În secolul al XI-lea, stâlpul lui Daniel încă mai

funcţiona: Leontios, viitorul patriarh al Ierusalimului, negociase cu monahii care deserveau sanctuarul să se poată stabili acolo, dar în cele din urmă a preferat să intre într-o mănăstire. Căci chiar şi stilismul a fost recuperat de monahism; Lazăr Galesiotes întemeia o mănăstire pe lângă fiecare stâlp; iar stâlpul său, lipit de biserică, comunica printr-o fereastră cu aceasta pentru ca sfântul să poată urmări slujba.

Odată depăşită epoca martirilor, sfinţenia devine un fenomen „sălbatic". Până în secolul al XIII-lea, când se face simţită influenţa latină, nu există procedură de recunoaştere a sfinţeniei, nu există proces de canonizare. Este sfânt cel pe care zvonul popular îl consideră sfânt. Noi nu ştim asta decât în măsura în care s-a găsit cineva, de obicei un discipol, care să scrie *Viaţa* personajului. Totuşi, autorităţile încearcă să recupereze şi să încadreze fenomenul, după cum am văzut în cazul patriarhului Antiohiei luând în stăpânire moaştele lui Simeón. Acesta este unul dintre cei puţini la număr pentru care prima biografie a fost scrisă înaintea morţii sale, de către mitropolitul Cirului, Teodorei; la puţin timp după moartea sa, discipolii săi siriaci au aşternut în scris o versiune în această limbă; mult mai târziu a apărut şi o *Viaţă* în greacă. Foarte adesea cel care scrie *Viaţa*, hagiograful, include o recunoaştere a sfinţeniei de către autorităţi, când este cazul chiar de către împărat, ca pentru Daniel Stâlpnicul, sau, eventual, de către episcop. Dar sfinţenia se măsoară şi după posteritate, după felul în care sfântul îşi află locul în culegerile de *Vieţi* rânduite în calendar, numite mentologia (Simeón Stâlpnicul are norocul de a fi sărbătorit pe 1 septembrie, prima zi a anului), sau, şi mai bine, în acele cărţi folosite în fiecare zi pentru slujbă (sau sinaxă), cu un rezumat al *Vieţii* sfântului zilei, numite sinaxare. Cazul cel mai fericit este, de bună seamă, includerea în sinaxarul de la Constantinopol, cel al catedralei patriarhale.

Vieţile sfinţilor erau scrise pentru monahii care

deserveau sanctuarul sfântului sau pentru pelerinii care se duceau acolo; ele menţionează o puzderie de miracole săvârşite de sfânt în timpul vieţii sau după moarte, cărora li se adaugă adesea o culegere de miracole, câteodată singura care ne-a parvenit, săvârşite de moaştele sale.

PRACTICA RELIGIOASĂ

Într-o oarecare măsură, la început Biserica a fost depăşită în Răsărit de propriu-i succes. Iniţial, bisericile locale erau mici comunităţi grupate în jurul episcopului lor, înconjurat, dacă era cazul, de câţiva diaconi şi preoţi. Pentru a deservi oraşul, din momentul în care creştinismul se impune, este îndeajuns, în linii generale, să se construiască o catedrală de dimensiuni corespunzătoare plus câteva lăcaşuri de cult în cetate, deservite de clerul bisericii catedrale; instituţia fiind publică, este înzestrată cu pământuri şi venituri de către autorităţile municipale sau administrative, cu atât mai mult cu cât autoritatea episcopului se extinde şi asupra aşezămintelor de caritate, pe care cetăţile în declin nu mai au mijloacele să le întreţină. Clerul cetăţii face apel şi la milostenii.

Într-un mare oraş cum este Constantinopolul, bisericile sunt nenumărate; în plus, adesea şi cele ale mănăstirilor se deschid credincioşilor pentru a oficia slujbe. Dar, la fel ca la ţară, nu există noţiunea de parohie. Desigur, din motive de comoditate, oamenii merg mai bucuros la slujbă într-o biserică apropiată de domiciliul lor, dar asta nu este o obligaţie.

Pe de altă parte, deservirea zonelor rurale îi pune Bisericii o problemă pentru care nu era pregătită. Ea construieşte cam la întâmplare, în câteva sate, biserici numite publice (*katbolike*) deservite de un cler detaşat şi întreţinute de episcop. Nu este însă suficient. Aproape pretutindeni, la iniţiativa proprietarului de pământ sau a comunităţilor săteşti, se edifică oratorii sau capele, unde oamenii pot să se roage, dar unde, în principiu, tainele nu se pot săvârşi decât cu aprobarea episcopului. O bucată de vreme, episcopii au trimis la ţară horepiscopi („episcopi de

ţară”) sau periodeuţi („itineranţi”). Revendicarea ca oratoriile să devină biserici cu statut deplin ia însă amploare: în secolul al IX-lea, Leon VI suprimă distincţia. Totuşi, nu există parohii, şi nici dijmă pentru întreţinerea clerului. La sate, se ia un ţăran relativ înstărit, proprietar sau nu (cf. Clasele sociale, cap. HI), i se dă o instruire sumară, suficientă pentru a cunoaşte liturghia pe de rost şi a putea să oficieze slujba duminica, uneori sâmbăta, şi în zilele de sârbă A

toare. În restul timpului, el îşi lucrează pământul şi trăieşte din asta, cu soţia şi copiii lui. Când moare, cel mai simplu este ca fiul sau ginerele său să-i urmeze, ca şi pentru pământul său. Calitatea nu este deci principalul criteriu de selecţie; de altfel, documentele de arhivă arată că, dacă preoţii sunt relativ numeroşi la sate şi se ocupă şi cu vânzări, cumpărări şi arendări de pământuri, mulţi dintre ei sunt incapabili să-şi semneze numele. Oricum, nu avem niciun exemplu de membru al clerului rural care să fi făcut carieră pentru a deveni episcop, aceste posturi fiind rezervate monahilor sau membrilor eminenţi ai clerului bisericilor catedrale din marile metropole.

În aceste condiţii, nu e de mirare că mănăstirile rurale îi fac clerului orăşenesc o concurenţă inegală. Nu rareori se întâmplă ca un sătean înstărit să întemeieze o mănăstire sau ca mai mulţi săteni să se asocieze în acest scop. Dacă sătenii au şansa să se afle în apropiere de o mănăstire mai răsărită, vor găsi întotdeauna un preot – necesar vieţii mănăstirii – de un nivel acceptabil şi o comunitate de oameni consideraţi *a priori* sfinţi în măsură să satisfacă nevoile spirituale elementare. Cu puţin noroc, se vor găsi acolo şi moaştele miraculoase ale sfântului întemeietor sau vreo icoană căreia i se vor atribui aceleaşi puteri.

În bisericile ceva mai importante, slujbele sunt numeroase, ritmând orele zilei. Pentru călugări, în general ele au loc la fiecare trei ore. Cele mai importante, utrenia (*orthros*), care marchează începutul zilei şi o consacră lui

Dumnezeu, şi vecernia, care precedă apusul soarelui, sunt oficiate şi în bisericile catedrale. La Sfânta Sofia din Constantinopol, slujba cea mai frecventată sâmbăta şi duminica este cea a celei de-a treia ore. În mănăstiri, în afara slujbelor diurne la fiecare trei ore, monahii asistă şi la *apodeipnon* („după cină") înainte de a se duce la culcare şi se scoală la miezul nopţii pentru mieznoptică (*mesonykton* – „miezul nopţii").

Participarea la slujbă nu este nici pe departe singura practică la care participă credincioşii. În sanctuarele mai importante, fenomenul major este cel al privegherii. De exemplu, în biserica Sfântul Ioan Botezătorul din Exeia, în centrul Constantinopolului, o priveghere se ţine până dimineaţa în fiecare sâmbătă seara şi în ajunul sărbătorii sfântului. O comunitate de laici pune mână de la mână pentru a-i asigura întreţinerea, căci lumânările şi tămâia sunt scumpe; membrii confreriei poartă chiar un costum special. În plus, priveghiul iese din biserică pentru o procesiune prin cartier. Procesiunea este, de altfel, una dintre practicile cele mai curente şi cele mai spectaculoase ale creştinismului bizantin. La Constantinopol, numărul lor este foarte mare; unele sunt conduse chiar de împărat, ca atunci când plimbă în fiecare an prin oraş numeroasele relicve legate de Hristos pe care le păstrează la Palat (Crucea, dar şi alte obiecte legate de Patimi, ca Lancea şi Buretele). Pentru procesiunile mai obişnuite, clerul înaintează cântând litanii, precedat de relicva sau de relicvele şi icoanele sfântului sau sfintei care se sărbătoreşte şi urmat de o uriaşă mulţime. Cel mai adesea, evenimentul are loc noaptea şi capul procesiunii e luminat *algiomo*. Când mai multe biserici din acelaşi oraş sunt dedicate aceluiaşi sfânt, se poate face turul lor, cu opriri lângă fiecare sanctuar. Procesiuni pot avea loc şi la ţară, sub conducerea clerului şi mai ales a unui om sfânt ce va fi fost chemat în ajutor; bunăoară, dacă e vorba de alungat lăcustele de pe o parcelă de teren cultivat, pe care o pustiesc, sfântul îi înşiră pe cetăţeni într-o procesiune pe

care o conduce în jurul câmpului infestat. La Constantinopol, în secolul al IX-lea, există şaizeci şi opt de zile de procesiune, dintre care şaptesprezece îl implică pe împărat şi treizeci şi două, pe patriarh.

Dar cea mai spectaculoasă practică este cea a pelerinajului. Aceasta pare necunoscută în primele timpuri ale creştinismului, chiar dacă persoanele pioase care au posibilităţi doresc să facă un soi de turism sacru ducându-se la Locurile Sfinte. Încetul cu încetul, se trece totuşi de la lucrările practice ale Istoriei Sfinte la un adevărat cult: călătoria la Ierusalim devine atunci o etapă a itinerarului personal care duce la mântuire; ea nu este câtuşi de puţin obligatorie, însă o găsim adesea în viaţa sfinţilor. Aceia dintre ei care sunt monahi sau doresc să devină monahi folosesc, de altfel, prilejul pentru a-i vizita pe călugării din deşertul Iudeei, mai cu seamă pe cei din cea mai celebră lavră, cea a Sfântului Sava; primirea hainei monahale aici are caracterul unei sanctificări aparte. Fireşte, frecvenţa pelerinajelor la Ierusalim scade mult după cucerirea arabă, dar stăpânitorii ţinutului nu li se împotrivesc decât rareori şi lavra Sfântul Sava continuă să funcţioneze şi funcţionează încă.

Alte pelerinaje cu rază mare de acţiune înlocuiesc Ierusalimul: Sfântul Ioan din Efes, Sfântul Mihail din Chonai (Colosse), în centrul Asiei Mici, Sfântul Petru din Roma, chiar şi după aşa-zisa schismă din 1054, Sfântul Simeon Stâlpnicul, atât cel de la Muntele Koryphaios, cât şi cel de la Muntele Admirabilis. Dar cele mai spectaculoase sunt fără îndoială multitudinea de pelerinaje la locuri mult mai apropiate: nu rareori episcopul unei cetăţi îşi adună toţi credincioşii pentru a porni în procesiune spre un sanctuar venerat, situat la doar câţiva kilometri depărtare. Chiar şi unele icoane pot face obiectul unui pelerinaj. La începutul secolului al XI-lea, în cursul restaurării bisericii Theotokos din Blacherne, în partea de nord-vest a Constantinopolului, sanctuarul cel mai îndrăgit al Sfintei Fecioare cu începere din această epocă, se

descoperă sub tencuială o icoană a acesteia. Toată lumea crede într-o intervenţie miraculoasă. Din acel moment, ea este acoperită cu un voal; în fiecare vineri, se goleşte biserica de credincioşi şi, când se redeschid porţile, o adiere miraculoasă ridică voalul, dezvăluind icoana pentru a fi venerată. Chirii, care trăieşte în satul său, Philea, de pe coasta europeană a Mării Negre, şi care va muri în 1110 în miros de sfinţenie, parcurge în fiecare vineri – ne spune *Viaţa* sa – cei vreo cincizeci de kilometri care despart satul de capitală, pentru a asista la minune.

În afara slujbelor, procesiunilor şi pelerinajelor, este greu să relatăm despre practica religioasă, cu excepţia celei a clerului şi-a monahilor, pentru care ni s-au păstrat lucrări specializate, îndeosebi cărţi de rugăciune (euchologia). În ceea ce priveşte laicii, nu o cunoaştem decât puţin pe cea a aristocraţilor care ne-au descris-o. Ei se mulţumesc de obicei cu două tipuri de rugăciune: rugăciunea corporală, alcătuită din metanii, care pot merge până la *proskynesis* (prosternarea, întinderea cu tot trupul pe podea), şi rugăciunea orală, care constă în a recita cu voce tare, dar cumpătată, diverse formule, Tatăl nostru, Kyrie, anumiţi Psalmi. Călugării practică în plus rugăciunea prin meditaţie, recitând cu voce scăzută din Biblie sau dintr-un florilegiu şi, bineînţeles, Psalmii – se consideră că un monah ar trebui să recite în fiecare zi totalitatea Psalmilor – şi rugăciunea mistică, cea a inimii, care se află în centrul isihasmului.

LUMEA DE DINCOLO

Bizantinii cred că Iisus a murit pe Cruce pentru a permite mântuirea păcătoşilor. Ei cred în înviere şi că, la Judecata de Apoi, cei ce vor fi socotiţi vrednici vor ajunge în rai şi vor avea parte de viaţa veşnică. Problema, pentru ei, este de a merita raiul. Dar despre ceea ce crede cu adevărat masa populaţiei, o dată în plus, nu cunoaştem decât punctul de vedere al aristocraţilor, pe care îl exprimă uneori aproape cu naivitate în hrisoavele de întemeiere a mănăstirilor.

Să notăm mai întâi că ei sunt educaţi în cultura antică: nu există unanimitate în a şti dacă raiul se află în cer, credinţă ce se impune încetul cu încetul, sau sub pământ, unde e îngropat fiecare. De la trecerea antică, rămâne adesea noţiunea că morţii trebuie să se prezinte la un fel de vamă, de peaj, unde suma de achitat depinde de meritele fiecăruia.

Cei care sunt bogaţi şi puternici probabil că vor fi auzit toată viaţa repetându-se că e mai lesne să treacă o cămilă prin urechea acului, decât să intre ei în împărăţia cerurilor. Atunci, cum să obţină iertarea? Cum să se explice, de altfel, că Dumnezeu, care este dreptatea însăşi, i-a creat pe unii săraci şi pe alţii bogaţi, situaţie în chip vădit nedreaptă, cel puţin după spusele predicatorilor? Drept care aristocraţii noştri cred că Dumnezeu a creat săracii pentru ca bogaţii să se poată răscumpăra acordându-le ajutor: ei aderă în mod aproape naiv la o contabilitate a lumii de dincolo. Să adăugăm că ei cred că sufletele vor fi cântărite, dar că se poate influenţa această cântărire prin mijlocitori bine plasaţi: sfinţii, desigur, dar ei sunt răposaţi şi nu se ştie dacă acceptă cu adevărat să se roage pentru cineva; atunci, monahii, a căror meserie tocmai aceasta este. Aristocraţii bizantini cred că intervenţia permanentă a monahilor în favoarea lor, atâta vreme cât va dura până în ziua necunoscută lor a Judecăţii de Apoi, poate face să se aplece talerul balanţei în favoarea lor.

De aceea orice aristocrat bizantin care se respectă, pentru a asigura mântuirea sa, a rudelor sale şi a descendenţilor săi, ctitoreşte sau restaurează o mănăstire, îi atribuie obligaţii caritabile şi o înzestrează din belşug pentru a-i permite întreţinerea călugărilor şi ajutorarea săracilor; el face astfel o fundaţie pentru salvarea sufletului său, un *psycbikon*. În *typikon*, se menţionează cu de-amănuntul aceste operaţii, în special lista celor pentru care monahii vor trebui să se roage veşnic. Unele dintre ele sunt încă în vigoare. În decembrie 1083, un georgian

trecut cu trupele sale în slujba bizantinilor, devenit megas domestikos ton scholon în Apus, care s-a distins luptând împotriva normanzilor şi a acumulat o avere importantă, dar nu mai are familie, întemeiază la Petritzos (astăzi Bacikovo, în Bulgaria), aproape de Philippoupolis, în Tracia, o mănăstire mărginită de mai multe aşezăminte de caritate. Şi în zilele noastre, în fiecare dimineaţă, la *orthros*, ziua călugărilor de la Bacikovo începe cu rugăciunea pentru mântuirea sufletului lui Grigorie Pakourianos şi al fratelui său Apasios. Cei care l-au convins pe Pakourianos să ctitorească această mănăstire – dar oare fusese nevoie să fie convins? – erau, poate, interesaţi; însă urmaşii lor continuă să îndeplinească sarcina de mijlocire care le-a fost încredinţată.

VII

LITERATURA

În acest domeniu, ca şi în celelalte, Bizanţul se naşte cu o moştenire, cea a lumii greco-latine, de a cărei continuitate se prevalează. Cu toate acestea, evoluţia e remarcabilă: cu începere din secolul al VII-lea, Imperiul este aproape în exclusivitate elenofon şi, ca atare, renunţă în mod provizoriu la o parte a moştenirii latine; creştinismul îşi impune amprenta, alegând dintre genurile literare unele pe care le asumă şi altele pe care le condamnă, cu mai mult sau mai puţin succes, dar şi creând altele noi.

Dacă numeroase opere sunt de la bun început aşternute în scris pentru a fi citite într-o bibliotecă – cum este cazul, de pildă, al cronicilor şi al altor lucrări istorice –, multe altele sunt menite în primul rând spre a fi citite cu voce tare sau recitate. Bizantinii apreciază în mod deosebit discursurile, adresate domnitorului, pronunţate sub formă de elogiu funebru la înmormântări sau de omilii rostite de cei mai iluştri episcopi. Una dintre inspiraţiile literare cele mai noi este, de altfel, poezia bisericească provenită direct din rugăciuni şi cântări liturgice, cele două fiind strâns legate.

Numărul bizantinilor care ştiu să citească e relativ restrâns (cf. Şcoala, cap. X). Lectura orală, declamarea şi cântatul la ocazii publice sau în biserici şi mănăstiri sporesc considerabil numărul celor care au acces la o parte a literaturii; aceştia nu se reduc aşadar la publicul înstărit care are posibilităţi pentru a învăţa să citească şi a-şi oferi cărţi.

Concepţia însăşi despre creaţia literară este profund diferită de a noastră, care pune pe primul loc originalitatea şi condamnă plagiatul. Reluarea unei opere vechi pentru a o reproduce parţial sau a o rezuma, folosirea ei din plin ca sursă de inspiraţie sunt considerate drept calea obligatorie a creaţiei. Un bun istoric trebuie să scrie ca Tucidide sau Plutarh. Un bun specialist în medicină, chiar dacă este la curent cu progresele venite din lumea musulmană, nu-şi va baza mai puţin lucrarea pe Hipocrat sau Galenus. Pe lângă textele sacre, un bun predicator nu va conteni să citeze, fără a se sinchisi să-i numească, din iluştrii săi predecesori aflaţi printre Părinţii Bisericii, ca Grigorie de Nazianz, Vasile de Cezareea sau Ioan Gură de Aur. Multe *Vieţi* ale sfinţilor pot apărea în ochii noştri ca adevărate compilaţii ale unor *Vieţi* precedente, fără însă ca asta să le lipsească de sens sau valoare.

Începând din secolul al V-lea, practic nu mai există autori păgâni în activitate. Orice autor este înainte de toate creştin, iar opera sa se plasează în această perspectivă. Dar valoarea atribuită moştenirii antice într-o lume unde se învaţă citirea atât din Homer, cât şi din Psalmi, permite, cu începere din secolul al IX-lea, să se redescopere, comenteze şi dezvolte conceptele lui Aristotel, ale lui Platon şi ale filosofiei neoplatoniciene. Aceşti autori sunt prezentaţi drept precursori ai creştinismului, care nu pot fi condamnaţi ca păgâni deoarece scriau înaintea apariţiei sau a triumfului noii religii. Bineînţeles, ei trebuie abordaţi dintr-o perspectivă creştină, ceea ce necesită o mare abilitate retorică, în care bizantinii au devenit maeştri; însă, cu preţul unei oarecare

prudenţe, gândirea filosofică regăseşte o marjă de libertate. Va trebui să se aştepte secolul al XV-lea pentru a-l vedea pe Georgios Genistos Plethon angajându-se într-o contestare de fond a premisei creştine.

LIMBA

Până în secolul al VI-lea, limba oficială a Imperiului rămâne latina. În 529, Iustinian, el însuşi latinofon, promulgă codul său în această limbă; însă legile ulterioare vor fi în greacă, cu excepţia celor în mod specific adresate provinciilor de limbă latină. După aceea, greaca devine limba oficială, cu atât mai mult cu cât regiunile pe care le controlează Imperiul şi a căror limbă rămâne latina sunt încetul cu încetul pierdute. Cât despre limbile locale, cum ar fi copta în Egipt sau siriaca în Siria-Palestina, ele rămân vorbite în masa populaţiei şi văd născându-se o abundentă literatură creştină căci Biserica autorizează folosirea lor în liturghie, dar fără statut oficial; cuceririle arabe le scot din cadrul Imperiului, cu excepţia unei mici părţi din Siria între secolele al X-lea şi al XII-lea.

Greaca rămâne deci singura limbă a literaturii bizantine, dacă nu a omului de pe stradă. Limba vorbită evoluează continuu pentru a da naştere limbii moderne: relativa simplificare a gramaticii, dispariţia vocalelor lungi şi grave, dispariţia diftongilor etc., dar şi îmbogăţirea vocabularului. Limba savantă ezită între două tendinţe* evoluţia şi conservatorismul. Însă tendinţa dominantă este încercarea de-a face să renască limba clasică. Cum aceasta nu prea mai este vorbită, limba scriitorilor devine în acelaşi timp preţioasă şi complexă, uneori obscură, fenomen şi mai mult accentuat de metodele de învăţare folosite în şcolile secundare.

LIMBILE IMPERIULUI

De fapt, limba folosită este destul de diferită nu numai în funcţie de epoci, dar şi în funcţie de tipurile de literatură şi chiar de publicul căruia i se adresează autorul. Bunăoară, poezia

Peri	Limbi	Limbi	Limbi

oada	oficiale	savante	vorbite
Sec. IV-VII	latina, greaca	latina târzie, greaca târzie	latina târzie. greaca comună, copta, siriaca
Sec. VII-XIII	greaca	greaca clasicizantă	greaca comună, slavona

epică sau romanul, două genuri de altfel destul de apropiate, deşi destinate aristocraţiei pasionate de limba savantă, utilizează un idiom mai apropiat de limba vorbită, mult mai maleabil şi favorabil atât povestirii, cât şi efectelor stilistice căutate. Hagiografia, în schimb, prezintă toate nivelurile limbii: unele relatări sunt scrise într-o limbă foarte simplă, fiind menite a fi citite unui public larg, cel care mergea la sanctuar şi n-ar fi înţeles limba savantă; altele sunt destinate comunităţilor monastice şi prezintă o limbă mai elaborată; altele, în sfârşit, sunt de fapt rescrieri, ca mentologion-ul (*Vieţi* înşirate în ordinea sărbătorilor sfinţilor, lună de lună) alcătuit în secolul al X-lea de Simeon Metaphrastes sau *Vieţile* vechi rescrise în secolul al XIV-lea.

SUPORTUL ŞI SCRIEREA

Suporturile destinate simplelor însemnări rămân folosite vreme îndelungată, în special tăbliţa de ceară pe care se scria cu un stilet, mai ales pentru caracterul lor reutilizabil.

La începutul epocii bizantine, documentele de arhivă erau scrise pe papirus ca şi, probabil, cărţile fără o finalitate luxoasă. Pierderea Egiptului face papirusul rar şi scump; el îşi pierde atunci o bună parte din avantajele lui faţă de pergament, mai scump şi greu de utilizat, dar foarte durabil. Hârtia începe să apară în secolul al XI-lea, mai întâi pentru documente de arhivă. O parte vine din China, dar mai cu seamă din lumea arabă, care o foloseşte

încă din secolul al VIII-lea, de unde numele ei de *bagdatikos*, apoi din Italia. Acest nou suport, desigur mai fragil decât pergamentul, dar mult mai durabil decât papirusul, prezintă un avantaj considerabil: este mult mai ieftin decât pergamentul. Să adăugăm că el e, de asemenea, mai puţin greu, mai puţin gros şi deci mai uşor de depozitat. Hârtia nu duce totuşi la dispariţia totală a pergamentului, din nou rezervat lucrărilor de lux, de pildă cele destinate împăratului sau cărţile liturgice ale episcopiilor celor mai importante. Fie că o fac pe papirus, pergament sau hârtie.

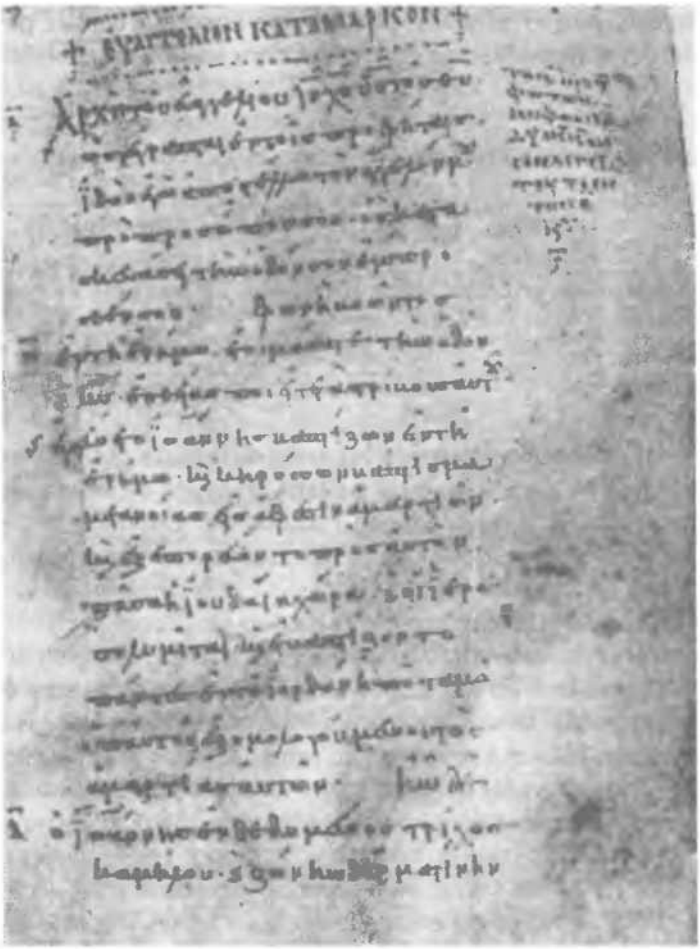

Cel mai vechi manuscris grec (datat) cu minuscule

bizantinii scriu cu un *kalamos*, o tijă de trestie cu vârful ascuţit: relativ fragilă, ea are avantajul de a comporta un rezervor natural de cerneală.

A doua schimbare notabilă: trecerea de la *volumen*, care se rulează, la *codex*, alcătuit din foi pliate în caiete, cel mai adesea de patru pagini, legate în final laolaltă. Avantajul este evident: în timp ce *volumen*-ul trebuie citit în continuitatea derulării, iar căutarea în interior este dificilă dacă ruloul nu este foarte scurt, *codex*-ul poate fi răsfoit, revenindu-se înapoi sau mergându-se înainte. Cu toate astea, *volumen*-ul nu este abandonat. De exemplu, mănăstirea Sfântul Ioan Teologul din Patmos păstrează autograful *Vieţii* lui Leontios din Ierusalim, egumenul ei devenit în anii 1170 patriarhul Oraşului Sfânt, adică manuscrisul scris sau dictat de autor, Theodosios Goudelis, puţin după 1204. Or, e vorba de un rulou de hârtie. Cel care scria a lipit cap la cap peste zece foi de lungime inegală, apoi a început să scrie; ajuns la capătul *volumen-ului*> l-a întors pentru a continua pe partea cealaltă, din care o porţiune a rămas nescrisă deoarece calculase un pic excesiv. E vorba de un fel de ciornă. La un mult timp după aceea, *Viaţa* a fost recopiată, cu câteva schimbări care nu vor fi fost neapărat dorite de autor, într-un *codex* de pergament, mai bine scris şi uşor ornamentat. Textul *Vieţii* este aici urmat de scrieri ale lui Leontios.

În fine, a treia schimbare decisivă: scrierea. Până la sfârşitul secolului al VIII-lea, manuscrisele aveau caractere unciale, adică erau scrise cu majuscule. Când sunt îngrijite, aceste manuscrise ignoră legătura între litere, dar şi pauza dintre cuvinte. Scrierea uncială cumulează mai multe inconveniente: este o scriere lentă şi dificilă; ocupă mult loc pe manuscris, mai cu seamă că nu se pretează la prescurtări; este greu de citit şi duce la confuzii de cuvinte pentru cititorii nedeprinşi. Rezultatul este un cost prohibitiv. Concomitent, în cancelaria imperială, scrierea uncială evoluează: scrisul se înclină de la dreapta spre stânga şi apar legăturile dintre litere. La

sfârşitul secolului al VIII-lea, această evoluţie dă naştere literei minuscule cursive, simultan cu apariţia în Occidentul latin a minusculei Caroline. De altminteri, minuscula greacă apare în acelaşi timp în Italia de Sud, unde legăturile cu latinii sunt numeroase, şi în Palestina, adesea în relaţie cu Italia.

A

În Bizanţ, naşterea minusculei corespunde unei necesităţi. Ea permite să se copieze mult mai repede, deoarece nu mai e nevoie să se ridice tija de trestie. În plus, ea are un format mult mai mic, ceea ce îngăduie să se scrie de circa patru ori mai mult text pe aceeaşi pagină de pergament. Economia de materie primă se adaugă deci la economia de manoperă. Preţul cărţilor scade şi ele se pot fabrica în număr considerabil mai mare. Or, acest fapt corespunde unei nevoi: polemica iconoclastă se poartă în parte în scris; ea necesită, pentru a dezvolta argumentaţia unora şi a altora, căutarea în cărţi străvechi, care trebuie deci reproduse. Palatul Imperial şi Patriarhatul aveau deja biblioteci; mănăstirile, îndeosebi cele din Bithynia, de unde va proveni Teodor Studitul, se înzestrează şi ele. După reinstaurarea imaginilor în 843, mănăstirea Stoudios (cf. Cadrele, cap. VI) va deveni templul minusculei bizantine: penitenţialul studit conţine un număr destul de mare de clauze care pedepsesc greşelile copiştilor; atelierul (*scriptorium*) este condus de un portocaligraf, comportă un „paznic al cărţilor” şi chiar un „paznic al pulberii de aur” însărcinat să vegheze asupra acestui preţios ingredient al anluminurii.

Cum se realizează o carte? Într-un atelier bine echipat, doi oameni lucrează împreună: unul dictează, celălalt scrie, lucru ce mobilizează două persoane, dar merge de două ori mai iute. Faptul se deduce cu uşurinţă după greşelile scribului, pricinuite de ambiguităţile de pronunţie: de pildă, sunetul *i* poate să corespundă literei *iota* (I), dar şi lui *upsilon* cu) sau lui *heta* (vechiul *e* lung) ori diftongilor *ei* sau *oi*; sunt greşeli de iotacism pe care

copistul nu le-ar fi făcut cu manuscrisul de copiat în faţă. Prima transliterare cu minuscule se reperează şi graţie „greşelilor de unciale”, citirea greşită a majusculelor mai puţin familiare. Acestea fiind zise, munca este considerabilă: unui scrib exersat care lucrează singur îi trebuie patru luni ca să recopieze un manuscris de 300 de file.

Această noutate este însă departe de a se impune cu repeziciune. Cărţile cele mai preţioase, în special cele liturgice, rămân încă adesea cu scriere uncială două secole mai târziu. Unul dintre cei mai mari intelectuali de la cumpăna dintre secolele al IX-lea şi al X-lea, mitropolitul Cezareei din Capadocia, Arethas, nu ştie să scrie cu minuscule: el posedă cărţi cu minuscule, dar le adaugă adnotări cu unciale. Se pare deci că minusculele nu erau predate în toate şcolile din Constantinopol înainte de sfârşitul secolului al IX-lea: ele nu se învăţau decât intrând, de pildă, în mănăstirile specializate. Cu toate acestea, noua scriere s-a impus cu rapiditate în cancelaria imperială şi chiar la notarii provinciali: cele mai vechi acte păstrate la Athos, care datează din ultimul sfert al secolului al IX-lea, sunt scrise cu minuscule.

GENURILE LITERARE

În ceea ce priveşte operele produse în Bizanţ, ele nu ne-au parvenit nici pe departe în totalitate. Unele dispariţii se datorează, pur şi simplu, pierderii lucrărilor ca urmare a evenimentelor politice imprevizibile, mai cu seamă a celor două căderi ale Constantinopolului, în 1204 în faţa cruciaţilor, care pustiesc oraşul unde era concentrată o parte deloc neglijabilă a manuscriselor, şi în 1453 în faţa turcilor. Acest ultim eveniment a fost fără îndoială mai puţin grav, căci, dacă 1204 este o surpriză contra căreia nimeni nu luase măsuri de precauţie, cucerirea de către Mehmed II era cât se poate de previzibilă şi resimţită ca atare în cercurile informate bizantine. De două veacuri, interesul pentru cultura greacă progresase mult în Italia, fără însă a se face neapărat distincţia între operele

Antichităţii şi producţia bizantină propriu-zisă. Unii italieni merseseră la Constantinopol, alţii puseseră să se aducă manuscrise în oraşul lor; mulţi intelectuali bizantini preferaseră să nu aştepte căderea capitalei şi se exilaseră în Italia cu cărţile lor.

Concepţia însăşi despre creaţia literară şi, pe o scară mai largă, despre educaţie, în Bizanţ, explică o parte din dispariţii: de vreme ce e normal a te inspira dintr-o operă anterioară, până la a-i copia esenţialul, pentru a crea una nouă, pare mai puţin necesar să se păstreze opera care a servit drept sursă de inspiraţie. Exemplul extrem al acestui fenomen se întâlneşte în materie de hagiografie. În secolul al X-lea, Simeon Metaphrastes redactează cel mai celebru mentologion, în care rescrie în manieră proprie *Vieţile* sfinţilor pe care îi prezintă, slujindu-se de *Vieţile* vechi; e limpede că el nu a păstrat originalele şi numeroase *Vieţi* nu sunt cunoscute decât din parafrazările sale.

Ne putem face o oarecare idee despre fenomen cu *Bibliotheca* lui Photios, cărturar şi înalt funcţionar din secolul al IX-lea, devenit ulterior patriarh al Constantinopolului. Titlul care figurează în cele două mai bune şi mai vechi manuscrise are toate şansele să fie cel potrivit: „Inventarul şi enumerarea cărţilor pe care le-am citit, pe care iubitul meu frate Tarasios mi-a cerut să le întocmesc ca să facă o estimare cu caracter general; ele sunt în număr de 300 mai puţin 20 plus una (279)”. Dacă cea mai mare parte a celor 122 de lucrări profane ne-au parvenit, dar uneori într-o versiune mai puţin completă decât cea folosită de Photios, din cele 157 de lucrări religioase ni s-au păstrat doar vreo 70. Vom face în treacăt două observaţii: Photios citise mult mai mult decât aceste 279 de scrieri; multe lucrări, adesea foarte vechi, erau disponibile la Constantinopol în al doilea sfert al secolului al IX-lea, când scria viitorul prelat.

Bizanţul este înainte de toate continuarea lumii greco-latine, fără întrerupere. Cu toate acestea, triumful creştinismului aduce o serie de modificări. Teatrul,

condamnat pentru imoralitate, dispare aproape cu totul. În schimb, apar alte genuri, de altfel adesea impregnate de reminiscenţe antice: arta tipic romană a discursului, care dăinuie, se extinde la domeniul religios; liturghia dă naştere unei poezii liturgice; biografia antică se răsfrânge asupra hagiografiei.

Nu încape îndoială că educaţia primită, al cărei pivot este retorica, într-atât încât devine obsesie, şi unde arta de a vorbi frumos şi convingător este un scop în sine, îi predispune pe bizantini la compunerea de discursuri. împăraţii înşişi nu ezitau s-o facă: ni s-au păstrat cuvântările lui Constantin VII Porfirogenetul către soldaţii săi, a căror înţelegere pare limpede că le va fi dat ceva de furcă trupeţilor. Invers, discursurile adresate domnitorilor erau nenumărate. Dar dacă ne referim la cel mai mare cărturar din secolul al XI-lea, Mihail Psellos, genul în care excelează el este elogiul funebru: participa la tot felul de înmormântări şi nu a şovăit să ia cuvântul în faţa mormântului patriarhului Mihail Cerularie, căruia îi întocmise cu doi ani înainte, în 1057, actul de acuzare înaintea sinodului permanent din Constantinopol care a ratificat destituirea pusă la cale de împărat. Dincolo de o retorică destul de complicată şi câteodată găunoasă, efortul creator este uneori uimitor, iar emoţia nu lipseşte.

Alt gen foarte apreciat la Roma şi de o importanţă politică şi ideologică incontestabilă: istoria. Ea este o adevărată regină în primele secole, căci istoriei politice i se alătură istorii religioase sau ecleziastice. Ne putem da seama de importanţa ei dacă ne gândim că unul dintre artizanii sinodului de la Niceea din 325, unde Constantin i-a impus Bisericii să încerce să-şi unifice doctrina, palestinianul Eusebiu din Cezareea, a scris deopotrivă prima *Viaţă* a lui Constantin şi o *Istorie bisericească*. Un alt palestinian din aceeaşi cetate, Procopius, în secolul al VI-lea, a scris o istorie a războaielor lui Iustinian, precum şi un tratat *Despre edificii*, în cinstea acestui împărat, dar şi un pamflet îndreptat contra lui şi a soţiei sale Teodora,

intitulat *Anecdota*, adesea calificat drept *Istoria secretă*. Până la sfârşitul Imperiului coabitează două genuri nu întotdeauna distincte: istoria şi cronica. Aceasta din urmă relatează evenimentele an după an; adesea numită cronografie, ea poate să se întoarcă în timp până la facerea lumii, aşa cum Titus Livius pornea de la întemeierea Romei. Cea dintâi îl ia drept model pe Tucidide şi vrea să privilegieze reflecţia asupra evenimentelor. Distincţia se dovedeşte iluzorie, deoarece istoricii cu o gândire elevată, ca Ioan Skylitzes în secolul al XI-lea sau Ioan Zonaras în al XII-lea, scriu în ritmul anual. Invers, *Cronografia* lui Mihail Psellos răvăşeşte cu nonşalanţă cronologia, cu dublul scop de a-şi pune în prim-plan autorul şi de a distila judecăţi de valoare de-o obiectivitate nu întotdeauna compatibilă cu ceea ce ar fi de aşteptat de la un istoric.

Dacă epopeea antică pare să se închidă creaţiei începând din secolul al IV-lea şi să rămână mult timp un mijloc de învăţare a citirii lui Homer, ea renaşte în secolul al XI-lea din două surse diferite. Una este savantă şi afectată: fiica împăratului Alexios I

Comnenul, Ana, scrie biografia tatălui său, cunoscută sub numele *Alexiada*; referinţa epică e prezentă, dar opera este redactată într-un stil dificil şi încearcă de fapt să treacă drept Istorie, genul epic îngăduindu-i autoarei să-şi ia oricâtă distanţă doreşte faţă de cea mai elementară obiectivitate. Dar adevărata epopee bizantină ia naştere la hotarele răsăritene, în acea zonă de frontieră unde războinicii bizantini, sau *akritai*, se confruntă zilnic cu omologii lor arabi, *ghazi*. Războiul e în principiu permanent, mai ales în secolul al X-lea, dar stima e reciprocă. Prima parte1 relatează povestea tatălui lui Digenis („cu dublă obârşie”), un emir arab care se căsătoreşte cu fiica unui general bizantin şi îl concepe pe Digenis; partea a doua, mai atemporală, povesteşte, într-o atmosferă de roman, copilăria viitorului paznic de frontieră (*akrites*/*akritas*) *y* isprăvile sale de vânătoare sau contra

tâlharilor şi viaţa tihnită alături de tânăra sa soţie într-un palat de pe malurile Eufratului. Textul, scris în vers decapentasilabic – un metru de cincisprezece picioare a cărui structură se bazează doar pe accentuarea cuvintelor – este rezultatul unei creaţii orale de pe frontiera secolului al X-lea, fără îndoială transcris, în diferite versiuni, în veacul al XII-lea. La sfârşitul secolului al XIII-lea sau începutul celui de-al IX-lea, poemul despre Belisarios[7] laudă faptele de arme ale marelui general al lui Iustinian, dar prezintă un personaj de o gelozie brutală, apropiindu-se astfel de intriga unui roman.

Romanul antic încetează a mai fi creativ în secolul al IV-lea, dar rămâne citit, căci Simeon Metaphrastes nu ezită să se inspire din el pentru a-şi înfrumuseţa hagiografiile, iar romanul alexandrinului din veacul al II-lea Ahile Tatios, *Leucippe şi Clitophon*, inspiră renaşterea genului. În secolul al XII-lea, în epoca în care triumfă aristocraţia organizată în cercuri familiale în jurul Comnenilor, romanul renaşte sub pana lui Eustathios Makrembolites (*Hysmine şi Hysminias*, un roman de dragoste), a lui Constantin Manasses, un istoric care scrie în versuri (nouă volume despre iubirea dintre Arsitandros şi Kallithea), şi mai ales Teodor Prodromos (*Rhodanthe şi Dosikles*, nouă volume, 4 614 de versuri dodecasilabice). Romanul reapare în forţă în secolul al XIV-lea, iar cel mai celebru, scris în versuri decapentasilabice şi într-o limbă mult mai populară, *Kallimachos şi Chrysorrhoe*, este un tipic roman de dragoste, cu despărţirea şi regăsirea amanţilor la modul „romanelor sofiste”; *Belthandros şi Chrysantza* este un roman cavaleresc în versuri, în care influenţa occidentală este şi mai pregnantă.

În afara acestor două genuri, poezia bizantină oferă o imagine curioasă. Ea este una dintre disciplinele centrale ale învăţământului: orice elev ieşit de pe băncile şcolii ştie

7 Michel Kaplan se referă, omiţând (?) să precizeze titlul operei, la poemul epic (de un autor anonim) Digenis Akritas, considerat epopeea naţională a Bizanţului (n. tr.).

să versifice. Totuşi, filonul artistic al lui Virgiliu sau al lui Horaţiu, care fac să cânte cuvintele şi încearcă să trezească emoţia cititorului, e pierdut. Ea se refugiază în poezia liturgică: exemplul desăvârşit, a cărui forţă creatoare se poate compara cu a celor doi poeţi latini menţionaţi, datează din secolul al VI-lea, cu Romanos Melodul, căruia i se datorează mai multe sute de *kontakia*, predici versificate într-un ansamblu de 18 – 24 de strofe, sau tropare, al căror număr de silabe şi accentele sunt constante. Subiectul pare auster şi metoda – rigidă, dar rezultatul acestei pene geniale este de o frumuseţe incomparabilă.

În esenţă, poezia este o formă de retorică, omniprezentă la curte şi în societatea aleasă, care o apreciază ca exerciţiu de stil. Ea poate să devină chiar şi o armă politică: pe vremea domniei iconoclaste a lui Teofil (829 – 842), doi adversari ai împăratului, Teodor şi Teofan, şi-au meritat porecla de *Graptoi* („însemnaţi”) căci li s-a imprimat cu fierul roşu pe frunte o poezie în metru iambic ostilă imaginilor. Dar genul favorit al bizantinilor este epigrama, scurt poem satiric zeflemisind, sau lăudând, o persoană, ori prezentând o enigmă, ca în exemplul următor, datorat celui mai vestit dintre specialiştii din secolul al XI-lea, Hristofor din Mytilene:

Enigmă

Md ţii, însă eu fug, oricât mă ţii de tare;
Mă vezi fugind şi nu md poţi opri.
Md strângi zadarnic în mâna ta închisd.
Eu totuşi fug, lăsându-ţi mâna goală.
vordp Z: sundsv şi

CÂŢIVA AUTORI DE PRIMĂ MĂRIME

Ordinea este cronologică; Părinţii Bisericii au fost omişi în mod intenţionat.

Eusebiu din Cezareea

Scriitor ecleziastic grec, născut în Cezareea Palestinei pe la 260, devine episcopul acestui oraş, după pacea Bisericii decretată de Constantin. Arian moderat, a

renunţat la această doctrină din fidelitate faţă de Constantin şi a fost principalul redactor al Crezului de la Niceea. În afara mai multor lucrări teoretice, este autorul primei *Vieţi* a lui Constantin. Dacă *Cronica* sa nu ne-a parvenit pe cale directă, *Istoria bisericească*, pe care o duce până în 323 şi o remaniază de mai multe ori, este una dintre sursele noastre principale pentru istoria creştinismului. Moare în 339.

Libanios

Celebru retor, născut la Antiohia în 314, profesează la Atena, Constantinopol şi Nicomedia, înainte de a reveni ca profesor la Antiohia, unde moare pe la 394. Deşi păgân şi partizan al lui Iulian Apostatul, a primit de la Teodosie demnitatea de prefect onorific al pretoriului în 383. A lăsat 64 de discursuri şi 1 600 de scrisori. Discursurile cele mai remarcabile sunt elogiile pe care le aduce oraşului său, Antiohia.

Romanos Melodul

Sirian, poate de origine evreiască, născut în ultimele decenii ale secolului al V-lea, devine diacon la Beirut înainte de a ajunge la Constantinopol sub Anastasius (491 – 518), unde oficiază la biserica Sfintei Fecioare *ta Kyrou*. Este fără îndoială cel mai mare poet bizantin, inventatorul *kontakion*-ului. Ne-au parvenit de la el ceva mai puţin de o sută din cele vreo mie de imnuri pe care le-a scris, dintre care 59 în mod cert autentice (căci, evident, a fost adeseori imitat). Chiar dacă cele mai multe sunt compuse pentru o sărbătoare religioasă, autorul nu ignoră pe de-a-ntregul actualitatea, cu un imn „despre cutremurele de pământ şi incendii" în chip vizibil legat de răscoala Nika în cursul căreia Iustinian a fost cât pe ce să-şi piardă tronul în 532. Simplitatea limbii alăturată muzicalităţii întemeiate pe accentul tonic explică frumuseţea incomparabilă a acestei poezii sacre. Romanos a murit după 555.

IOAN MALALAS

Sirian (*malalas* înseamnă retor în siriacă) născut în Antiohia pe la 490; după ce şi-a început cariera de

funcţionar pe malurile râului Oronte, vine la Constantinopol prin 540, dar oraşul său de baştină este principala vedetă a *Cronicii* sale. Aceasta, cunoscută printr-un unic manuscris, trunchiat, este prima cronografie bizantină, relatarea pornind de la facerea lumii pentru a se încheia, în starea în care s-a păstrat, în 565; nu încape îndoială că relatarea mergea până la anul 574. Spre deosebire de Procopius, Malalas scrie într-o limbă aproape populară; dacă Malalas, care moare la sfârşitul anilor ’570, tratează despre epoca lui Iustinian urmând în chip slugarnic propaganda oficială, el se singularizează citându-şi sursele pentru perioadele mai vechi.

Procopius din Cezareea

Născut pe la 500 în Cezareea Palestinei, a fost unul dintre principalii colaboratori ai lui Belisarios, marele general al lui Iustinian, şi l-a însoţit în toate expediţiile sale. Drept urmare, a scris opt volume despre războaiele purtate contra vandalilor, în

Africa, şi ostrogoţilor, în Italia; şi-l revendică drept model pe Tucidide. Iustinian îi comandă o carte *Despre edificii* organizată geografic, care descrie construcţiile şi reconstrucţiile lui Iustinian, al cărui lăudător prea puţin critic se arată a fi aici. Foarte ostil Teodorei, scrie şi o istorie secretă, pe care nu o poate publica înaintea morţii sale, survenite pe la 560, şi care este un atac virulent împotriva împăratului, a împărătesei, pe atunci decedate, şi a principalilor lor colaboratori. Procopius va sluji drept model istoricilor bizantini ulteriori.

Teofilact Simocatta

Egiptean născut la sfârşitul secolului al VI-lea, a făcut o strălucită carieră de funcţionar, care, de bună seamă, i-a îngăduit să ajungă eparhul Constantinopolului sub Heraclius. Dacă ne-a lăsat o lucrare de ştiinţe naturale, sub formă de dialog orientat spre alchimie, şi un tratat *Despre predestinare*, opera majoră este *Istoria* sa, care continuă cronica lui Menander Protector şi tratează exclusiv despre domnia lui Mauricius. El adoptă un punct

de vedere în mod mult mai sincer creştin decât predecesorii săi, acordând o mare atenţie evenimentelor miraculoase; dacă cronologia sa este confuză, iar stilul de o retorică adesea insuportabilă, dacă neglijează Apusul, el este, dimpotrivă, deschis în privinţa Asiei Centrale şi nu omite să citeze documente oficiale *in extenso*. A murit, fără îndoială, după Heraclius (641).

Nikephoros Patriarhul

Născut între 750 şi 758, este fiul unui înalt funcţionar din Constantinopol exilat la Niceea de Constantin V pentru iconodulie. A beneficiat de o educaţie îngrijită şi devine, şi el, înalt funcţionar, înainte de a se retrage la mănăstire şi de a reveni la Constantinopol, în fruntea unui aşezământ de caritate, în 802. În 806, devine patriarhul Constantinopolului şi se arată un fidel executant al politicii imperiale, dar, potrivnic revenirii iconoclasmului, este constrâns să demisioneze, apoi trimis în exil nu departe de capitală. Scrie, între 775 şi 787, un *Breviar*, o istorie succintă care îl continuă pe Simocatta din 602 până în 769 şi se distinge prin precizia ei geografică şi cronologică, precum şi prin *parti-pris*-ul iconodul. După demitere, redactează mai multe scrieri polemice contra iconoclaştilor, în special *Antirrheticele*, care resping cu vigoare afirmaţiile principalului iconoclast, Constantin V. Moare în exil, în 828.

Teofan Mărturisitorul

Născut pe la 760, era fiul unui strateg al themei Mării Egee, bun iconoclast; îşi începe cariera de funcţionar înainte de 780. La puţin timp după căsătorie, este convins de soţia sa, provenită din acelaşi mediu ca el, să se retragă la mănăstire. Întemeiază mai multe aşezăminte pe pământurile familiale, înainte de a cumpăra terenul numit „Câmpul mare” (Megas Agros) de pe ţărmul sudic al Propontidei. Este deja bolnav de calculoză renală când pare a fi hotărât să continue opera lui Georgios Synkellos şi să scrie *Cronogra*fia sa, care merge din 284 până în 813, dar a cărei paternitate i-a fost contestată de cea mai

recentă critică. Teofan, a cărui cronologie este uneori şovăielnică, iar spiritul critic, pe puţin spus limitat, a folosit surse pierdute de noi; din 769 până în 811, el este singura noastră sursă. O parte din celebritatea lui se datorează traducerii în latină efectuate la Roma, în secolul al IX-lea, de Anastasius Bibliotecarul. Potrivnic iconoclasmului, moare în exil pe insula Samothrace în 817 sau 818.

Photios

Născut pe la 810 într-o familie aristocratică, este nepotul patriarhului Tarasios. Înzestrat cu cea mai bună educaţie, face carieră în birouri, până la rangul cel mai înalt; în acelaşi timp, predă în mod neoficial unor discipoli. În 858, deşi laic, devine patriarhul Constantinopolului; forţat să demisioneze în 867, pe atunci în violentă opoziţie cu Papa, îşi recapătă tronul în 877. În 886, trebuie să demisioneze din nou. Ne-a lăsat *Bibliotheca* sa (cf. supra), un *Lexic*, o bogată corespondenţă, un dialog cu Amphilochios, mitropolitul Kyzikosului, pe teme religioase şi profane, şi mai multe tratate teologice. Spirit de o cultură enciclopedică universală, scriitor talentat şi polemist subtil, Photios, care moare pe la 893, rămâne una dintre figurile majore ale literaturii bizantine, ale cărei caracteristici le personifică: erudiţia prevalează asupra creaţiei.

Constantin Porfirogenetul

Naşterea sa în 905 îi dăruieşte în sfârşit un fiu lui León VI; urcat pe tron încă din 913, îndură regenţele, apoi, începând din 919, tutela socrului său Roman Lekapenos. Până în 944, domneşte fără a guverna. Dar la urcarea pe tron, el este un intelectual încoronat, care dă un impuls decisiv unui important curent enciclopedic. Compilează el însuşi o carte *Despre ceremonii*, una *Despre theme* (circumscripţiile administrative şi militare ale Imperiului) şi una *Despre administrarea Imperiului*, menită să-l instruiască pe fiul său şi care se ocupă în primul rând de politica externă. I-a comandat lui Teofan o continuare,

pentru care a redactat personal biografia bunicului său Vasile II. Şi-a continuat această activitate, concomitent cu guvernarea, până la moartea sa în 959.

Mihail Psellos

Născut în 1018 într-o familie din mica aristocraţie, Psellos se remarcă prin precocitatea sa şcolară, apoi prin pasiunea cu care îşi însuşeşte, pe lângă drept, nu numai cultura, dar şi ştiinţele şi filosofia antice. A făcut carieră deopotrivă în domeniul învăţământului, câştigându-şi titlul emfatic de „consul al filosofilor”, şi în cel al politicii, ca eminenţă cenuşie a mai multor împăraţi, însă nu a obţinut niciodată posturile foarte înalte la care ajungeau colegii săi proveniţi din familii mai bune. A abordat toate genurile literare, de la filosofie (discret platonicianã) la botanică, trecând prin demonologie. Neobosit epistolar, a fost şi un orator inepuizabil, convocat la orice elogiu funebru. Dar opera sa cea mai importantă este o *Cronografie*, care merge din 976 până în 1078, fiind în egală măsură incredibil de părtinitoare şi plină de informaţii fără seamăn. Psellos era cu siguranţă încă în viaţă la 1081, dar pe atunci – în sfârşit! – îndepărtat de la putere.

Ana Comnena

Fiică a împăratului Alexios I Comnenul, se naşte în 1083. Beneficiază, la Palatul Imperial, de o educaţie care nu este cu nimic mai prejos de cea a bărbaţilor şi asistă la toate evenimentele, începând cu sosirea cruciaţilor: este dezgustată de incultura cavalerilor apuseni şi, în acelaşi timp, atrasă de prestanţa lor. Eşuează în încercarea de a-l înlătura de la tron pe fratele ei Ioan II în favoarea soţului său şi se retrage la mănăstirea întemeiată de mama sa, Irina Ducas, la Constantinopol. Acolo redactează o istorie a tatălui său sub formă de epopee în proză, *Alexiada*. Străduindu-se să-i egaleze pe Tucidide şi pe Polybios, scrie într-o greacă perfectă. Moare pe la 1150.

Teodor Prodromos

Poet de curte născut pe la 1110, trăieşte din expediente şi, poate, ţinând lecţii. Talentul său prodigios

de a lua în derâdere cusururile persoanelor şi ale vieţii de zi cu zi a făcut să i se atribuie aproape toată producţia satirică a veacului; sub acest aspect, una dintre capodoperele sale este *Războiul pisicii cu şoarecii*, o imitaţie după Lucian din Samosata. De asemenea, readuce la viaţă romanul de dragoste, cu *Rbodanthe şi Dosikles*. Este unul dintre scriitorii cei mai prolicşi ai literaturii bizantine. Se pare că a murit aproape în mizerie, pe la 1170.

Niketas Choniates

Originar din Chonai, anticul Colosse, s-a născut pe la 1155 şi şi-a făcut studiile la Constantinopol. A ajuns în cele mai înalte posturi ale administraţiei. După cucerirea Constantinopolului de către cruciaţi în 1204, pleacă la Niceea, unde redactează *Istoria* sa, care acoperă perioada 1118 – 1206; într-un stil adesea dificil din cauza preţiozităţii, caută în domniile lui Manuel Comnenul şi a dinastiei Angelos explicaţiile catastrofei din 1204, furnizând totodată informaţii de o deosebită valoare. Autor de poeme şi discursuri, precum cel despre nunta lui Isaac Angelos şi Margareta (Margit) a Ungariei, a scris şi un tratat despre erezii în 27 de volume, *Panoplia*, în mare parte lipsit de originalitate. Moare dezamăgit de împăraţii din Niceea în 1215 sau 1216.

Nikephoros Blemmydes

Născut la Constantinopol în 1197, a fost scriitorul cel mai important al Imperiului din Niceea, unde i-a slujit ca învăţător lui Teodor II Lascaris. În 1235, a intrat în mănăstire şi nu a mai încetat să scrie abordând toate domeniile, inclusiv autobiografia. Multitudinea sferelor sale de interes o depăşeşte pe a tuturor predecesorilor săi. Ceea ce frapează cel mai mult este preocuparea sa pentru ştiinţă: *Geografia universala Istoria generală a Pământului*, *Tratat* despre *suflet*, *Fiziologia corpului omenesc*, *Logica*, *Fizica*. Ultimele două au fost cele mai răspândite, în special cea de-a doua, lung comentariu despre Aristotel, care a servit drept bază pentru

învăţământ până în secolul al XVIII-lea. Moare în 1272.

Maximos Planoudes

Născut la Nicomedia pe la 1255, este primul dintre marii filologi bizantini care pregătesc Renaşterea. Devenit monah, locuieşte la Constantinopol şi predă – în mănăstirile Chora şi Hristos Akataleptos („Cel Necuprins") – gramatica, retorica, poezia, matematicile şi astronomia. În primul rând editor şi comentator (Hesiod, Sofocle, Euripide, Tucidide, Aristofan, Euclid, Ptolemeu), elaborează şi un tratat de calcul, fiind primul bizantin care foloseşte cifrele numite arabe, în realitate indiene. De asemenea, traduce în greacă marii autori latini (Cato, Ovidiu, Cicero, Boethius, Juvenal, dar şi Sfântul Augustin). Scrie el însuşi numeroase discursuri şi lucrări teologice. Moare cu puţin înainte de 1305.

Teodor Metochites

Fără îndoială intrat în posteritate pentru iniţiativa restaurării şi decorării mănăstirii Chora (Kariye Cărnii) între 1316 şi 1321, Teodor Metochites s-a născut în 1270 într-o familie de înalţi funcţionari, a căror carieră a preluat-o, devenind în acelaşi timp cumnatul împăratului Andronic II şi mare logothet, cel mai înalt post disponibil. După înfrângerea lui Andronic II, alungat din Constantinopol de fiul acestuia Andronic III, se exilează o vreme înainte de a se reîntoarce la Chora. Adevărat umanist, a citit enorm; produce parafraze savante după autori antici. Este aspru criticat pentru stilul său, care se depărtează de atica pură pentru forme mai vechi. Dacă a scris despre toate, inclusiv astronomia, opera sa cea cea mai reprezentativă o constituie fără doar şi poate *Miscellanea* (*Semeioseis gnomikai*), culegere de scurte articole şi notiţe în care redă diverse reacţii şi impresii. Moare în 1322.

Nikephoros Gregoras

Născut pe la 1294 în Heracleea Pontica, al cărei episcop este unchiul său, pleacă, la vârsta de douăzeci de ani, la Constantinopol, unde devine discipolul lui Teodor

Metochites, de la care va moşteni mănăstirea Chora. Pe plan teologic, luptă cu înverşunare împotriva lui Varlaam Calabrezul, adversar hotărât al tezelor isihaste, scriind mai multe tratate, printre care un dialog intitulat *Phlorenţios sau* despre *înţelepciune*. Orator talentat, pronunţă elogiile lui Andronic II, Teodor Metochites şi Andronic III. În 1349 refuză patriarhatul şi devine adversarul lui Grigorie Palama, contra căruia scrie mai multe tratate. Opera sa majoră rămâne *Istoria romană*, care acoperă perioada 1204 – 1359 şi în care refuză orice determinism istoric întemeiat pe voinţa divină şi susţine responsabilitatea umană. Moare dizgraţiat curând după 1359 şi cadavrul său este târât pe străzile Constantinopolului.

Grigorie Palama

Născut la Constantinopol pe la 1296 într-o familie aristocratică, refuză cariera administrativă pentru a se consacra monahismului şi, în 1316, intră la Athos, unde se impregnează de doctrina isihastă, metoda de rugăciune menită să ducă la dobândirea liniştii sufleteşti. Devine astfel partizanul lui Ioan VI Cantacuzino contra lui Ioan V Paleologul. După victoria celui dintâi, este numit arhiepiscop de Thessalonic, scaun pe care nu poate să-l ocupe din cauza revoltei zeloţilor. Triumfă la sinodul din 1351. În afara tratatelor pentru apărarea ideilor sale, a lăsat o scurtă relatare despre captivitatea sa în mâinile turcilor (1354 – 1355) în care descrie viaţa creştinilor pe teritoriul otoman şi redă dialogurile sale cu turcii, cel puţin imparţiale faţă de aceştia, care îl susţinuseră pe Ioan VI Mort în 1359, va fi canonizat în 1368 şi rămâne unul din marii gânditori ai Ortodoxiei.

Georgios Genistos Plethon

Născut la Constantinopol pe la 1360, educat în cea mai pură cultură clasică, pe atunci la loc de cinste, face o lungă şedere la curtea otomană, unde învaţă să aprecieze doctrina zoroastriană şi islamul. Reîntors la Constantinopol, profesează o doctrină platoniciană la limita păgânismului. E nevoit să se exileze la Mistra,

capitala Peloponesului bizantin. Are aproape optzeci de ani când se duce în Italia cu ocazia sinodului de la Ferrara-Florenţa; scrie un tratat Despre *deosebirile dintre Aristotel şi Platon* care îl inspiră pe Cosimo de Medici pentru întemeierea unei academii platoniciene. Pe atunci adoptă supranumele transparent Plethon, sinonim al numelui său şi care înseamnă „cel plin”, dar sună apropiat de numele filosofului antic. Scrie un *Tratat despre virtuţi*, dar şi un opuscul politic adresat despotului Moreei, *Memoriu către despotul Teodor*, program de reformă a guvernării şi a societăţii, care preconizează o societate împărţită în trei clase – lucrătorii manuali, oamenii din servicii şi conducătorii dar şi o armată cetăţenească. Discursul său următor atacă monahii pentru inutilitatea lor socială. El promovează un patriotism elenic. În *Cartea Legilor* resuscită zeii din Olimp, cărora le închină imnuri păgâne. Moare în 1452 la Mistra, fără a vedea eşecul final al scopului său politic.

VIII

ARTELE

Dacă există un domeniu pentru care civilizaţia bizantină este renumită, el este cel al artelor. De altfel, pe acest plan a fost cea mai durabilă şi mai rodnică moştenire a sa în ansamblul ţărilor ortodoxe: renaşterea religiei ortodoxe în fosta lume sovietică se manifestă mai întâi prin reconstrucţia unor biserici, a căror inspiraţie mai mult sau mai puţin îndepărtată rămâne bizantină, şi printr-o adevărată înflorire a producţiei de icoane, una dintre mizele majore ale gândirii religioase bizantine. Pe scurt, în materie de artă, calificativul „bizantin” îşi pierde conotaţia peiorativă moştenită de la Iluminism.

Cu toate acestea, nu ne-a rămas decât o părticică infimă a producţiei artistice care se dezvoltă în cursul celor unsprezece veacuri ale istoriei bizantine; este consecinţa unei istorii care a făcut ca teritoriul bizantin să treacă treptat sub dominaţia unor popoare ale căror preocupări erau diferite, iar religia – potrivnică.

Conservarea s-a dovedit deci extrem de selectivă, ceea ce întăreşte fără nicio îndoială impresia de unitate. De exemplu, pe plan arhitectural, edificiile religioase sunt aproape singurele care au supravieţuit, fie că au putut să rămână în activitate într-o parte a Balcanilor, fie că au fost transformate în moschei în Imperiul Otoman. Puţine edificii laice, îndeosebi palate, ni s-au păstrat într-o stare care să permită să ne facem, vizual, o idee despre cum erau ele. Chiar şi în cazul Marelui Palat din Constantinopol, suntem limitaţi la reconstituiri conjecturale şi la câteva săpături arheologice punctuale: ştim din texte cum arăta „triklinos-ul din aur" (Chrysotriklinos), sala de recepţie a împăraţilor, dar nu putem s-o vedem.

Şi în acest domeniu, ca şi în celelalte, civilizaţia bizantină este constituită din moştenire greco-romană şi contribuţie creştină. Dar aceasta din urmă este, de departe, cea care prevalează în ceea ce priveşte viziunea pe care o avem în prezent asupra artelor bizantine. Oraşele protobizantine s-au format după modelul cetăţilor antice şi au păstrat caracterul monumental al acestora; însă, cu excepţia Constantinopolului, creaţie recentă, de la care au rămas, din acest punct de vedere, puţine lucruri în afara zidurilor, a fost vorba mai mult de a menţine ceea ce exista, decât de a crea. Dar această civilizaţie monumentală urbană nu a supravieţuit crizei cetăţilor (secolele al V-lea şi al VI-lea). Pe de altă parte, creştinarea societăţii a făcut să regreseze sau să dispară unele arte: sculptura se limitează la *ronde-bosse* şi la o utilizare arhitecturală, nu mai este o artă în sine; teatrul dispărând, condamnat de noua religie, edificiile corespunzătoare au servit drept cariere pentru celelalte construcţii. De altminteri, pentru a-şi ridica bisericile, bizantinii nu ezitau să preia materialele, mai cu seamă coloanele, de la clădirile antice dezafectate.

Desigur, existenţa unei aristocraţii funcţionăreşti cu o putere de cumpărare ridicată a asigurat menţinerea unui

mare număr de tradiţii şi dezvoltarea unor arte noi, cel puţin pentru importanţa lor, ca miniaturile care ilustrează manuscrisele. Dar, dacă pardoselile palatelor aristocratice vor fi putut fi acoperite cu mozaicuri, asemenea Palatului Imperial, foarte puţine dintre acestea s-au păstrat; ne-au rămas totuşi mărturii ale artelor somptuare, ţesături de mătase bogat ornamentate sau casete de fildeş cu motive profane, care arată că artiştii nu se limitau la motive pur religioase. Totuşi, când a fost vorba de a decide ce trebuia salvat de la dezastru, atenţia s-a îndreptat spre ceea ce alcătuia nucleul identităţii bizantine: obiectele religioase.

Până la 1453, Sfânta Sofia a fost cea mai mare biserică a creştinătăţii şi cea mai somptuos ornamentată; principii Kievului, ca şi normanzii din Italia Meridională, au venit să-şi caute mozaicarii în capitala bizantină; porţile de bronz de la intrarea impunătoare a mai multor biserici italiene, precum catedralele din Amalfi şi Trani, biserica San Paolo fuori le Mura, din Roma, sau abaţia de la Monte Cassino, proveneau din atelierele de la Constantinopol. Dacă adăugăm arta frescei, sculptarea fildeşului, apretarea ţesăturilor, Imperiul Bizantin, mai cu seamă în capitala sa, stăpâneşte în cel mai înalt grad tehnicile artistice.

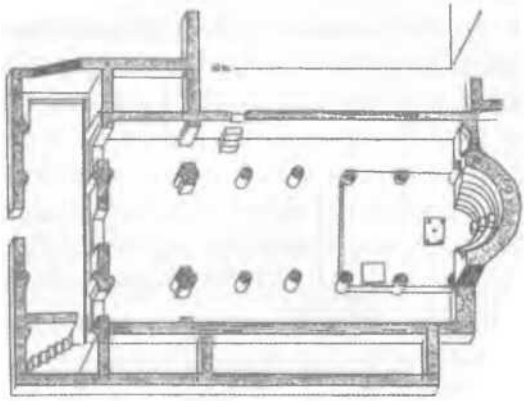

O bazilică rurală

ARHITECTURA

Termenul grec care denumeşte biserica, *ekklesiay* este cel care desemna în Antichitate toate genurile de adunări civice; slujba este, în primul rând, adunarea

credincioşilor. Creştinismul adoptă deci arhitectura bazilicii romane, clădire alungită, în general cu trei, uneori cinci, naosuri, separate prin stâlpi sau coloane şi adesea terminate cu abside. El orientează edificiul; absida, poligonală sau rotundă, este îndreptată spre est, reluând datina păgână a rugăciunii în direcţia răsăritului. Această absidă cu linii arcuite, prevăzută cu o boltă cu semicupolă, atrage privirea încă de la intrare, ca simbol al bolţii cereşti.

Liturghia generalizează şi utilizează absidele şi încăperile laterale: cea din centru, adesea amenajată cu gradene, reuneşte clerul, cu altarul la intrare. Absida dinspre sud serveşte pentru păstrarea veşmintelor liturgice şi a cărţilor sacre, precum şi pentru îmbrăcarea preoţilor în vederea slujbei: acesta este *diakonikon*-ul; în cea de la nord, sau *prothesis*, se păstrează vasele sacre şi împărtăşania. În faţa bazilicii se află o curte înconjurată de porticuri, *atrium*-ul; aici credincioşii îşi spală mâinile (şi picioarele) într-un vas mare sau o fială. Credincioşii care nu aveau voie să pătrundă în naos (catehumeni, penitenţi) asistau la slujbe din atrium, până la inventarea nartexului. De formă alungită, nartexul, sau pronaosul, se integrează în biserică, permiţând astfel circulaţia de la un naos colateral la altul şi formând un 71 în jurul naosului central. Bisericile mai importante sau mai bogate pot să aibă un dublu nartex

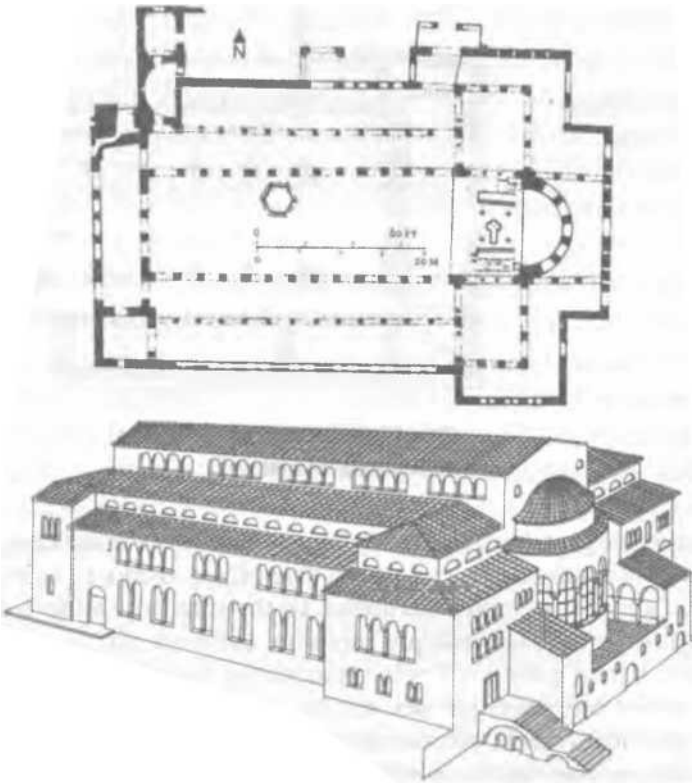

Sfântul Dimitne din Thessalome, plan şi reconstrucţie

şi să păstreze atrium-ul, ca în cazul Sfintei Sofia. Colateralele şi galeriile superioare sunt, în general, rezervate femeilor; la galerie pot sta şi împăratul sau autorităţile, care asistă astfel la slujbe dominând mulţimea.

Bazilica nu este totuşi singurul tip de edificiu religios. Bisericile numite *martyria* adoptă mai degrabă planul central al mausoleelor antice, pentru a plasa sfânta relicvă în centru, de unde un plan în rotondă, în octogon sau şi mai complex. Aici se impune, mai întâi, cupola. Dar, încă de la origine, există planuri care fac trimitere la cruce: prestigioasă biserică Sfântul Ioan din Efes adoptă planul în cruce liberă (asemănător crucii latine). Planul în cruce înscrisă, ale cărei patru braţe sunt egale şi care se află la originea crucii numite greceşti, apare în Palestina în

secolul al V-lea, dar nu-şi va dezvălui posibilităţile decât cu bolţile şi cupolele.

Bazilicile antice şi paleocreştine erau în general cu şarpante, nu cu bolţi. Folosirea cupolei, care se generalizează în secolul al VI-lea şi al cărei exemplu desăvârşit este Sfânta Sofia, face necesară boltirea naosurilor, pentru a amortiza presiunea. Utilizând de preferinţă cărămida, chiar dacă înserează pietre de aducere la nivel, bizantinii obţin rezultate remarcabile în ridicarea zidurilor şi construirea bolţilor, care nu fac apel la niciun fel de cintre. Pentru a edifica bolţile în leagăn ale naosurilor, se aranjează cărămizile astfel încât muchiile lor să fie perpendiculare pe axa leagănului. Se construiesc mai întâi arcele de bază, prezentând de obicei o faţă oblică, pentru a uşura aderenţa; apoi se dispun cărămizile pe ziduri, în straturi suprapuse, după ce s-a aplicat pe ele mortar, în uşoară consolă, şi tot aşa până în vârf. Pentru bolţile în cruce, ca la colateralele de la Sfânta Sofia, se încrucişează două leagăne: se alternează şi se încalecă muchiile unui leagăn cu ale celuilalt. Acest procedeu simplu şi adaptabil permite să se acopere orice plan: e suficient un calcul elementar pentru a se respecta proporţiile dintre cele două leagăne; arhitectul, sau meşterul, poate să modeleze bolta pe măsură ce o ridică. Bolta astfel creată, foarte subţire, are o greutate limitată. Pentru cupolă, asizele orizontale de cărămizi sunt aliniate ca să formeze un cerc, apoi se suprapun în uşoare console succesive până în vârf; cheia de boltă este un pătrat de cărămizi aşezate pe cant.

Bolta bizantină

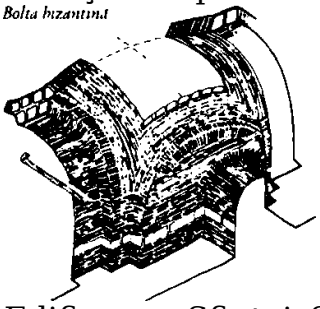

Edificarea Sfintei Sofia din Constantinopol de către

Iustinian marchează triumful cupolei în arhitectura bisericească bizantină. Aceasta nu era prima bazilică cu cupolă din capitală – Sfântul Polyeuktos, deja de mari dimensiuni, o precedase dar dorinţa de imensitate punea probleme specifice. Cea principală era aceea de a face să reziste o structură rotundă, cupola, care exercită o presiune circulară, pe un edificiu alungit, bazilica, asupra căreia presiunea se exercită doar pe dimensiunea longitudinală. De fapt, era vorba de a se realiza cvadratura cercului şi Iustinian s-a adresat nu unor arhitecţi, ci unor fizicieni, Anthemios din Tralles şi Isidor din Milet. Pentru a dirija presiunea circulară spre cele patru colţuri ale unui pătrat, s-a folosit triunghiul sferic, pandantivul. Cupola trebuind să se ridice la o înălţime de 60 de metri pe un diametru de 30 de metri, a fost necesar să se ridice patru stâlpi enormi, pe care constructorii au izbutit să-i facă practic invizibili prin jocul zidurilor, al coloanelor şi al ajurărilor. Cum asta nu era suficient – de altfel cupola s-a prăbuşit încă pe timpul domniei lui Iustinian, care a trebuit să pună să fie reconstruită pe o bază puţin mai largă şi uşor ovoidă –, cupola a fost mărginită cu două semicupole, la est şi la vest, ele însele susţinute de doi semistâlpi. Această structură permitea să se ajureze la maximum arcele înalte ale zidurilor de sud şi de nord.

Rezultatul, intensificat şi mai mult de ornamentaţia devenită posibilă pe suprafeţe mari, de pildă pe pandantive, este o reuşită

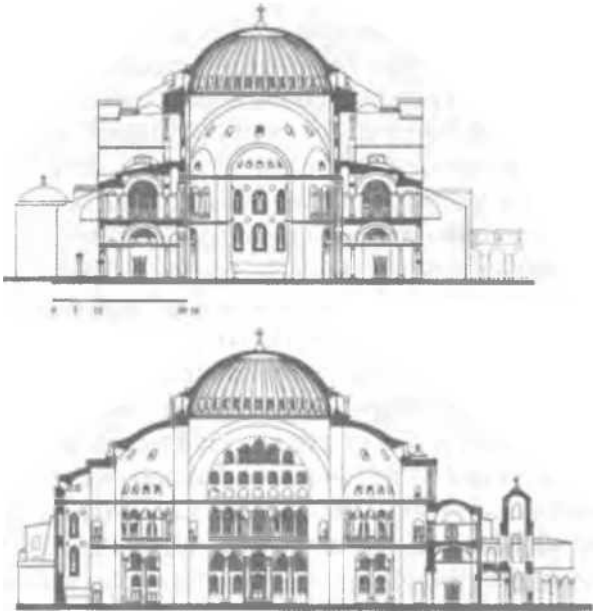

Planul şi elevaţia Sfintei Sofia din Constanttnopol

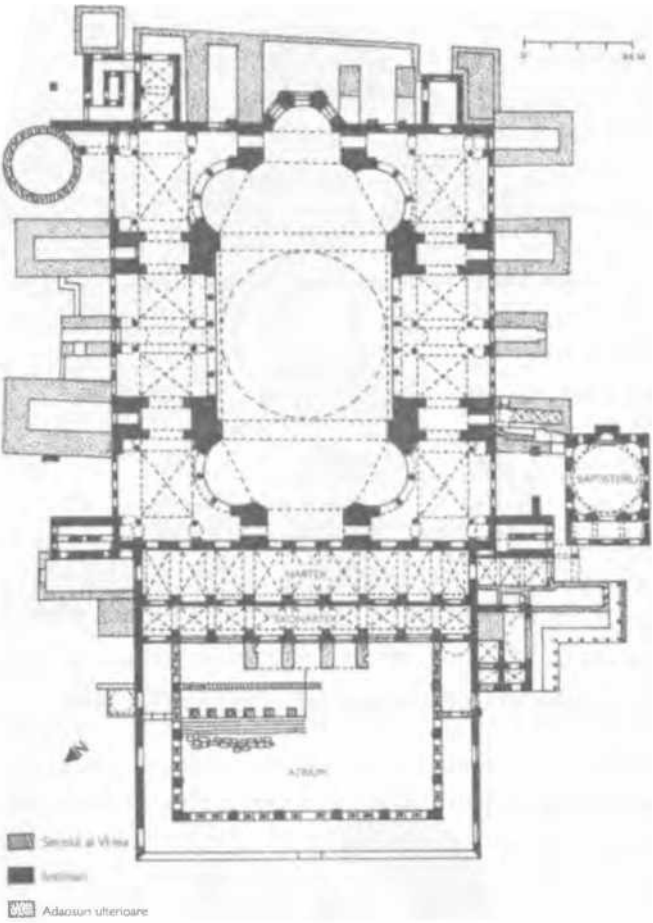

unică. Intrând, în 537, în noua sa catedrală, Iustinian ar fi declarat, nu fără îndreptăţire: „Te-am învins, Solomon”. Văzută din exterior, Sfânta Sofia este desigur impresionantă, însă nu dă decât o mică idee despre elevaţia interioară. Pătrunderea în edificiu oferă adevărata perspectivă: privirea este în chip irezistibil atrasă nu spre semicupola absidei, ca într-o biserică cu şarpante, ci spre cer, cupola; aceasta are 40 de ferestre, iar ferestrele în arce ogivale fac şi mai pregnant sentimentul că lumina vine de sus, de la această simbolizare simplă a bolţii cereşti pe care o reprezintă

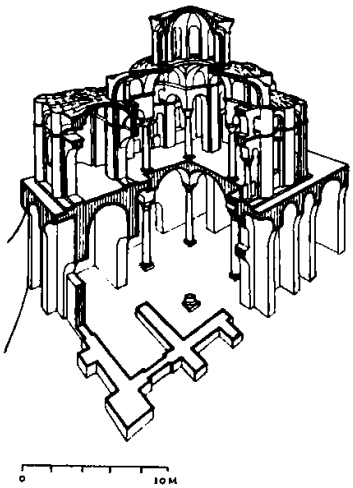

Planul şi elevaţia bisericii Myrelaion (Bodrum Camii) din Constantinopol

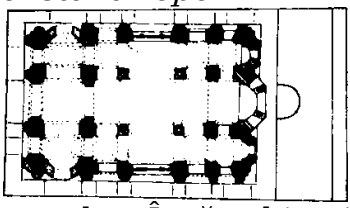

cupola. Însă obiectivul nu este doar artistic. La ceremoniile solemne, împăratul stă singur în centrul pătratului format de stâlpii care susţin cupola, la verticala Mielului, apoi a lui Hristos Pantocrator („Atotputernicul”) care apare pe mozaicul din centrul cupolei. Sensul este limpede şi uşor de înţeles pentru masa supuşilor:

sus, în centrul împărăţiei, Fiul lui Dumnezeu; la verticala Sa, împăratul, locotenentul lui Dumnezeu pe pământ.

Pornind de la acest exemplu greu de reprodus, evoluţia arhitecturii religioase bizantine se organizează în jurul cupolei. Aceasta îndeamnă în mod irezistibil la adoptarea planului în cruce greacă, care se impune în chip aproape exclusiv din secolul al IX-lea. Nu este deloc nevoie să se construiască biserici de asemenea dimensiuni, întrucât cele zidite înaintea secolului al VI-lea sunt încă în picioare. Tendinţa este deci de reducere a mărimii, chiar

dacă, în secolul al XII-lea, împăratul Ioan II Comnenul pune să se ridice pentru ctitoria sa Hristos Pantocrator (astăzi Zeyrek Cărnii) o impunătoare biserică triplă înzestrată cu un dublu nartex şi a cărei cupolă principală era acoperită în exterior cu mozaicuri aurite care sclipeau în soare. Principalele construcţii nu mai sunt biserici publice, ci edificii deservind mănăstiri. Este, de altfel, şi cazul Pantocratorului, a cărui biserică centrală e destinată să servească drept mormânt familiei imperiale. Mai târziu, se va considera preferabil, pentru adăpostirea rămăşiţelor pământeşti ale ctitorului sau rectitorului, să se construiască o clădire anexă lipită de biserică, un *parekklesion*, adesea bogat ornamentat, ca biserica Mântuitorului de la Chora, astăzi Kariye Cărnii, restaurată la începutul secolului al XIV-lea de înaltul funcţionar şi cărturar Teodor Metochites, unde mozaicurile rivalizează în chip armonios cu frescele.

Această evoluţie arhitecturală este însoţită de o modificare progresivă a organizării interioare. La început, altarul, precedat de amvon, înainta cel puţin uşor în naos. Clerul, adunat în încăperea de est a naosului sudic, *diakonikon*> traversa prima oară mulţimea credincioşilor pentru a se duce după împărtăşanie în încăperea simetrică de la nord, *prothesis*. Apoi traversa a doua oară pe toată lungimea bisericii ca să meargă la altar. Slujba se desfăşura în văzul tuturor. Treptat, sanctuarul se izolează. *Diakonikon*-ul şi *prothesis*-ul se lipesc de absida centrală, comunicând cu ea: clerul nu mai traversează masa credincioşilor. În plus, deasupra balustradei care înconjoară sanctuarul sunt ridicate coloane, aşa-numitul *templon*, unde se întind perdele care se pot trage pentru a masca taina, de acum prea sacră pentru a fi arătată mulţimii: clerul se izolează, se rupe de credincioşi. În secolul al XII-lea, *templon*-ul este înlocuit de iconostas, un perete adăugat la semiînălţime, pe care se pictează icoane pentru a răspunde aşteptării poporului izolat de sanctuar; prin uşi care se deschid, clerul iese să împartă

credincioşilor euharistia la a cărei sfinţire nu au putut asista. În cazul de faţă, evoluţia arhitecturală traduce o modificare profundă a însăşi concepţiei despre ce înseamnă Biserica, acum divizată între profesioniştii religiei şi masa considerată ignorantă.

Cele câteva exemple de palate care s-au păstrat, o parte din Blacherne, în colţul nord-vestic al Constantinopolului, sau, pe ţărmul de la sud de Sfânta Sofia şi de Marele Palat, palatul Boukoleon, precum şi palatele despoţilor Moreei de la Mistra, prezintă o tehnică de construcţie pe bază de cărămizi, deloc diferită. Etajele se suprapun până la trei niveluri, separate în înălţime prin planşee; ferestrele sunt de foarte mari dimensiuni, adesea cu cercevele şi înconjurate de zidărie din piatră. Dar starea astfel păstrată este cea din epoca Paleologilor şi nu ne permite să cunoaştem istoria anterioară a acestor edificii.

ARTA DECORATIVĂ ŞI ARTELE SOMPTUARE

Reprezentarea sacrului este unul dintre subiectele majore care au animat controversele religioase din Imperiu; în această privinţă, criza iconoclastă (cf. Chestiunea imaginilor, cap. VI) este o ruptură decisivă. La început, decoraţia bisericilor era concepută ca o ilustrare a Istoriei Sfinte destinată credincioşilor care nu puteau citi cărţile sacre. La aceasta se adăugau simbolurile legate de Hristos, crucile şi Mielul. Figurile de sfinţi, desigur cu excepţia episcopilor locali, erau puţine la număr. În schimb, bisericile principale conţineau şi un mesaj politic: una dintre sarcinile clerului, ca şi ale credincioşilor, era de a se ruga pentru victoriile Imperiului şi ale împăratului. De unde prezenţa lui Iustinian şi a Teodorei, cu suitele lor, pe pereţii bisericii San Vitale din

Ravenna. Pe de altă parte, arta statuară a fost în toate epocile limitată la motive pur decorative, frize şi capiteluri.

Cruce bizantină din secolul al XI-lea

Iconoclasmul a modificat pentru o vreme, şi în mod radical, această schemă, după cum se poate încă vedea în unele biserici rupestre din Capadocia. În afara ornamentelor vegetale, crucea a fost singura decoraţie admisă. După restabilirea imaginilor în 843, figurile de sfinţi au reapărut; dar munca artiştilor trebuia încadrată cu rigurozitate. Astfel s-a pus în aplicare un adevărat program iconografic, conceput la Constantinopol şi care a cunoscut uşoare variaţii regionale. Locul lui Hristos, sub forma sa doctă şi severă de Pantocrator, era cupola principală; Sfânta Fecioară Maria, Theotokos, tronează în absida principală, a cărei intrare este adesea surmontată de Deisis, rugăciunea adresată lui Hristos de Fecioară, aflată la dreapta sa, şi de Ioan Botezătorul, la stânga sa. Pe bolta care separă corul de cupolă apare Hetimasia, pregătirea revenirii lui Hristos al cărui tron este gol. În jurul cupolei, în axă, sunt reprezentate faţă în faţă Naşterea şi Răstignirea; în cealaltă axă se găsesc principalele etape din viaţa lui Hristos: Botezul şi învierea. Ulterior, Sfânta Fecioară a ocupat un loc tot mai important, până la situarea într-o poziţie bună în biserică a scenei Adormirii. În general, scenele direct legate de Hristos şi de Fecioară se află în părţile de sus ale bisericii şi nartexului. În bisericile monastice sau în capelele anexe ale mănăstirilor, decoraţia principală o constituie figurile de

sfinţi: biserica Sfântul Luca din Phokis (Hosios Loukas) este literalmente înţesată cu ele.

Dorinţa de a impune norme pentru a evita deviaţiile doctrinare duce la o anumită formă de standardizare: aceleaşi figuri şi aceleaşi scene sunt reprezentate în chip aproape inviolabil, lăsând prea puţin loc pentru talentul artistului; acest hieratism este şi mai mult întărit de materialul folosit când e vorba de mozaicuri, cu excepţia bisericilor din capitală, unde calitatea artiştilor şi a materialelor îngăduia o oarecare fantezie. E adevărat că realismul se mărgineşte, la Sfânta Sofia, întrucâtva doar la portretele împăraţilor şi ale împărăteselor înfăţişaţi: Irina a Ungariei, soţia lui Ioan II Comnenul, care se află în galeriile superioare, arborează părul ei blond; la câţiva paşi mai încolo, chipul împăratului, plasat în simetrie, faţă de Hristos, cu împărăteasa Zoe, nepoata lui Vasile II, a fost înlocuit pe măsură ce aceasta îşi schimba soţul. Totuşi, în epoca Paleologilor, mai cu seamă în ceea ce priveşte frescele, această standardizare se spulberă. Influenţa occidentală, îndeosebi cea a Renaşterii italiene, este simţitoare: scenele câştigă în mişcare, vestimentaţia – în supleţe, chipurile – în expresivitate; compoziţia scenelor se complică. Unul dintre cele mai bune exemple este decoraţia *parekklesion*-ului de la Chora, cu o uimitoare Judecată de Apoi; scena nu este, în sine, nouă – ea se regăseşte în nartexul bisericii Sfânta Fecioară a Căldărarilor din Thessalonic încă din 1028 –, dar aici ea oferă mult mai mult realism şi o compoziţie complexă.

Standardizarea a permis crearea de tipuri, în special pentru reprezentările Fecioarei. Fecioara rugându-se este înfăţişată stând în picioare, cu braţele înălţate; în tipul numit „de la Blacherne” – sanctuarul cel mai faimos al lui Theotokos la Constantinopol –, o imagine a lui Hristos este adăugată pe corpul său. Când ea are un deget întins înainte, indicându-i „calea” Fiului-Prunc aşezat pe genunchii ei, se numeşte *Hodegetria*. Când ţine Pruncul cu obrazul lipit de al ei, este Fecioara milostivă (Eleousa).

Când Pruncul dă sau primeşte o sărutare, i se spune *Glykophilousa*.

Imaginile nu se mărginesc la pereţii bisericilor. Icoana, aşa cum apare ea cel mai târziu în secolul al V-lea, este portretul unei persoane sfinte, pictat cu vopsea amestecată cu apă şi clei pe un panou de lemn, destinat să fie amplasat în biserici, desigur, dar şi în casele particularilor. Alte icoane erau şi mai rudimentare: sfinţii eremiţi le dădeau pelerinilor eulogii, mici discuri de lut ars sau crud cu imaginea lor; au fost găsite foarte multe înfăţişându-l pe Simeon Stâlpnicul pe stâlpul său. Aceste imagini aveau avantajul de a fi mobile, putând fi luate cu sine în călătorii sau purtate în fruntea procesiunilor; Leon III ar fi plimbat prin faţa zidurilor capitalei asediate de arabi o icoană a Sfintei Fecioare, protectoarea

Relicvariul Crucii

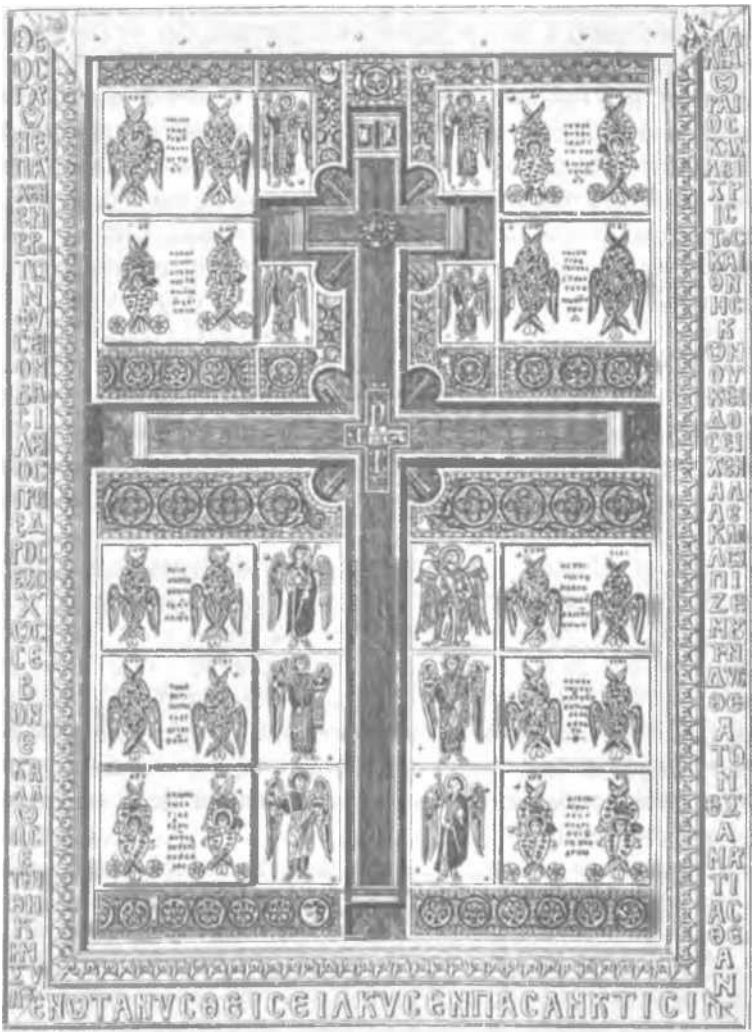

Constantinopolului, şi sursele concordă pentru a relata că asediul a fost ridicat la 15 august, precizare pe cât de semnificativă, pe atât de îndoielnică. După 843, se găseau icoane pretutindeni: în biserici, la particulari, pe străzi, în special la intersecţii, unde rivalizau cu imaginile imperiale. Să adăugăm că tot felul de suporturi permiteau realizarea de icoane, mai cu seamă unele dăltuite cu fineţe în piatră, de pildă în steatită sau în fildeş; ele sunt, în acest caz, de mici dimensiuni, putând fi ţinute în buzunarele hainelor. Şi mai mici, cu un personaj unic, ele pot fi

bijuterii agăţate la gâtul credinciosului său, cel mai adesea, al credincioasei, fiind realizate din camee sau din piatră semipreţioasă. În epoca Paleologilor se dezvoltă icoanele portabile din mozaicuri de mici dimensiuni; în ele predomină Fecioara, precum şi sfinţii militari, ca Teodor. Se înmulţesc.

Relicvariu portativ

Pandantiv bizantin din secolul al XI-lea de asemenea, icoanele în formă de diptic, triptic sau poliptic, adevărate sanctuare miniaturale şi portative.

Producţia de obiecte de artă depăşeşte cu mult cadrul religios. Dacă aurăria şi argintăria servesc şi pentru obiectele de cult din biserică, ele sunt destinate în primul rând vieţii de zi cu zi a aristocraţilor: centuri pentru căsătorii, bijuterii pentru femei, recipiente ornamentate cu scene din mitologia antică pentru vesela de masă, harnaşamente pentru cai. Din secolul al IX-lea, Bizanţul a

devenit renumit pentru tehnicile emailului *cloisonné*, încrustând pe fonduri de aur sau de argint aurit, perle ori pietre preţioase: ornamentaţiile astfel create oferă contraste puternice. Aceste tehnici sunt folosite şi pentru relicvării.

Casetă din fildeş (secolele X-XI)

Unul dintre materialele cele mai apreciate de aristocraţie este fildeşul. Acesta este folosit pe scară largă pentru obiecte liturgice şi relicvării, pentru casetele destinate păstrării împărtăşaniei (pixide), dar şi pentru icoane sau imaginile imperiale, în tradiţia dipticelor consulare din epoca timpurie, înfăţişându-l pe Hristos încoronând împăratul şi împărăteasa. Casetele, cu destinaţie necunoscută, pentru folosul privat al aristocraţiei, sunt ornamentate minuţios cu motive amintind Antichitatea păgână. De pildă, caseta cu motive în formă de trandafir, din tezaurul catedralei de la Veroli, îi înfăţişează, pe una din laturi, pe Fedra şi Ipolit, cu Pegas şi nimfa Peirene, pe o alta, sacrificiul Ifigeniei, şi pe celelalte, nereide şi un monstru marin.

Tot aristocraţii sunt principalii clienţi ai manuscriselor cu anluminuri. Astfel, mentologion-ul lui Vasile II, culegere de *Vieţi* ale sfinţilor clasificate în ordinea calendarului, realizat pentru celebrul împărat macedonean, conţine ilustraţii ale majorităţii *Vieţilor*

prezentate: în total, 430 de miniaturi pe fond auriu, existente şi pentru principalele sărbători liturgice, asigură un echilibru perfect între text şi imagine. Dar lucrările religioase sunt departe de a monopoliza arta miniaturiştilor. Manuscrisul fără îndoială cel mai cunoscut pentru anluminura bizantină este cel al operei cronicarului din secolul al XI-lea Ioan Skylitzes. Acest manuscris, astăzi păstrat la Biblioteca Naţională din Madrid, a ajuns în Spania în secolul al XVII-lea, după ce a trecut printr-o mănăstire din Messina; după toate probabilităţile, el se afla deja în Italia Meridională în secolul al XII-lea, când a fost restaurat. Restaurarea a rămas, de altfel, neterminată, deoarece locurile lăsate libere pentru anluminură nu au fost completate. În starea în care se află, „Skylitzes”-ul din Madrid numără 574 de miniaturi, adesea câte două sau trei pe o pagină, care ilustrează în general cu foarte multă fidelitate textul cronicarului. Dacă scribul, care lucra lăsând loc pentru miniaturist, este unul singur, cel puţin înainte de restaurare, înluminorii au fost doi; copistul revenea ulterior pentru a însoţi miniaturile cu legende reluând termeni din text. Este posibil să se demonstreze că miniaturiştii şi copiştii lucrau simultan pe cel puţin două modele, lux ce nu părea a fi fost cu putinţă la Constantinopol. Înalt funcţionar, Skylitzes era un istoric oficial: comanditarii se situau fără îndoială în anturajul împăraţilor Comneni.

MUZICA

Condamnarea ecleziastică a teatrului a înglobat imediat şi muzica, precum şi dansul pe care îl însoţea: cântăreţii la fluier şi la ţiteră riscau cele mai grave condamnări. Cu toate acestea, nici curtea, nici aristocraţii nu au abandonat interesul pentru ele şi practicarea lor; într-un dialog satiric din secolul al XII-lea, *Anacharsis*, ucenicia muzicii este menţionată ca o componentă a educaţiei aristocratice, în care personajul satirizat a eşuat, la fel ca în privinţa vânătorii sau a scrierii. De altminteri, muzica rămânea una dintre cele patru ştiinţe la care avea

acces omul instruit, alături de aritmetică, geometrie şi astronomie; lucrările antice erau încă în uz. Tratate referitoare la mişcările şi formulele melodice apar încă din secolul al X-lea şi cuprind indicaţii de notaţie pentru semne muzicale. Lucrări ulterioare conţin indicaţii despre moduri şi tonuri.

Cartea *Despre ceremonii* a lui Constantin Porfirogenetul denotă o folosire extinsă a muzicii, îndeosebi a orgii pneumatice, în ceremonialul imperial: ea însoţeşte cu notele ei grave şi susţinute recepţiile, ospeţele, apariţiile la Hipodrom. Ca instrumente de suflat, se foloseau corni, trompete sau chiar un fel de tube, precum şi tot soiul de fluiere şi oboaie. Pentru a ritma muzica, răsunau clopote sau cimbale. Totul putea fi însoţit de instrumente cu coarde ciupite, frecate cu degetele sau cu un arcuş ori lovite cu un ciocănel: lăute, ţitere, harpe. Muzica ce însoţea ospeţele imperiale era prezentă şi la aristocraţi. La ei, se cânta bucuros şi vocal când se recitau epopei ca *Digenis Akritas* (cf. Genurile literare, cap. VII); acest fenomen nu face decât să se accentueze pe măsură ce se avansează spre sfârşitul epocii bizantine.

La drept vorbind, condamnarea ecleziastică nu a împiedicat muzica să rămână populară: trupe practicând pantomima şi alte scurte reprezentaţii comice străbăteau cel puţin străzile capitalei, în sunetul fluierelor, al oboaielor şi al instrumentelor cu coarde. Cântecele şi dansurile erau prezente şi în tavernele Constantinopolului, pe care nimeni nu s-a gândit vreodată să le închidă, decât la anumite ore ale unor zile de sărbătoare. Cât despre anluminurile care ilustrează scene campestre, ele ne înfăţişează, desigur, păstori cântând la nai. Pe scurt, muzica era omniprezentă în viaţa bizantinilor, în afara bisericilor, chiar dacă muzica bisericească este singura care ne-a lăsat urme în scris.

Într-adevăr, muzica s-a dezvoltat în modul cel mai elaborat în sânul bisericilor publice şi al mănăstirilor, pentru uzul liturghiei şi al psalmodierii, pentru cântatul

imnurilor. La Sfânta Sofia din Constantinopol, ceremoniile pot fi animate de mai multe coruri de cântăreţi de meserie; protopsaltul dirijează corul din dreapta şi *lampadarios*-ul pe cel din stânga. Soliştii nu lipsesc, iar domesticul canonarhilor este responsabil cu muzica din catedrală.

IX
DIVERTISMENTELE

Noţiunea de divertisment, sau de petrecere a timpului liber, aşa cum o înţelegem în zilele noastre nu are un echivalent autentic pentru bizantini. Trebuie, mai degrabă, să vedem care erau activităţile la care se dedau în afara ocupaţiilor lor stabile: munca pentru oamenii din popor, serviciul pentru bărbaţii din aristocraţie, gospodăria pentru toate femeile – unele, cele mai numeroase, îndeplinind treburile concrete, în timp ce altele, cele din păturile superioare, mulţumindu-se să conducă activitatea casnică (cf. Familie, soţie, copil, cap. X). Creştinismul joacă un rol particular: el pretinde ca fiecare creştin să-i rezerve lui Dumnezeu o parte a timpului liber şi condamnă cu vigoare, pentru imoralitate, unele dintre jocurile publice care ritmau viaţa cetăţilor antice.

Totuşi, Biserica nu a putut, şi nici nu s-a gândit, să se împotrivească jocurilor organizate de împărat la Hipodrom, deoarece locul şi ceremonialul său păstrau un caracter prea profund politic pentru a putea fi supuse vreunei contestări. În acelaşi spirit, principalele oraşe le oferă locuitorilor lor o serie de distracţii publice: tradiţia teatrului dispare, dar spectacole ca pantomima şi dansurile se menţin şi deţin un loc important în viaţa orăşenilor. Bărbaţii şi acelea dintre femei care nu sunt prea susceptibile cu privire la reputaţia lor frecventează cârciumile, ale căror regulamente încearcă, cu un succes foarte relativ, să-şi limiteze orele de program şi să stăvilească incidentele pe care le poate provoca abuzul de alcool. În intimitatea casei, distracţiile sunt numeroase şi variate. Pe scurt, în pofida unor prescripţii austere, bizantinii nu se plictisesc.

HIPODROMUL (cf. împărăteasa cetăţilor, cap. II)

Hipodromul exista deja sub Septimius Severus, dar Constantin este cel care i-a conferit amploarea şi semnificaţia, căci Palatul Imperial a fost de la bun început construit în apropierea lui şi legat de el. El este deci, mai întâi, un loc de dialog între împărat şi poporul care îl ovaţionează; la venirea unui nou suveran, el are un rol aproape constituţional, fiindcă aclamaţia populară este una dintre etapele accesului la tron şi ea are loc de obicei la Hipodrom. Când se face simţită nevoia, împăratul merge acolo pentru a-şi întări legitimitatea. Faptul nu este, de altfel, lipsit de pericol, după cum arată răscoala Nika, din anul 532, care a fost cât pe ce să-l răstoarne pe Iustinian: ea a început la Hipodrom, unde Belisarios a înăbuşit-o în sânge, în cele din urmă, după câteva zile.

Din secolul al VII-lea, acest rol politic dispare în spatele distracţiilor şi al festivităţilor, dar nu în totalitate. Astfel, la apogeul crizei iconoclaste, în secolul al VIII-lea, Constantin V Kopronymos organizează aici o ceremonie de batjocorire a monahilor, în multe privinţe apropiată de o reprezentaţie teatrală: dezbrăcaţi de haina lor monahală, înlocuită cu veşminte obişnuite, călugări şi călugăriţe trebuie să defileze perechi, mână în mână, pentru a simboliza reintegrarea lor în lume. Acelaşi împărat organizează tot aici o altă manifestare teatralizată: senatorul Georgios s-a dus la Ştefan cel Tânăr, oponent al iconoclasmului, şi a primit de la acesta haina monahală; la Hipodrom, Georgios este despuiat de acest veşmânt, spălat, gol, în faţa mulţimii, ca pentru a-l curăţa de murdărie, apoi îmbrăcat în haina militară.

În afara acestor circumstanţe, Hipodromul este în primul rând locul curselor de cvadrige. Unele au loc în mod regulat şi cele mai solemne sunt cele care marchează, la fiecare 11 mai, aniversarea inaugurării capitalei de către Constantin. Dar împăratul poate decide organizarea lor oricând.

Sigiliu de demarchos

Multă vreme, demele sau facţiunile au fost la limita dintre cluburile de suporteri şi politică. În principiu, ele sunt însărcinate cu partea materială a organizării şi deci cu finanţarea. La început, erau patru, dar Albaştrii i-au absorbit pe Albi, iar Verzii i-au încorporat pe Roşii; nu mai rămân deci decât două culori, Albaştrii şi Verzii. Dar demele nu se mărginesc la acest rol în spectacole. Conducătorii lor, cei doi demarchoi, rămân înalţi demnitari, invitaţi la ospeţele imperiale; o parte a membrilor lor, demotai, sunt înarmaţi. Ei slujesc astfel la apărarea capitalei, dar în primele veacuri li se întâmplă adesea să facă uz de arme şi în cursul încăierărilor din oraş, care pot să fie violente şi chiar să degenereze în revolte populare. Recrutarea este, în parte, geografică: Verzii provin mai ales din cartierele portuare, iar Albaştrii, din partea centrală a oraşului, din jurul străzii Mese. Adesea s-a dedus de aici o conotaţie socială: Verzii ar fi fost mai populari, eventual partizani ai monofiziţilor în cursul disputelor religioase (cf. Ortodoxia, cap. VI), iar Albii, mai aristocratici şi mai degrabă adepţi ai ortodoxiei oficiale; dar aceste corelaţii cunosc atâtea excepţii, încât nu par să redea corect realitatea.

Odată stabilizată populaţia capitalei, demele se limitează la curse şi ceremonii. Albaştrii ocupă nouă sute de locuri pe gradenele din dreapta lojii imperiale, sau *kathisma* („jilţ”), iar Verzii o mie cinci sute, în stânga acesteia. La prima sa apariţie de la începutul domniei, împăratul alege o facţiune, dar sensul acestei alegeri dispare repede; pur şi simplu, el salută mai întâi dema sa favorită. După aceea, însă, respectă cea mai strictă neutralitate şi îl răsplăteşte în acelaşi fel pe învingător, oricare i-ar fi culoarea. De altminteri, are libertatea de a-şi schimba preferinţa pentru o culoare.

Pregătirea curselor poate dura două zile. Însărcinatul cu tragerea la sorţi (ithessarios) şi arbitrul (*actuarios*) se prezintă în faţa împăratului, în sala Lausiakos din apropierea apartamentelor imperiale, pentru a cere permisiunea să înceapă operaţiunile. Actul e pur formal. Eparhul sau prefectul oraşului (cf. Justiţia, cap. III) este adevăratul responsabil al organizării. Steagul pe care-l pune să fie arborat la intrarea Hipodromului vesteşte mulţimea. În după-amiaza din ajunul cursei, demele organizează o prezentare a cailor, frumos împodobiţi, în oraş, însoţită de ovaţii adresate împăratului, dar destui oameni se află deja la Hipodrom. La sfârşitul zilei, eparhul convoacă facţiunile pentru a examina urna care va servi tragerii la sorţi: cursa desfăşurându-se în jurul zidului jos din centrul pistei, sau *spina*, mereu în acelaşi sens, este într-adevăr important ca sorţii să stabilească cine ocupă coarda (marginea interioară a pistei). Ceremonialul de pregătire a cursei, cu amplasarea demelor, pare aproape la fel de important ca şi cursa în sine.

Ţesătură de mătase
cu imaginea unei cvadrige

Atelajele care aleargă sunt fie cvadrige, fie bige (doar doi cai); în cursă intră două sau patru care. Cursa durează, în mod normal, şapte tururi de pistă, lăsând *spina* în stânga, ceea ce reprezintă vreo patru kilometri dacă se aleargă pe exterior, de unde importanţa tragerii la sorţi,

pentru a se obţine coarda şi a nu o mai părăsi. De obicei, se desfăşurau patru curse în prima parte a zilei şi patru curse după-amiaza, dar unele zile puteau fi mai încărcate.

Înaintea cursei, dacă împăratul este prezent, atelajele se prezintă mai întâi înaintea lui.

Iată cum descrie cartea *Despre ceremonii* a lui Constantin Porfirogenetul (cf. Câţiva autori de primă mărime, cap. VII) ceea ce se petrece pe urmă (cf. pagina alăturată).

Când ajung în faţa lojii imperiale, la *kathisma*, îl ovaţionează pe împărat. La o poruncă, *actuanos*-ul face atunci un semn, orga imperială cântă şi vizitiii coboară din carele lor în dreptul demelor şi intră în *seama* [portic denumit şi 71, datorită formei sale, situat sub *kathisma*; cuvântul înseamnă „oprire”], apoi, după ce cu toţii şi-au primit coroana, pleacă. Pe urmă, cei din demele menţionate mai sus înaintează, dau crucile şi, după ce l-au aclamat pe împărat, se retrag şi ei.

Apoi, se aleargă prima cursă. Vizitiii învingători primesc dublul plăţii lor şi, la cererea demei, li se dau însemnele oficiale. După ce le preiau, choshaites [servitori imperiali, fără îndoială de origine orientală] le duc prin mijlocul Hipodromului până în locul de echipare a vizitiilor victorioşi. După ce s-au alergat cele patru curse, mimii fac toate cele ce se cuvin, după datină. Vizitiii, după ce şi-au pus însemnele victoriei, ies din porţi, în carele lor, iar demotai ai demei învingătoare, coborând la rândul lor, iau de la tribună cununi de lauri şi îi întâmpină pe vizitiii aflaţi pe care în faţa propriei deme, apoi, după ce au mers până în faţa locului opus (cel unde se află dema care nu a fost victorioasă), se duc în seamă. După ce ajung acolo, se dă un semnal conducătorilor de *tagmata* [„contingente”, grosul trupei demelor] şi, după ce aceştia coboară, se duc să ia poziţie în locurile rezervate demelor şi în celelalte locuri de lângă Euripe[8], despre care s-a vorbit mai sus,

8 Numele dat, la Roma, canalului de circa 3 metri lăţime care, în Circus Maximus, separa arena de gradene şi al cărui scop era de a împiedica

acolo unde se află porţiile de legume şi dulciuri. Vizitiii, care au mers cu demoţii demei la *seama*, stau acolo în carele lor, iar cei din demă îl ovaţionează pe împărat. Când se încheie ovaţiile, împăratul le trimite vizitiilor învingători coroane, prin intermediul *actuanos*-ului şi al secundului. După ce aceştia coboară, ei îi încoronează pe vizitii şi urcă înapoi în *kathisma*. Imediat, dema cere îngăduinţa de a ieşi să danseze în piaţă şi, după ce au obţinut permisiunea împăratului, se duc cu toţii pe Mese. împăratul se ridică apoi şi, după ce s-a ridicat, mulţimea poporului coboară să ia porţiile de legume şi dulciuri. În acelaşi timp, se aduce, pe un car, un vas plin cu peşti, care este deşertat pe pista Hipodromului, de asemenea pentru mulţime.

Serbările publice comportă aşadar distribuiri îmbelşugate de merinde (peşte, pâine, cu alte ocazii, legume proaspete, care sunt considerate un lux pentru păturile populare, şi dulciuri, fără îndoială fructe uscate, prăjituri şi altele). Faptul aminteşte de începuturile Imperiului când annona imperială asigura aprovizionarea gratuită a unei bune părţi a populaţiei. Distribuţiile se fac de două ori, la sfârşitul primei părţi a zilei şi la sfârşitul după-amiezii.

Entuziasmul populaţiei Constantinopolului pentru cursele de la Hipodrom este considerabil. Treptat, edificiul este mărit şi dotat cu gradene din piatră, sub care sunt situate încăperile de serviciu şi cele rezervate demelor. Hipodromul are o capacitate de până la 40.000 de spectatori; asta înseamnă că, dacă gradenele sunt ocupate în întregime, aproape toţi capii de familie pot asista la curse. Este, într-adevăr, divertismentul de masă al capitalei. Dacă marile oraşe din Orient, ca Antiohia, erau de asemenea dotate cu un astfel de loc, după pierderea provinciilor orientale în secolul al VII-lea, el nu mai există decât în capitală.

Nu e de mirare că vizitiii, sau *heniochoi*, care sunt eroii spectacolului, se bucură de o popularitate

---

animalele sălbatice să sară asupra spectatorilor (n. tr.).

considerabilă. Celor celebri merită să li se ridice o statuie în Hipodrom; se bat chiar şi medalii cu efigiile lor. Ei sunt plătiţi de deme, cu siguranţă pe măsura talentului lor, şi primesc în plus numeroase recompense.

Dar Hipodromul nu găzduieşte doar cursele; pe lângă distribuirile de merinde, la fel de importante sunt pauzele. Dansatori, dansatoare şi muzicanţi ocupă pista între curse. S-a întâmplat să se organizeze şi vânători, iar picturile ce decorează catedrala Sfânta Sofia din Kiev arată că practica exista încă în secolul al XI-lea. Cu un veac înainte, Nikephoros Phokas s-a remarcat oferind poporului o reprezentaţie splendidă, cu o sumedenie de personaje exotice: saltimbanci indieni, măscărici şi acrobaţi arabi, dansatori scandinavi îmbrăcaţi în piei de animale evocând instantaneu ţinuturile din care veneau; dar şi fiare, inclusiv un crocodil. Scamatoriile nu lipseau, de pildă cu un câine dresat care, pe lângă că descoperea obiecte pe care le ascundeau spectatorii, indica în mulţime persoana cea mai generoasă sau cea mai zgârcită.

CELELALTE DIVERTISMENTE SPORTIVE

Jocurile Olimpice erau strâns legate de religia păgână şi nu supravieţuiesc triumfului creştinismului. În general, dispunem de puţine informaţii, şi doar în mod incidental, despre activităţile sportive. Acestea existau totuşi, dar erau privite cu suspiciune. Astfel, în Sparta, la sfârşitul secolului al X-lea, Nikon Metanoeite, care şi-a impus autoritatea în oraş deoarece l-ar fi scăpat de o epidemie calificată abuziv drept ciumă, intră în conflict cu un aristocrat care practica un joc călare cu mingea, asemănător cu poloul: terenul era situat ceva mai jos de biserica ridicată de acest om sfânt cu un caracter câtuşi de puţin politicos. Cum această îndeletnicire tulbura slujbele, Nikon impune ca jocul să înceteze definitiv, în ciuda împotrivirii strategului Peloponesului şi a episcopului cetăţii. Acest gen de joc a continuat prin urmare să fie practicat în mod regulat pe un teren după toate aparenţele anume rezervat în acest mic oraş.

Singurul sport cu adevărat documentat, în special în legătură cu împăratul şi curtea, este vânătoarea. În zonele rurale, ea este mai mult un mijloc de protejare a turmelor şi a culturilor contra animalelor sălbatice decât un divertisment sau chiar o sursă regulată de aprovizionare cu carne. Dar prezenţa scenelor de vânătoare pe mătăsuri brodate, recipiente din argint sau casete de fildeş arată predilecţia deosebită a aristocraţilor pentru această distracţie. Desigur, un intelectual rafinat ca Psellos, în secolul al XI-lea, îşi declară dezgustul pentru această practică, însă literatura din timpul Comnenilor, în secolul următor, arată că părerea lui Psellos nu este luată în seamă şi că vânătoarea e în acea epocă la modă, poate în parte şi sub influenţa aristocraţiei occidentale care frecventează tot mai intens curtea de la Constantinopol. Într-un anumit fel, vânătoarea serveşte drept substitut pentru antrenamentul militar. În toate epocile, interesul împăraţilor pentru vânătoare este evident, şi chiar excesiv: trei împăraţi au murit în accidente de vânătoare: Teodosie II în 450, Vasile I în 886 şi Ioan II Comnenul în 1143.

Scenă de vânătoare pe o casetă de fildeş din secolul al X-lea

Aristocraţii vânează animalele de talie mare, urşi, mistreţi, cervide, cu lancea, câteodată călare, cu ajutorul câinilor sau chiar al unor leoparzi dresaţi în acest scop. Pentru vânatul cu pene, se folosesc tot mai mult şoimii; păsările tinere care urmează să fie dresate sunt adesea aduse din Georgia. Vânătoarea cu şoimi este menţionată tot mai des în literatură cu începere din secolul al XI-lea; în secolul următor, Constantin Manasses a descris

pasiunea pentru acest sport a lui Manuel I Comnenul. La acea vreme, se înmulţesc tratatele consacrate creşterii acestor răpitoare şi felului în care li se tratează bolile.

BĂILE

Bizanţul moşteneşte interesul romanilor pentru băi: acestea nu se mai mărginesc la aspectul lor igienic, ci sunt un loc de întâlnire, de discuţii şi de distracţie. Toate oraşele din prima epocă bizantină sunt înzestrate din belşug cu băi şi Iustinian a construit sau a restaurat foarte multe; Constantinopolul avea 153 în secolul al V-lea. Totuşi, acest obicei se loveşte foarte devreme de opoziţia Bisericii, care consideră imorală promiscuitatea ce domneşte în incinta lor. Deja pe la 400, Ioan Gură de Aur, eminent teolog şi patriarh al Constantinopolului, îi blamează pe aristocraţii care rivalizează în construirea de băi pe domeniile lor, atrăgând o mână de lucru prea rară, în loc să edifice lăcaşuri de cult. În treacăt fie spus, asta arată că unele târguri, şi chiar sate, nu sunt lipsite de băi.

Cu toate acestea, în cele din urmă Biserica reuşeşte să-şi impună punctul de vedere (evitarea oricărei promiscuităţi între persoane de sex diferit), ajutată din plin de criza cetăţii antice: în multe oraşe mici sau mijlocii, aristocraţia municipală nu mai are mijloacele de a întreţine, şi cu atât mai puţin de a restaura în caz de distrugere aceste costisitoare instalaţii. În capitală, singurul loc unde le putem urmări istoria, băile îşi schimbă natura şi încetează a mai fi locuri de socializare, unde se merge pentru destindere. Ele părăsesc domeniul petrecerii timpului liber pentru a se restrânge la igienă. Nu încape îndoială că cei mai bogaţi şi-au dotat palatele cu instalaţii sanitare. La mijlocul perioadei bizantine, Constantinopolul numără doar vreo treizeci de băi publice deservite de confrerii caritabile de laici: intenţia este de a se furniza oamenilor din popor, în mod gratuit celor nevoiaşi, un echipament colectiv de igienă. De băi dispun şi unele mănăstiri; în mod surprinzător la prima vedere, aceste băi, precum cele ale celebrei mănăstiri Stoudios, par exterioare

lăcaşului propriu-zis, iar monahii nu beneficiază de ele decât dacă sunt bolnavi; ele sunt menite aşadar mai ales ajutorării oamenilor săraci.

ALTE DIVERTISMENTE ÎN AFARA CASEI

Bizantinii sunt călători mediocri şi ne-au lăsat puţine relatări de călătorie şi lucrări geografice, excepţie făcând, totuşi, pelerinajele. La început, acestea erau motivate mai mult de o dorinţă de a vedea locurile Istoriei Sfinte, decât de un real cult; chiar şi înainte ca Locurile Sfinte să fie cucerite de arabi, pelerinajul, conceput ca un mod de a merge în străinătate, de a părăsi confortul propriei reşedinţe, a devenit deopotrivă o asceză şi o mărturie. Dar, în afară de aceasta, sau de necesităţile care determină unele familii să urmeze un conducător de oşti, începând cu împăratul, în preajma unui câmp de bătălie, voiajul se limitează la a căuta răcoarea când oraşele sunt prea toride sau la a merge la proprietăţile de provincie, în aceleaşi circumstanţe. În această privinţă, regiunile din sudul Propontidei, coasta Bithyniei, constituie vilegiatura preferată a aristocraţiei constantinopolitane; principala calitate a locului este că nu e prea departe de capitală, acolo unde se desfăşoară adevărata viaţă, inclusiv cea din timpul liber.

Deşi condamnările religioase au aplicat o lovitură fatală teatrului după modelul antic, acest tip de reprezentaţie nu a dispărut cu totul; a dispărut însă genul literar, iar teatrul a devenit deci o artă mai degrabă rezervată păturilor populare. Aceasta, cu toate că felul în care Teodor Studitul, aristocrat cu păreri ferme, îşi laudă mama că s-a ferit de teatru, arată că aristocraţia nu dispreţuia un astfel de spectacol. La început, Constantin îşi înzestrase capitala, care nu a fost defel construită ca o cetate creştină, cu mai multe teatre, în afara celui care data din timpul lui Septimius Severus şi pe care Psellos îl menţionează, încă, în secolul al XI-lea: unul se învecina cu biserica Sfânta Irina, în apropiere de Sfânta Sofia; un altul, pe atunci în afara zidurilor, se afla în Blacherne; Iustinian

îl restaurează pe cel din cartierul Sykes, în nordul Cornului de Aur. Iustinian mai prevede şi ca un consul care intră în funcţie să organizeze o procesiune ce duce la teatru; dar, deja, în legislaţia sa, aşezămintele destinate acestor spectacole se numesc *popularía*, deci rezervate plebei.

De fapt, este vorba mai puţin de teatru în sensul clasic, cât de „pantomime”, farse care sunt un amestec de bufonerii şi scene de un realism brutal. Măştile au dispărut: grimasele care animă faţa actorilor devin esenţiale şi personajul principal este adesea numit Grimasier. De altfel, mai toate personajele sunt acum tipuri umane convenţionale, ca Ardalion, moşneagul frivol, Scholastikos, pedantul etc. Unele piese sunt în mod făţiş satire ale religiei:

Muzică şi dans la Hipodrom

„Slujba omului fără barbă” parodiază liturghia. Altă inovaţie: pe scenă încep să apară femei şi copii, puternic machiaţi, ca actorii masculini. Subiectele, împrumutate din viaţa de zi cu zi, lasă din belşug loc pentru tot felul de acţiuni: lovituri şi scatoalce punctează obscenităţi exprimate sau sugerate printr-un vocabular echivoc. Se foloseau maşinării rudimentare pentru a face să apară stafii; se imitau defilări de trupe şi se maimuţăreau procesiuni. Cum o parte a acestor informaţii provin de la Psellos, putem sesiza o epocă (secolul al XI-lea) în care acest gen de spectacole era înfloritor; însă ele nu se mai desfăşoară în aer liber, ci fără îndoială în săli de mici dimensiuni, unde domnea promiscuitatea.

Acest tip de reprezentaţie este greu de distins de pantomima propriu-zisă, care concentrează în zadar furia interdictelor ecleziastice. Acestea se dovedesc, de altminteri, mai puţin severe decât s-ar părea, deoarece se mărginesc să le interzică o astfel de practică clericilor şi monahilor. Mimul antic îşi continuă cariera; de altfel, Teodora, soţia lui Iustinian, exercitase această profesie

înainte de a ajunge împărătească, iar soţul ei autorizează căsătoria actriţelor. Apar tipuri noi de spectacole, care aduc în scenă imigranţi: armeni sau arabi. împăraţii le folosesc la Hipodrom ca intermedii, ceea ce permite să se domolească tensiunea proprie competiţiei şi să se evite pericolul încăierărilor între facţiuni. Pe de altă parte, pantomima, în acest caz însoţită de muzică şi de dans, este unul dintre spectacolele care înveselesc ospeţele imperiale.

De fapt, succesul pantomimei nu conteneşte. Tot Psellos, care este şi profesorul cel mai apreciat al veacului, le reproşează elevilor săi că preferă teatrul învăţământului său. La un proces pe care îl intentează pentru a rupe logodna fiicei sale, îl acuză pe logodnic, un oarecare Elpidios, căruia i-a facilitat conferirea unor demnităţi înalte şi care provine, de altfel, dintr-o bună familie de aristocraţi, că trăieşte cu mimi şi măscărici. În secolul următor, Teodor Pródromos, care trudeşte ca să trăiască din scris, acuză decăderea intelectuală care îi face pe unii să-şi cheltuiască banii cu aceşti făcători de spectacol; în acelaşi timp, jurişti apreciaţi, ca Ioan Zonaras şi Teodor Balsamon, se străduiesc să minimalizeze interdictele reglementare şi canonice care lovesc pantomimele. Oricum, e de presupus că pantomima a supravieţuit până în 1453, îndeajuns pentru a se regăsi, în esenţă, în spectacolele de marionete din epoca otomană.

Într-un oraş precum Constantinopolul, strada însăşi este un loc de petrecere a timpului liber. Cele mai mari artere, începând cu Mese – care porneşte din piaţa ce dă spre Sfânta Sofia, Hipodrom şi Marele Palat pentru a ajunge la Poarta de Aur şi Poarta Adrianopolului – şi numeroasele foruri, sunt mărginite de porticuri. Locuitorilor capitalei, ca şi celor care o vizitează ocazional, le place să se plimbe pe sub porticurile în fundul cărora se află prăvăliile meşteşugarilor şi ale negustorilor; chiar sub porticuri, mai există şi tarabe care oferă mărfuri ale altor negustori şi cererea este constantă. Cum atelierele sunt

grupate pe meserii, se profită de miresmele degajate de prăvăliile brutarilor, parfumarilor sau lumânărarilor. Dacă vremea îngăduie, pe anumite străzi se poate circula şi pe galeria de deasupra porticurilor: este cazul porţiunii răsăritene a străzii Mese.

În afara simplului loc de promenadă, de discuţii cu prietenii sau cu cei care, precum călugării gyrovagi, nu ezită să abordeze trecătorii, strada este un spectacol permanent. În primul rând, ea este decorată: în special, la principalele intersecţii, există sfinte icoane în faţa cărora oamenii ar trebui, în principiu, să se închine. Dar, mai cu seamă, pot fi întâlnite la tot pasul acele trupe de mimi, de muzicanţi, de jongleri despre care am vorbit şi care, în majoritate, nu au un loc anume desemnat pentru reprezentaţiile lor; există, de asemenea, prezentatori de animale sălbatice sau dresate. Să adăugăm procesiunile, care nu sunt întotdeauna religioase: cele ce marchează începutul lui ianuarie (cf. Calendarul, cap. V) sunt moştenite din epoca păgână şi seamănă cu un carnaval, cu mascarade la care clerul însuşi, sfidând interdictele, nu se sfia să participe.

În plus, pe străzi se puteau întâlni personaje ciudate, precum *saloi*-i, nebunii întru Hristos. În teorie, aceştia simulează nebuA

mă pentru a putea converti mai bine. În practică, ei sunt un amuzament popular. Pe străzile Emesei, în Siria secolului al VI-lea, inventatorul a fost un oarecare Simeon Salos. În secolul al XII-lea, viitorul patriarh al Ierusalimului, Leontios, pe atunci foarte tânăr, adoptă acelaşi comportament, dacă e să ne luăm după *Viaţa* lui: „mim voluntar”, se expunea de bunăvoie la batjocură şi la lovituri; umbla pe străzi, purtând în mâinile goale cărbuni aprinşi peste care presărase tămâie ca să-i tămâieze pe trecători. Pe scurt, pe străzile oraşelor bizantine spectacolul nu conteneşte niciodată.

Nebunii întru Hristos i-au impresionat într-atât pe bizantini, încât, în secolul al IX-lea, apare *Viaţa lui Andrei*

Salos, un sfânt pur imaginar, dar care îi permite autorului, de altfel necunoscut, să-şi plimbe eroul prin cartierele capitalei şi să ne prezinte aspectele lor ascunse. Astfel, în mai multe rânduri, Andrei este purtat prin taverne. Acestea sunt reglementate de *Cartea Eparhului* (secolul al X-lea), care organizează meseriile vitale ale capitalei şi încearcă să limiteze deschiderea acestor localuri duminica şi în zilele de sărbătoare, pentru a stăvili beţia generală. În afara acestor zile de interdicţie, mai puţin de o sută la număr, cârciumile sunt deschise aproape în permanenţă: de la prima oră a zilei până târziu în noapte. Beţivii bântuie pe străzi şi provoacă încăierări. Dar cârciuma rămâne principalul loc de distracţie al oamenilor din popor. Nu scapă de ea nici Andrei Salos, care, totuşi, se duce şi pentru a împărţi celor mai săraci ca el pomenile pe care le-a primit. Însă nu toţi muşteriii sunt sărăntoci: când Andrei îl întâlneşte pe cel care va deveni nobilul său protector, acesta din urmă îl invită pe sfânt într-o tavernă pentru a-i oferi de mâncare. Alţii, membri ai tineretului frivol, care şi-au petrecut o bună parte a nopţii îmbătându-l pe Andrei şi aplicându-i scatoalce, se duc mai apoi să-şi cheltuiască banii, de care nu duc în mod evident lipsă, la prostituate.

Acestea sunt cât se poate de prezente în capitală şi constituie, pentru tinerii care îşi vor „distruge cu ele frumuseţea sufletului lor”, continuarea logică a unei nopţi de beţie. Prostituatele apar, de altfel, foarte des în *Vieţile sfinţilor*, deoarece aceştia nu se dau îndărăt de la încercarea de a salva aceste păcătoase. Nu ştim însă care erau cartierele rezervate: tinerii din episodul menţionat se duc în lupanare, dar nu se precizează unde anume. Cu un alt prilej, Andrei îi însoţeşte, dar nici de această dată nu există localizare. Una dintre „femeile dezmăţate” pune stăpânire pe el şi-l trage după ea într-o astfel de casă, unde ceata prostituatelor, vreo douăsprezece, încearcă în zadar să-l forţeze să treacă la fapte; până la urmă, îi smulg veşmântul, îl vând şi îşi împart banii, înainte de a-l alunga înapoi în stradă nu chiar în pielea goală – şefa

prostituatelor împotrivindu-se –, dar înfăşurat într-un cearşaf cu o gaură prin care să-şi scoată capul.

Capitala nu este, desigur, singurul loc care cunoaşte prostituţia. În secolul al VII-lea, în satul galat Sykeon, situat pe un drum important, bunica, mama şi mătuşa viitorului Sfânt Teodor din Sykeon practică această meserie în hanul pe care îl ţin: sfântul îşi datorează existenţa unui client aflat în trecere.

DIVERTISMENTELE ÎN CASĂ

Astfel de moduri de petrecere a timpului liber ne sunt cunoscute în principal pentru aristocraţie. Aceasta nu dispreţuieşte jocurile minţii. Într-adevăr, dincolo de sistemul şcolar, cei mai mari intelectuali întreţin cercuri de oameni cultivaţi, în casele lor: este cazul lui Photios, viitor patriarh al Constantinopolului, în secolul al IX-lea, sau, două veacuri mai târziu, al lui Ioan Mouropous, care va fi iniţiatorul unei şcoli superioare de drept. Acesta din urmă, exilat ca mitropolit la Euchaita, în nordul Asiei Mici, se plânge cu amărăciune de faptul că nu găseşte pe nimeni de nivelul lui cu care să stea de vorbă. În acest soi de saloane literare, participanţii se întrec în erudiţie şi elocvenţă; culmea succesului este de a triumfa în arta epigramei, mic poem satiric plin de aluzii adesea greu de descifrat referitoare la actualitate. Aceste cercuri aristocratice sunt şi locul unde se dezvoltă, mai ales cu începere din secolul al XII-lea, poezia epică şi romanul, adesea versificat (cf. Genurile literare, cap. VII).

Aristocraţii benchetuiesc cu multe prilejuri, şi nu numai în marile oraşe: deja în secolul al IX-lea, la Amnia, din Paphlagonia, localitate şi mai îndepărtată decât Euchaita, Filaret cel Milostiv dispune de o somptuoasă masă din fildeş, încrustată cu pietre preţioase, pentru 36 de tacâmuri, după spusele nepotului său Niketas. Cutuma romană de a mânca tolănit pe un pat s-a păstrat cel puţin la Palatul Imperial, unde acest termen desemnează în general masa şi tot ce se află în jurul ei. Ospeţele aristocraţilor permiteau să se etaleze dărnicia, în principiu

îngăduită de proprietăţile casei care făcea invitaţiile. Felurile de mâncare sunt nenumărate. Cele mai remarcabile provin din vânătoare, dar şi din pescuit, îndeosebi cel ce se practică în lacuri, dintre care cel mai vestit este cel de lângă Niceea. Printre dulciuri, prăjiturile sunt de remarcat într-o lume unde zahărul este o marfă rară, provenind exclusiv din miere, dar şi fructele alese şi delicate, în special strugurii de soi. În sfârşit, totul este udat cu vinuri tari şi dulci, care au avantajul de a se

Ospăţ aristocratic conserva fără a se oţeti până la recolta următoare: astfel, vinul de Niceea, cel provenit din insulele Mării Egee, cel din Monemvasia, în sud-estul Peloponesului, pe care francezii îl vor numi Malvoisie.

Aceste festinuri, la care femeile nu sunt întotdeauna admise, nu se mărginesc la plăcerile gurii: ele beneficiază în general de intermedii sub formă de scenete, pantomime, muzică sau dansuri; ele sunt şi un loc privilegiat de recitare a poemelor epice şi-a romanelor, care nu se limitează la mediile erudite.

În cerc mai restrâns, aristocraţii practică jocurile de masă: arşice, zaruri, dame, table. La o dată necunoscută, dar anterioară sfârşitului secolului al XI-lea, apare şahul:

considerat a veni de la „asirieni” (deci din Mesopotamia, arabă în acea epocă) de către Ana Comnena, al cărei tată, Alexios I, era amator de acest joc, de care se folosea pentru a se recrea în familie, el devine din ce în ce mai obişnuit. O epavă din acelaşi secol, recent descoperită, a scos la iveală piese din lemn sculptat, cu un rege, un prelat care ţine loc de regină, un car ce aminteşte de turn şi oşteni care servesc drept pioni. Un text din secolul al XIV-lea ne arată că episcopi, înalţi funcţionari şi demnitari, dar şi negustori (limita dintre aceste două categorii fiind pe atunci mai puţin netă) joacă şah, cu piese din aur sau din argint, pe o tablă din os; piesele pot fi însă şi doar din lemn sau din os. Victoria în joc este resimţită ca anunţul unui succes pe câmpul de bătălie sau în afaceri.

Unele dintre aceste jocuri depăşesc cercurile aristocratice: este cazul tablelor, al arşicelor şi al zarurilor. Ele se practică în taverne, jucându-se eventual pe bani. Se joacă însă şi în stradă. Copiii, îndeosebi, par mari amatori de arşice, pe care le joacă în mici grupuri direct pe sol. Şi ei joacă zaruri şi găsesc oricând din ce să-şi facă o minge. Băieţii se dedau la tot felul de exerciţii mai fizice, de la jocul de-a capra până la luptă, care permite să se canalizeze tendinţele naturale spre înfruntare, prefigurând totodată unele ocupaţii ale adulţilor. Imaginaţia de care dau dovadă copiii pentru a-şi confecţiona ei înşişi o sumedenie de jucării pe bază de lut modelat cu apă, oase, beţe mai mult sau mai puţin înfăşurate în cârpe, pare infinită.

Dacă băieţii ies bucuroşi să se joace în stradă, fie ea în oraş sau în sat – este un loc comun al *Vieţilor* de sfinţi să arate cum eroul se leapădă de aceste îndeletniciri, indicând deja înţelepciunea bătrânului, putându-se astfel deduce *a contrario* comportamentul obişnuit al copiilor –, fetele stau mai mult închise în camera lor. Aceasta este o certitudine absolută în cazul celor provenite din aristocraţie, cu excepţia notabilă a fiicelor de împăraţi, care circulă în voie prin Palat; dar faptul e de asemenea

valabil, cu mai puţină stricteţe, pentru fetele din popor. Cu toate acestea, ele nu sunt cu nimic mai prejos decât băieţii la a născoci tot felul de jocuri şi dispun acasă de tot ce le trebuie pentru a-şi face păpuşi de cârpă.

Veselă

X

VIAŢA PRIVATĂ

Viaţa privată din Bizanţ are un cadru, *oikos*-ul. Termenul desemnează mai întâi casa; dar el acoperă atât familia care locuieşte în ea, oricare ar fi sensul ce i se dă acesteia, cât şi baza economică ce îi permite să trăiască şi să-şi menţină situaţia socială. Dacă termenul este valabil, practic, de sus până jos în societatea bizantină, el nu are acelaşi sens pentru aristocrat ca pentru ţăran. Pentru cel din urmă, casa rămâne de domeniul pur privat. Pentru aristocrat, dimpotrivă, casa, fie că ia forma unui palat în capitală sau al unei reşedinţe foarte vaste, cu numeroase dependinţe pe pământurile ei, constituie unul dintre elementele care îi permit să-şi menţină rangul; ea se află deci la confluenţa publicului şi a privatului. De la cei care au obţinut o demnitate de rang senatorial (cf. Instituţiile politice şi exercitarea puterii, cap. III) se aşteaptă să trăiască în chip senatorial: să se consacre slujirii împăratului şi să se abţină de la activităţi comerciale. Iar de acest statut beneficiază întregul lor *oikos* – familia şi

prietenii.

Sentimentul apartenenţei la acest grup este prin urmare foarte puternic. El nu se mărgineşte, de altfel, la *oikos*, întrucât structurile de grup sunt numeroase: printre ele, Senatul, după cum am văzut, şi, pe o scară mai largă, grupul „aristocraţilor”, cel al locuitorilor de la oraş, cu stilul lor de viaţă presupus rafinat. Mai cu seamă la oraş, confreriile şi congregaţiile laice sunt numeroase, fie că e vorba de întreţinerea băilor sau de deservirea unui sanctuar şi a sărbătorilor pe care le celebrează. Pentru jocurile de la Hipodrom, demele sunt, de asemenea, o structură colectivă puternică. Acelaşi sentiment de contopire cu grupul se regăseşte în mănăstiri, unde datoria smereniei impune în teorie eclipsarea individului. Cu toate acestea, individul nu se caracterizează numai prin grupul căruia îi aparţine: creştinismul este o religie a mântuirii, iar această mântuire este individuală; refugiul într-o confrerie sau o mănăstire este, tocmai, un mijloc de a scăpa de o asemenea solitudine.

NUMELE

Sistemul roman al celor trei nume a dispărut în Bizanţ. Numele de familie nu reapar decât încetul cu încetul: începând din secolul al VIII-lea pentru aristocraţie, nu mai devreme de veacul al X-lea sau al XI-lea pentru ţărani. Mai înainte, pentru aristocraţi, demnitatea este cea care permite ieşirea individului din anonimatul generat de similitudinea prenumelor. Demnitatea este un însemn social foarte puternic; în sursele documentare, ea precede în general prenumele, care este urmat de funcţie, dacă aceasta e menţionată: se va vorbi de patriciul Leon sau de Leon, patriciu, strateg al Anatolikon; se întâmplă foarte rar ca menţiunea funcţiei să o preceadă pe cea a demnităţii. Când individul nu poate fi distins în acest mod, principala precizare va fi familială: Leon, fiul lui Georgios, sau fratele lui Constantin; pentru o femeie căsătorită, va fi vorba de soţ şi ea va apărea ca soţia sau văduva acestuia. În cazul ţăranilor, aceasta va fi mult timp singura menţiune

disponibilă, până ce vor apărea supranume amintind o meserie.

Când apar nume de familie, ele sunt adesea legate de originea geografică pentru persoanele care nu aparţin unui neam destul de celebru. Astfel, când dăm de un oarecare Leon Rhodios, care a achiziţionat o prăvălie la Constantinopol în secolul al X-lea, familia sa este probabil originară din Rhodos; judecătorul şi istoricul Mihail Attaleiates provine din Attaleia, în Pamphylia. Dar, cum importanţa familiilor se afirmă tot mai pregnant, numele lor ajunge să însoţească prenumele aristocraţilor; în cazul lor, onomastica se apropie de criteriile noastre moderne. Pe măsură ce se formează grupul aristocratic pe baza familială, ceea ce se întâmplă în chip deosebit de pregnant în cursul epocii Comnenilor (secolul al XII-lea), numele de familie devine din ce în ce mai important; apar numele „compuse”, îngrămădind patronime celebre. Astfel, mulţi Paleologi, membri ai ultimei dinastii, se prevalează de o filiaţie Comnenă. Să adăugăm că şi numele mamei se poate transmite: fiicele lui Alexios I Comnenul şi ale Irinei Ducas adoptă patronimul mamei lor.

Alegerea prenumelui nu este niciodată indiferentă. Astfel, în cursul perioadei iconoclaste, multe familii aristocratice abandonează prenumele de sfinţi în favoarea, de pildă, a numelor de flori în cazul fetelor. Prenumele întemeietorului Imperiului, Constantin, este frecvent: l-au purtat unsprezece împăraţi. Alegerea poate fi influenţată şi de împrejurările care au prezidat la naşterea copilului: un cuplu de negustori care îşi datorează fecunditatea mijlocirii lui Leontios din Ierusalim îşi botează fiica Leonto pentru a-i mulţumi sfântului patriarh şi a confirma protecţia pe care acesta o exercită asupra copilului lor.

Cu începere din secolul al IX-lea, devine frecvent, şi chiar uzual, ca un bărbat care intră la mănăstire să-şi abandoneze numele de botez pentru un altul, simbolizând noua sa naştere. Totuşi, datina cere să se păstreze iniţială. Astfel, apostolul slavilor, fratele lui Methodios, devenit

monah cu puţin timp înainte de moarte într-o mănăstire din Roma, îşi schimbă numele Constantin în Chirii, sub care rămâne cunoscut, deşi nu l-a purtat decât câteva zile: alfabetul pe care l-a inventat şi care, transformat, va deveni cel al unei părţi a limbilor slave, se numeşte alfabetul chirilic. Acest lucru nu este însă deloc obligatoriu: cel mai mare cărturar al secolului al XI-lea, Psellos, botezat Constantin, silit de dizgraţia politică la o scurtă şedere într-o mănăstire, îşi ia prenumele Mihail, cu care a intrat în istorie.

CASA

Casele ţărăneşti diferă mult în funcţie de regiuni. Unele sunt simple colibe demontabile, care se transportă în funcţie de necesităţi. Materialul folosit depinde de regiune: în nordul Balcanilor şi în regiunile de pe ţărmul Mării Negre, unde lemnul se găseşte din belşug şi este mult mai ieftin decât piatra, casele sunt adesea din lemn, cu acoperiş de paie. Dar şi piatra este des folosită. În anumite regiuni, influenţa modurilor de construcţie urbană e simţitoare. Astfel, în Antiohia, unde expansiunea care marchează secolele al V-lea şi al VI-lea le oferă ţăranilor o relativă bunăstare, casele din piatră brută lasă locul unor impunătoare edificii poligonale a căror construcţie necesită unelte de ridicare costisitoare. Acoperişurile sunt adesea din ţiglă; în unele zone, unde lipsa relativă de apă face să urce preţul ţiglelor, casele pot fi acoperite cu plăci de piatră. Acesta este deseori cazul în Mani, din Lakonia, peninsulă centrală din sudul Peloponesului.

Multe case ţărăneşti sunt sumare: un singur nivel, o singură cameră de locuit, cu vatra în mijloc, prost separată de şură şi grajd; oameni şi vite coabitează îndeaproape. Totuşi, multe case de piatră dispun de un al doilea etaj, destinat locuinţei; când nivelul

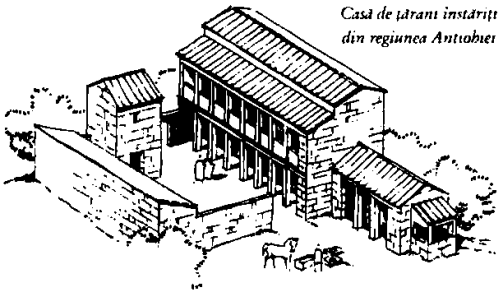

Casă de țărani înstăriți din regiunea Antiohiei

de trai este îndestulător, ca de exemplu în cazul sirian deja menţionat, acest etaj poate să comporte chiar două odăi. Spre deosebire de parter, zidurile sale au ferestre. Etajul este adesea de mai mici dimensiuni decât nivelul inferior şi poate atunci să aibă o terasă acoperită, care va servi pentru punerea la uscat a fructelor, dar şi pentru a se profita, vara, de răcoarea nopţii. Foarte adesea, panerul, rezervat animalelor, uneltelor şi recoltelor, nu are decât două uşi; dar relativa sa întindere permite să se adăpostească vitele, fapt ce se deduce după prezenţa ieslelor, izolându-le totodată de recoltele de care ar putea abuza.

În faţa casei se află cel puţin o împrejmuire, unde animalele stau în timpul zilei. Această împrejmuire se poate dezvolta într-o ogradă spre care se deschid clădirile de serviciu mai importante, cu teascuri şi urcioare sau butoaie pentru păstrat vinul etc. Habitatul sătesc este cel mai adesea grupat; în multe locuri el este situat, dacă nu pe o înălţime, cel puţin pe o pantă de deal, pentru a rezerva zonele joase agriculturii şi a evita insalubritatea. Grădinile, esenţiale pentru exploataţia agricolă, sunt mai mult sau mai puţin cuprinse în acest habitat.

Casele populare urbane ne sunt puţin cunoscute. Ştim că o parte din Constantinopol era construită din lemn, ceea ce se traduce prin frecvenţa unor incendii devastatoare. Acest habitat este puternic întrepătruns cu prăvăliile şi atelierele. Dacă o bună parte a caselor se limitează la două etaje, habitatul colectiv de tipul *insulae-Xor* romane, dar foarte adesea din lemn, se regăseşte în capitală. Ioan Tzetzes, în secolul al XII-lea, ne-a lăsat o

mărturie despre imobilul cu patru etaje în care locuia: nu exista nicio canalizare pentru evacuarea dejecţiilor, cu atât mai abundentă cu cât vecinii săi de deasupra, pe lângă vreo zece copii, adăpostesc porci. Codul lui Iustinian a trebuit să ia măsuri pentru a evita să se împiedice accesul la lumina zilei sau vederea spre mare a unei case învecinate şi pentru a nu se construi balcoane deasupra străzilor înguste sau scări de lemn care să impieteze asupra circulaţiei pe stradă.

În oraşele de provincie cunoscute după anul 1.000, casele cele mai importante sunt de plan pătrat, având în mijloc o curte fără peristil; curtea şi încăperile care se deschid spre ea servesc drept depozite, grajduri şi, uneori, ateliere. Locuinţele se află la etaj. Aceste construcţii sunt de proastă calitate, cu refolosirea unor elemente antice.

Dacă urcăm mai sus pe scara socială, până la un aristocrat modest, Mihail Attaleiates, găsim în hrisovul de întemeiere a mănăstirii-casă de oaspeţi pe care a ctitorit-o descrierea reşedinţei sale din Constantinopol. Diferitele clădiri se deschid spre o curte comună; ele au un parter şi un etaj, denumit *heliakos* (loc pe unde pătrunde soarele), al cărui balcon înaintează deasupra curţii. La acestea se adaugă o capelă şi o clădire cu trei niveluri, care comportă la nivelul inferior o moară acţionată de un măgar.

Palatele aristocratice sunt, de bună seamă, mult mai somptuoase. Ele încearcă să imite pe cât e cu putinţă Palatul Imperial, fără a dispune de suprafaţa necesară. Principalele lor caracteristici constau în multitudinea curţilor înconjurate de porticuri şi de grădini plantate, dacă se poate, cu specii rare (grădină este în greacă sinonim cu „rai”) şi înţesate cu fântâni intercalate unele printre altele într-un adevărat labirint; locuinţele rezervate femeilor şi copiilor mici sunt aici separate, la fel ca şi clădirile de serviciu. Ornamentaţia, realizată din marmuri şi, dacă e cu putinţă, din mozaicuri, reţine privirea. Două încăperi se disting, îngăduind familiei să-şi menţină rangul: sala de mese (*triklinos*), unde stăpânul casei îşi

primeşte prietenii, egalii sau îndatoraţii, şi sala de audienţă, unde îşi rezolvă afacerile. Să adăugăm biblioteca, întrucât aristocraţii se pretind cultivaţi şi *oikos*-ul aristocratic întreţine scribii, retorii şi poeţii săi. Palatul este deci un element esenţial al puterii aristocratului: el reuneşte aici, pe lângă familia sa, cercul amicilor, cunoştinţelor şi îndatoraţilor săi, care conferă forţă *oikos*-ului.

Pentru echivalentul rustic, îi putem da cuvântul lui Simeon Noul Teolog (949 – 1022), care descrie în următorii termeni paradisul terestru al creaţiei realizate de un arhonte pe domeniul său:

O parte a pământurilor pune să fie lucrate; pe altele le plantează cu vie; pe altele, în sfârşit, le lasă pârloagă; într-un loc de o frumuseţe încântătoare, îşi stabileşte locuinţa; acolo înalţă palate, construieşte *oikoi*, edifică băi, amenajează parcuri şi organizează tot felul de desfătări. Pe dinafară, închide totul cu o împrejmuire; mai mult, chiar dacă nu are a se teme de nimeni, pune paznici pentru ca reşedinţa lui să rămână în toate privinţele de o splendoare fără seamăn, dar, dacă e cazul, închisă celor nerecunoscători şi răuvoitori, precum şi indisciplinei supuşilor şi slujitorilor săi. Iată ce îi îngăduie, dimpotrivă, să-i primească şi să-i viziteze pe adevăraţii săi prieteni şi pe subordonaţii săi recunoscători.

În sfârşit, casa aristocratică se caracterizează prin anumite elemente de confort: încălzire cu hipocaust, apă curentă, fie prin aducţiune, fie utilizând cisterne, evacuarea apelor menajere şi deci instalarea de latrine interioare.

FAMILIE, SOŢIE, COPIL

Familia nu are aceeaşi semnificaţie pentru categoriile muncitoare şi pentru aristocraţi, chiar dacă momentul ei constitutiv este acelaşi, căsătoria. Ţăranii şi meşteşugarii trăiesc în familie conjugală; prezenţa bunicilor este rară. Fiii şi fiicele participă la munci atât timp cât nu s-au aşezat ei înşişi la casa lor. În zonele rurale, copiii – cel puţin

băieţii, despre care avem mărturii în *Vieţile sfinţilor*, sunt folosiţi încă de la vârsta de şapte sau opt ani pentru paza animalelor. Nu ştim însă cum se desfăşura întregul ciclu pe care îl găsim la familiile aristocratice.

Căsătoria este într-adevăr, deopotrivă, unirea a doi indivizi şi cea a doua familii. Creştinismul a afirmat caracterul individual al căsătoriei, dar nu a făcut să dispară moştenirea contractului roman, care rămâne prezent în codificare. În epoca bizantină creşte importanţa logodnei, care poate să aibă loc încă de la vârsta de şapte ani şi să primească binecuvântarea unui preot; zestrea poate fi remisă chiar din acel moment. Desigur, o logodnă poate fi ruptă, dar atunci trebuie să se prezinte motive serioase şi să se pledeze în justiţie. A fost cazul lui Mihail Psellos. Acesta adoptase o fiică pentru care avea o reală afecţiune; dorind s-o facă fericită, a logodit-o cu un tânăr de condiţie mai bună, căruia i-a dat o arvună de 50 de livre de aur şi i-a obţinut demnităţi şi funcţii (cf. Instituţiile politice şi exercitarea puterii, cap. III). Acesta însă l-a dezamăgit pe „consulul filosofilor”: refractar la eforturile de instruire depuse de Psellos, pe deasupra şi homosexual, s-a dovedit o alegere proastă şi Psellos a trebuit să meargă în instanţă ca să susţină ruperea logodnei.

Căsătoria, care poate avea loc de la vârsta de 14 ani pentru băieţi şi 12 ani pentru fete, este o sărbătoare grandioasă în familiile alese (cf. Riturile de trecere, cap. V). După abluţiunile rituale, logodnica, înveşmântată în alb şi purtând voal, pleacă de la casa părinţilor spre biserică. Logodnicii îşi exprimă consimţământul şi schimbă verighete, care poartă portretele lor unite de Hristos şi joacă rolul de amulete contra sterilităţii. La ieşirea din biserică, o procesiune cu muzică şi cântări conduce familiile la domiciliul mirelui; acolo, mireasa îşi ridică voalul, înfăţişându-şi pentru

A

prima oară chipul înaintea familiei soţului. În timp ce invitaţii se desfată la un ospăţ, cu pantomime, dansuri şi

alte reprezentaţii, mirii se retrag în camera nupţială, unde mireasa primeşte centura nupţială. În zori, invitaţii aşteaptă să vadă cearşaful însângerat, dovadă atât a virginităţii, cât şi a înfăptuirii căsătoriei. Fireşte, pentru oamenii de condiţie modestă, serbarea este mai puţin fastuoasă; săracii din capitală se căsătoresc într-un edificiu public, Nymphaion-ul, situat în faţa Senatului.

Soţia şi copiii se află sub autoritatea soţului, care dispune totuşi de prerogative mai limitate decât în epoca romană: nu mai poate fi vorba de drept de viaţă şi de moarte. Soţul administrează zestrea, dar instituie în favoarea soţiei o donaţie care serveşte drept garanţie pentru buna folosire a dotei şi se ridică la o treime sau la jumătate din valoarea acesteia. Soţul are nevoie de o decizie judecătorească pentru a vinde bunurile imobile din zestre. Dacă soţul moare înaintea soţiei, aceasta recapătă stăpânire pe zestre.

Supusă soţului său, cu excepţia spiţelor celor mai de vază unde niciun soţ nu poate să constrângă cu adevărat o soţie provenită dintr-o familie ilustră, femeia dobândeşte un loc de frunte din momentul în care rămâne văduvă, ceea ce se întâmplă adesea dacă diferenţa de vârstă a fost mare de la început. Ea devine atunci adevăratul cap de familie, îşi exercită autoritatea asupra copiilor şi dispune de bunurile ei, cel puţin de cele din zestrea sa. Să adăugăm că, dacă e vorba de familii într-adevăr bogate, o femeie dispune de moştenirea pe care o primeşte în afara zestrei. O demonstrează un episod celebru din secolul al IX-lea. E vorba de o femeie cu numele Danielis, deoarece este soţia lui Daniel; nimic nu indică faptul că ar fi văduvă, şi totuşi dispune în voie de o imensă avere, care îi îngăduie să-şi atragă favorurile lui Vasile I, apoi ale lui Leon VI. La moartea sa, membrii familiei soţului au grijă să recupereze bunurile provenite de la acesta, fără a se atinge de averea lui Danielis, pe care ea a donat-o împăratului.

Dacă divorţul a devenit în principiu interzis cu începere din epoca lui Iustinian, mai puţin în cazul în care

se intră în mănăstire sau când soţul devine episcop, ori în caz de adulter al femeii, el nu este deloc imposibil. Fireşte, se poate susţine oricând ilegalitatea, bunăoară pentru consangvinitate sau pentru o diferenţă socială între parteneri. Dar, în fapt, tribunalele se arată mult mai îngăduitoare decât legea civilă sau cea canonică: motivul impotenţei bărbatului este admis cu uşurinţă, dar şi ura sau chiar simpla incompatibilitate între soţi. Cât despre personalităţile cele mai înalte, începând cu împăraţii, acestea obţin fără dificultate o anulare a căsătoriei dacă se face simţită nevoia sau pofta.

Problema recăsătoririi văduvilor se pune cu o acuitate pe care-o explică mortalitatea crescută a femeilor în timpul naşterii. Dacă o a doua căsătorie nu prezintă nicio dificultate, legea civilă şi cea religioasă sunt în opoziţie cu privire la o a treia, autorizată de una şi respinsă de cealaltă. În secolul al XII-lea, canonistul Teodor Balsamon o justifică încă doar prin simpla absenţă a copiilor.

Concubinajul supravieţuieşte şi el, în ciuda interdicţiilor formulate vehement de legislaţia lui Leon VI în secolul al IX-lea; el se practică încă pe scară largă în lumea bună din veacul al XIII-lea. Copiii proveniţi din astfel de uniuni ajung adesea în posturi importante.

Ce loc ocupau sentimentele în acest sistem matrimonial şi familial? Chiar dacă aproape toate căsătoriile aristocratice sunt aranjate, sentimentele nu sunt întotdeauna absente. Putem lua drept exemplu cazul cronicarului Teofan, aşa cum ni-l relatează *Viaţa* sa, scrisă de patriarhul Methodios în secolul al IX-lea. Acest tânăr aristocrat se căsătoreşte la douăzeci de ani cu o femeie de condiţie asemănătoare; amândoi sunt hărţuiţi între atracţia lor reciprocă şi vocaţia monastică. Ei cad de acord asupra satisfacerii celei din urmă. Dar, în timp ce Teofan înţelege să săvârşească fizic uniunea pentru a asigura descendenţa neamului, soţia sa refuză şi obţine câştig de cauză.

Hagiografia ne oferă un alt exemplu în *Viaţa lui*

Chiril Phileote Sy scrisă la începutul secolului al XII-lea. Proprietar mijlociu, Chirii se căsătoreşte de foarte tânăr cu o femeie la fel de frumoasă la trup şi la cuget; el îi face acesteia mai mulţi copii, înainte de a-i ţine un discurs pe cât de convingător, pe atât de interminabil, despre abstinenţă. Mai târziu, în mod evident ţinând la soţul său mai presus de orice, şi pentru a evita ca acesta să se retragă numaidecât la mănăstire, ceea ce va face totuşi în cele din urmă, ea acceptă ca el să rămână acasă şi să-şi urmeze asceza, în loc să mai pescuiască şi să repare năvoade. Cât despre afecţiunea dintre părinţi şi copii, ea era frecvent exprimată, după cum o demonstrează exemplul menţionat anterior cu privire la Psellos şi fiica sa adoptivă. De remarcat, în treacăt, că marele cărturar a adoptat o fiică, nu un fiu, dovadă elementară a unui statut al femeii uşor îmbunătăţit faţă de cel din Antichitate.

SEXUALITATEA

Atitudinea faţă de sexualitate este puternic influenţată de gândirea creştină, care încurajează mai mult castitatea: sexualitatea nu este decât o soluţie la care se recurge în lipsă de ceva mai bun pentru a obţine procrearea; relaţia sexuală fără intenţia procreării este asimilată prostituţiei. Biserica recomandă abţinerea de la relaţii sexuale sâmbăta, duminica şi în zilele de sărbătoare, precum şi pe toată durata postului Paştelui. Relaţiile sunt de asemenea interzise în timpul menstruaţiei şi vreme de patruzeci de zile după naştere, până la ceremonia de binecuvântare a lăuzei.

Femeia este văzută ca ispititoare, dar această idee se bazează pe o analiză ce o consideră pe ea însăşi deosebit de sensibilă la ispită. Spre exemplu, acest penitenţial din secolul al IX-lea, adresat unor monahii: „Aşa cum o femeie simte o dorinţă necurmată pentru bărbatul ei, aşa şi tu, sfânt templu al Duhului, vei simţi mereu dorinţa pentru Hristos, iubitul tău, şi, astfel, vei ridica mereu ochii spre soţul tău”. De altfel, haina monahală nu este decât prelungirea celei pe care o femeie cinstită trebuie să o

poarte în exterior, largă, pentru a ascunde formele, acoperind tot trupul, inclusiv capul.

Între această teorie şi realitate, distanţa este enormă. împăratul însuşi dă un exemplu rău. Când Constantin IX Monomahul devine, în 1042, al treilea soţ al ultimei moştenitoare a dinastiei macedonene, Zoe, porfirogeneta este trecută de şaizeci de ani; în văzul lumii, noul suveran întreţine o amantă, Maria, provenită din prestigiosul neam Skleros, bucuros să se alieze astfel cu împăratul. El o instalează într-un palat şi foloseşte pretextul supravegherii construcţiei bisericii Sfântul Gheorghe din cartierul Mangana pentru a o vizita în orice moment. Poemele şi epigramele erotice, precum şi romanele de aceeaşi inspiraţie înfloresc; spre exemplu, acest poem de Paul Silenţiarios, din secolul al VI-lea: „Să lepădăm veşmintele acestea, frumoasa mea, şi, goi, să ne culcăm strângându-ne în braţe. Niciun obiect să nu ne mai despartă; chiar şi-acest borangic pe care-l porţi îmi pare-a fi la fel de gros ca zidurile Babilonului”. Pe scurt, poporul este îndemnat la castitate, dar nu o practică, în timp ce elitele se descotorosesc de preceptele care o vizează în egală măsură.

Nici măcar mănăstirile nu sunt ferite de demonul păcatului trupesc. În teorie, mănăstirile duble sunt interzise; cu toate acestea, ele persistă. Astfel, Irina Ducas întemeiază două mănăstiri, una de femei, care este cea principală, şi cealaltă de bărbaţi, care îi este subordonată; citind descrierea din hrisovul de întemeiere, ne dăm seama cu uşurinţă că edificiile celor două aşezăminte sunt strâns legate. De altminteri, separarea sexelor nu rezolvă nimic. Majoritatea mănăstirilor de bărbaţi nu primesc tineri imberbi, de teamă să nu-i ispitească pe monahi; în secolul al XII-lea, când viitorul patriarh al Ierusalimului, Leontios, soseşte la Patmos, egumenul îl izolează în chilia sa din acest motiv. După toate aparenţele, aceleaşi temeri nu există şi în mănăstirile de femei, care admit mai uşor fetiţele.

Homosexualitatea este pedepsită cu moartea în două legi ale lui Iustinian. Legea ecleziastică este mai puţin severă şi se mulţumeşte cu doi până la trei ani de excomunicare. Istoricul din secolul al VI-lea Ioan Malalas (cf. Câţiva autori de primă mărime, cap. VII) relatează procesul a doi episcopi acuzaţi de homosexualitate, Isaia din Rhodos şi Alexandru din Diospolis, în Tracia. Primul este schingiuit şi exilat; al doilea este castrat şi plimbat pe străzi într-o procesiune înjositoare. împăratul iconoclast Constantin V, pe care defăimătorii săi îl încarcă bucuros cu toate păcatele, este acuzat că ar fi bisexual. Acuzaţia de homosexualitate devine mai rară de prin secolul al IX-lea. Începând din această epocă se dezvoltă practica unei recunoaşteri oficiale a unei înfrăţiri presupuse a fi de natură spirituală, aşa-numita *adelphopoiesis* (adoptarea ca frate), care furnizează o formă acceptabilă prieteniei strânse între persoane de acelaşi sex.

Un fenomen particular interferează în domeniul sexualităţii: importanţa acordată eunucilor. Aceştia ocupă încă din cea mai timpurie epocă un loc privilegiat în inima Palatului, deoarece sunt însărcinaţi cu deservirea Camerei imperiale (*Cubiculum*), în aşa fel încât să păzească virtutea împărătesei; or, *Cubiculum*-ul este un loc evident al puterii. Cel puţin până în secolul al XII-lea, eunucii ocupă un loc de frunte în administraţia şi ceremonialul imperiale; o ierarhie proprie a demnităţilor le este rezervată. Mulţi miniştri puternici fac parte din această cohortă, deopotrivă dispreţuită, urâtă şi invidiată: de pildă, Iosif Bringas, favoritul lui Roman II (959 – 963), sau Nikephoritzes, principalul ministru al lui Mihail VII Ducas (1071 – 1078). Familii din aristocraţie nu ezită să decidă castrarea unuia dintre fii pentru a-i asigura o carieră, iar asta cu atât mai mult cu cât episcopatul nu le este inaccesibil, inclusiv funcţia supremă de patriarh al Constantinopolului. Doar la suveranitate le este cu neputinţă să ajungă; astfel, Ignatios, fiul împăratului Mihail I, a fost castrat la căderea acestuia în 813, dar a devenit patriarh în 847.

IGIENĂ ŞI SĂNĂTATE

Bizantinii au păstrat în mare măsură, cel puţin la oraş, tradiţia romană a igienei corporale. Dacă termele publice întreţinute de cetăţi au dispărut, un oraş precum Constantinopolul numără vreo treizeci de băi întreţinute de congregaţii laice cu scopuri caritabile; băile sunt cu plată, dar oferite gratis celor mai săraci. Mănăstirile întreţin, şi ele, băi care nu se află întotdeauna în incinta aşezământului, fiind deci publice (cf. Băile, cap. IX). Igiena este o preocupare constantă: deşi unii asceţi refuză definitiv să se spele, *Viaţa* lui Leontios, din secolul al XII-lea, ni-l arată pe acest sfânt grăbindu-se să se ducă la băi de îndată ce e vindecat de boala care îl ţinuse departe de ele.

Grija pentru alimentarea cu apă este deci omniprezentă, împăraţii întreţin cu mari cheltuieli o reţea de apeducte care scot şi aduc apă de la mai multe zeci de kilometri, alimentând imense cisterne subterane sau sub cerul liber. Chiar dacă am văzut că imobilele colective nu erau prevăzute cu canalizări pentru evacuarea apelor menajere, principalele străzi erau dotate cu canale de scurgere subterane.

Bizantinii cei mai înstăriţi acordă o grijă constantă întreţinerii corpului lor. Una dintre meseriile din Constantinopol

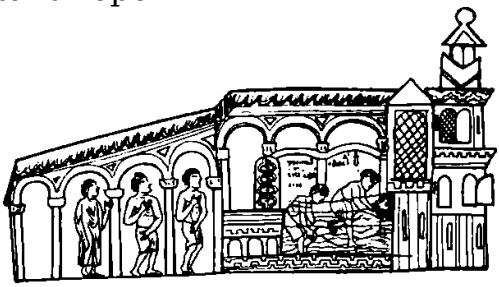

Baie tragică la Palatul Imperial: Roman III Argyros înecat

este consacrată aprovizionării cu diferite unguente: parfumuri, uleiuri fine, mosc, tămâie, balsamuri felurite. Cosmeticele le sunt strâns asociate, atât în ceea ce priveşte şamponul, cât şi vopseaua de păr. Femeile îşi

îngrijesc pielea cu făină de mazăre şi o umezesc cu ulei de măsline. În secolul al XI-lea, Mihail Psellos denunţă predilecţia, excesivă în opinia lui, a împărătesei Zoe pentru farduri şi parfumuri, machiaj şi vopsirea părului.

Deşi medicii au încetat să mai constituie un serviciu public, tradiţia greacă s-a menţinut şi există mulţi practicieni în Constantinopol şi în principalele oraşe. Dacă unele culegeri de miracole înfăţişează respingerea de către sfântul lor erou a medicinei oamenilor în favoarea medicinei lui Dumnezeu, lucrurile nu stau întotdeauna aşa, ba chiar dimpotrivă: mulţi sfinţi se mulţumesc să-i îndrume pe cei ce vin la ei spre cel mai bun medic, recomandându-le eventual remediile adecvate. Anumite operaţii, cu siguranţă extrem de riscante, se practică în continuare, ca reducerea herniilor şi a fracturilor, trepanaţia şi operaţia de cataractă. Autorităţile se arată preocupate să întreţină, sau să dispună să fie menţinute de către fundaţii pioase întreţinute de ele, aşezăminte de acordare a îngrijirilor medicale în oraşele principale. La Constantinopol, o leprozerie este instalată pe malul celălalt al Bosforului.

În 1134, împăratul inaugurează, ca anexă a mănăstirii Hristos Pantocrator (Zeyrek Cărnii), un spital de 80 de paturi cu un dispensar pentru îngrijiri în ambulatoriu; amănuntul demonstrează că bizantinii au făcut progrese considerabile, fără îndoială sub influenţa arabă şi persană, în ceea ce priveşte cunoaşterea bolilor contagioase.

ŞCOALA

Bizanţul moşteneşte *paideia* antică, o menţine şi uneori o perfecţionează. Desigur, criza cetăţilor, care marchează secolele al V-lea şi al VI-lea, duce la dispariţia şcolilor municipale. Însă şcoala primară, încredinţată unui gramatist, însărcinat să-i înveţe pe copii literele (*grammata*), rămâne larg răspândită, până în micile târguri din regiunile cele mai îndepărtate ale Asiei Mici. Aceasta este *propaideia*, deci o pregătire pentru viitoarea *paideia*. Aici se predau literele, în sensul propriu, spre deosebire de

cunoştinţe, care vor veni mai târziu; învăţarea literelor şi a gramaticii se face cel mai adesea din textele sacre, ceea ce furnizează concomitent rudimentele unei educaţii religioase, dar şi din Homer. Femeile pot să beneficieze şi ele de această ucenicie: Teodora din Thessalonic, sfântă din secolul al IX-lea, născută în Egina, de familie bună, învaţă după o psaltire; viitoarea împărătească Theophano, prima soţie a lui Leon V – după imnuri. Această primă educaţie începe la vârsta de şase sau şapte ani şi durează patru sau cinci ani. Învăţătorii sunt personaje modeste: nu cunoaştem vreun exemplu de carieră ulterioară în *paideia*. Şcolile sunt private şi cu plată; dar costul, ca şi conţinutul, rămâne relativ accesibil. Destui bizantini, al căror număr însă este imposibil de estimat, ştiu să citească şi chiar să scrie, calificări indispensabile pentru anumite meserii, fie ele modeste, ca preoţia sau negoţul.

Ajuns la vârsta de zece sau unsprezece ani, copilul abordează *paideia*; în acest stadiu, nu se cunoaşte nicio şcoală feminină. Şcoala secundară nu a dispărut niciodată, însă nu putem s-o distingem din nou decât cu începere din secolul al IX-lea. În această epocă, ea este în întregime centrată pe Constantinopol: viitorii apostoli ai slavilor, Constantin-Chiril şi Methodios, aparţinând unor bune familii din Thessalonic, nu pot să-şi facă *paideia* în oraşul lor şi trebuie să meargă în capitală.

Şcoala din Constantinopol ne este relativ bine cunoscută graţie corespondenţei unui profesor din secolul al X-lea rămas anonim. Este un holtei bătrân, cufundat în cărţile lui, nevoiaş; trebuie să întreţină toată familia sa, refugiată din Tracia în urma invaziilor bulgare. Acest îndrăgostit de cărţi, pe care le vinde, cumpără, schimbă, primeşte, oferă, este profesor şi director al unui *didaskaleion* sau *paideuterion*, unde le predă elevilor săi *enkyklios paideia* (cultură generală). Fiecare şcoală are, în principiu, un singur magistru (: *maistor*), ajutat eventual de un adjunct sau *próximos*. Învăţământul secundar începe pe la zece – unsprezece ani; o şcoală primeşte copii de

toate vârstele şi toate nivelurile, care rămân acolo cel puţin şase sau şapte ani; ei sunt deci relativ numeroşi şi de nivel diferit. Cei mai avansaţi sunt *ekkritoi* sau epistatea; magistrul le predă în principal acestor *ekkritoiy* iar ei – celor mai mici; el controlează procesul o dată sau de două ori pe săptămână. Profesorul anonim se plânge de elevii săi: foarte liberi, ei îşi râd de mustrările lui şi chiulesc bucuros; au o atitudine de consumatori, şi chiar de clienţi, iar condiţia lor socială este în chip

Şcoala la Constantinopol vizibil mai bună decât a dascălului lor. Pe scurt, învăţământul este o meserie prost plătită şi puţin preţuită, pe care odraslele aristocraţiei o dispreţuiesc; dar ele alcătuiesc grosul clientelei.

Învăţământul este în întregime (sau aproape în întregime) privat şi cu plată, ceea ce îi conferă în teorie o mare libertate pedagogică magistrului. Drept urmare se duce o adevărată luptă pentru a ajunge la profesorat în cele mai bune şcoli: veniturile depind în primul rând de numărul elevilor. Profesorul anonim se plânge şi de dificultăţile pe care le întâmpină atât cu părinţii, pentru salariul său, adesea în întârziere şi lăsat la aprecierea acestora, cât şi cu colegii: concurenţa este mare şi nu întotdeauna loială; elevii schimbă deseori şcoala, în căutarea celui mai apreciat *maistor*. În secolul al X-lea, împăratul încearcă să facă ordine creând un post de preşedinte al şcolilor şi retribuind în parte magiştrii; mai târziu, patriarhatul este cel implicat în învăţământ, fără ca

acesta să înceteze a mai avea în primul rând un conţinut laic, chiar dacă majoritatea şcolilor se află în clădiri-anexe ale unor aşezăminte bisericeşti. Să notăm, în favoarea calităţii acestui învăţământ, că intelectualii cei mai importanţi, ca Leon Matematicianul, în secolul al IX-lea, sau Mihail Psellos, în veacul al XI-lea, exercită meseria de *maistor*. Şcoala cea mai faimoasă, cea de la Sfântul Petru, unde a profesat Psellos, număra mai mulţi magiştri şi preda un spectru foarte larg de discipline. Şcoala a cunoscut un nou avânt sub dinastia Paleologilor, în secolele al XIV-lea şi al XV-lea, epocă în care cultura a devenit o preocupare a ansamblului aristocraţiei.

Fondul programei este *trivium*-ul: gramatica, poezia, retorica. Metoda fundamentală este învăţarea pe de rost: este vorba de a dobândi limbajul, formele, calităţile de expresie preluate din trecutul îndepărtat al elenismului. Elevii efectuează exerciţii de compunere întemeiate pe imitaţia servilă a modelelor şi renunţarea la orice accent personal; în secolul al XI-lea, aceasta dă naştere schedografiei, exerciţiu care constă în a concentra într-un minimum de cuvinte un maximum de dificultăţi lexicografice, stilistice şi gramaticale. Rezultatul este de o obscuritate dezolantă. Şcolile organizează concursuri între elevi, unde profesorii trişează fără ruşine, având în vedere miza pe care o reprezintă pentru ei. Scopul este aşadar de a perfecţiona un limbaj elevat, cel pe care copilul îl dobândeşte în mod natural de la părinţii săi atunci când aceştia îl practică ei înşişi. Învăţământul reproduce modelul furnizat de clasa dominantă, aristocraţia cu funcţii; el serveşte înainte de toate la formarea funcţionarilor din administraţia civilă sau ecleziastică. Teoretic, el este deschis oricui poate să plătească şi, în secolul al XI-lea ca şi la sfârşitul Imperiului, burghezia negustorească îşi trimite copiii la studii. Dar banii nu sunt neapărat suficienţi pentru reuşită: învăţământul, vector esenţial al menţinerii competenţelor şi funcţiilor, se caracterizează printr-un foarte puternic caracter de clasă.

Cât despre Universitate, ea dispare după Iustinian. Nu renaşte decât în cursul celei de-a doua jumătăţi a secolului al IX-lea, graţie puterii imperiale, care i-o încredinţează lui Leon Matematicianul, cu un obiectiv public: „remedierea rusticităţii şi a ignoranţei guvernanţilor”. Această Universitate dăinuie cel puţin până la Constantin Porfirogenetul, cu patru catedre: gramatică, aritmetică, geometrie şi filosofie (care regrupează de fapt toate disciplinele); rudimente de ştiinţe vin astfel să se adauge retoricii. În secolul al XI-lea, Constantin Monomahul creează o şcoală superioară de drept, tot pentru formarea funcţionarilor. Ulterior, va trebui să se aştepte epoca Paleologilor pentru a vedea renăscându-se un adevărat învăţământ superior.

ÎMBRĂCĂMINTE ŞI PODOABE

Haina de bază este tunica sub diferitele ei forme, atât pentru bărbaţi, cât şi pentru femei, la toate nivelurile societăţii. Se suprapun oricâte tunici e nevoie, sub eventualele veşminte de ceremonie. La înalţii funcţionari, tunica (*chiton*) de deasupra are nenumărate ornamente: aceasta este *skaramangion*, o tunică încinsă cu centură, cu mâneci lungi, despicată în faţă şi în spate. Peste ea se poate suprapune un *sagion*, o hlamidă scurtă, care serveşte drept tunică principală pentru persoanele de un rang mai puţin înalt. Hainele din mătase mai de preţ sunt rezervate împăratului, dar constituie şi o parte din retribuţia funcţionarilor (cf. Instituţiile politice şi exercitarea puterii, cap. III), care poartă aceste veşminte la ceremonii. Dezvoltarea artizanatului mătăsii arată că îmbrăcămintea din acest material se răspândeşte.

Aristocrată

Robe de femei

Servitoare Moda în secolul al XII-lea

Pentru călătorii, se îmbracă *pbelonion*-ul, capă largă sau mantie de in vara, şi de lână, iarna, care poate să acopere şi capul.

Bărbaţii din popor poartă o tunică scurtă şi încinsă cu centură, mai bine adaptată necesităţilor muncii manuale; inul era considerat un material relativ luxos, dar putea da ţesături de calitate inferioară; ţăranii dispun şi de lână pentru o parte a hainelor şi folosesc, de asemenea, pielea animalelor lor.

Pantalonii au fost introduşi sub influenţa popoarelor germanice şi slave, nu fără reticenţe. Ei figurează totuşi pe un fildeş din veacul al X-lea. Două secole mai târziu, Eustathios de Thessalonic persistă în a critica portul lor, care e limpede că s-a răspândit; cam de prin această epocă, portul pantalonilor este un semn de autoritate masculină.

În ceea ce priveşte încălţămintea, tradiţia sandalei se menţine, dar se răspândesc şi încălţări care protejează mai bine piciorul.

Termenul *tzangion*, care desemna sandaua, ajunge să însemne cizmă. Aproape toate imaginile înfăţişează bărbaţi şi femei purtând cizme. Cele ale ţăranilor urcă până la genunchi, atingând tivul tunicii scurte. Imaginile cu oameni desculţi sunt rare: mersul în picioarele goale este în chip limpede sinonim cu penitenţa. În cazul celor mai bogaţi, cizmele pot să combine mătasea şi pielea; pentru cei mai săraci, pielea este adesea prea scumpă (o pereche

de cizme costă două monede de argint la 1272) şi e înlocuită de pâslă.

Inel bizantin din secolul al X-lea

Femeile nu sunt singurele care poartă bijuterii; reprezentările imperiale înfăţişează capul împăratului aproape la fel de încărcat ca şi cel al împărătesei cu tot felul de ciucuri din nestemate prinse în aur. Femeile din aristocraţie purtau aproape toate cercei, dintre care unii puteau fi din aur minuţios prelucrat, sau din perle, ori cu giuvaiere adesea în formă de pară. În afara inelelor, pe care le poartă şi bărbaţii, şi care pot fi ornamentate cu motive religioase, femeile se împodobesc cu brăţări şi coliere. Fibulele care servesc drept agrafă pentru încheierea veşmintelor sunt realizate din metale diverse; cele din bronz pot fi şi încrustate cu perle sau pietre preţioase, împodobite cu motive decorative ori cu pandantive. Minimum, mai cu seamă pentru femei, va fi un lănţişor fin de aur, pe sub veşmânt, purtând un medalion cu Hristos sau un sfânt, dar cel mai frecvent cu Sfânta Fecioară. împărăteasa Teodora, soţia lui Teofil, ultimul împărat iconoclast din secolul al IX-lea, a izbutit să impună legenda despre soţul său care, aflat în pragul morţii, a sărutat icoana pe care ea o purta ca pandantiv şi care ieşise din veşmânt în clipa în care se aplecase deasupra lui, în semn de căinţă finală menită să asigure supravieţuirea dinastiei.

ANEXE

REPERE BIOGRAFICE

ALEXIOS I COMNENUL (1057 – 1118)

Nepot al împăratului Isaac (1057 – 1059), legat, prin

mama sa, de ilustra familie Dalassenos, acest aristocrat din Asia Mică se căsătoreşte cu Irina Ducas, provenită din ultima familie domnitoare. O lovitură de stat sprijinită pe această reţea familială îi permite să intre în Constantinopol pe 1 aprilie 1081. Situaţia este în acel moment aproape disperată: turcii ocupă cea mai mare parte a Asiei Mici, iar normanzii din Italia de Sud au debarcat în Balcani. Alexios e nevoit să cumpere la un preţ exorbitant ajutorul flotei veneţiene. Izbuteşte să-i respingă pe normanzi şi să-i facă pe cruciaţi să treacă în Asia Mică fără prea multe necazuri; redobândeşte de pe urma lor o treime din Asia Mică, dar nu reuşeşte să-i determine să predea Antiohia. Moştenind o monedă devalorizată, restabileşte un sistem monetar corect, bazat pe *hyperper*. De asemenea, legiferează mult în privinţa reformei clerului.

Anastasius I (cca. 413 – 518)

Originar din Dyrrachion, monofizit convins care a fost pe punctul de a deveni patriarhul Antiohiei, este ales de văduva împăratului Zenon ca succesor al acestuia. împărat energic, reformează fiscalitatea şi va lăsa vistieria plină: desfiinţează principalul impozit urban, *chrysargyron*-ul> şi îmbunătăţeşte baza de calcul şi percepere a impozitului funciar; creează

Patrimoniul pentru a transfera statului o parte din veniturile bunurilor Coroanei. Reformează fabricarea banilor punând să se bată o puternică monedă de bronz. Dispune construirea Zidului Lung din Tracia pentru a proteja Constantinopolul.

ARETHAS DIN CEZAREEA (cca. 850 după 932)

Născut la Patras, vine să-şi facă studiile la Constantinopol, unde devine, dacă nu un discipol, cel puţin un admirator al lui Photios. Intră în clerul de la Sfânta Sofia şi obţine, în 903, arhiepiscopia Cezareei din Capadocia, unde rămâne puţin timp; în altercaţia care îl opune pe patriarhul Nicolae Mystikos împăratului Leon VI cu privire la cea de-a patra căsătorie a acestuia, se

situează de partea suveranului. Ceea ce îl caracterizează pe acest prelat mediocru şi autor lipsit de valoare, cu un stil insuportabil, este imensa lui cultură şi mai ales opera sa de editor: se află la originea unei părţi din tradiţia noastră legată de Platon şi Aristotel (cf. cap. VII). Din aceste motive, este emblematic pentru înalta Biserică bizantină.

ATANASIE ATHONITUL (cca. 925 – 1001)

Născut într-o bună familie din Trapezunt, vine la Constantinopol pentru a-şi face studiile secundare. Este un elev, apoi un profesor la fel strălucit, stârnind gelozia colegilor şi concurenţilor săi. Nereuşind să-şi facă loc în sistemul şcolar al capitalei, se retrage la mănăstire, şi anume la cea ctitorită de Mihail Mateinos pe Muntele Kyminas, unde îl întâlneşte pe Nikephoros Phokas. Atanasie se duce apoi la locul definitoriu al eremitismului din acea vreme, Athos. 11 urmează pe Nikephoros Phokas în expediţia din 961 care îi permite acestuia să recucerească insula Creta. Răsplata pentru acest gest îi îngăduie să întemeieze o mănăstire, vestita Lavra de la Athos, unde să-şi primească binefăcătorul (cf. cap. VI). Însă acesta ajunge împărat şi mănăstirea, devenită imperială, prosperă cu atât mai mult cu cât Atanasie se dovedeşte un administrator priceput, înmulţind investiţiile productive. Moare căzând de pe un acoperiş la a cărui construcţie lucra.

BELISARIOS (cca. 505 – 565)

Ofiţer remarcat de Iustinian încă dinaintea urcării sale pe tron, devine principalul general al acestuia. După ce a înăbuşit în sânge răscoala Nika, recucereşte Africa în mai puţin de un an (533 – 534); victoria sa în Italia este aproape la fel de fulgerătoare (534 – 536), dar precară, fapt care îl sileşte să revină acolo zece ani mai târziu. Mai multe momente de dizgraţie, toate provizorii, nu îl împiedică să acumuleze o imensă avere, care îi permite să întreţină o armată privată de 7.000 de oameni şi care este confiscată la moartea sa. Multe secole mai târziu, devine

eroul unei epopei.

CERULARIE, Mihail (cca. 1005 – 1059)

În ciuda numelui său, care evocă meseria de fabricant de lumânări, provine dintr-o familie aristocratică. Elev al lui Ioan Mauropous, începe o carieră politică; asemenea multora, suferă o dizgraţie ce îl conduce într-o mănăstire, pentru care nu are nicio vocaţie. Apreciat de Constantin IX Monomahul, devine în 1043 patriarh al Constantinopolului. Preocupat de rangul Bisericii sale, afişează titlul de patriarh ecumenic, vechi de patru secole. În faţa pretenţiilor trimişilor papei Leon IX, care însă ajung la Constantinopol după moartea acestuia, refuză orice concesie în afara uneia pur formale, împingându-i pe aceştia în greşeală: pe 16 iulie 1054, legaţii îl excomunică pe patriarh. Însă acesta e popular: revolta fierbe, împăratul îi alungă pe legaţi şi Cerularie triumfă opt zile mai târziu. Cu toate acestea, la urcarea pe tron a lui Isaac Comnenul, în 1057, este pus sub acuzaţie sub pretexte insignifiante şi destituit.

Constantin cel Mare (273/4 – 337)

Născut la Naissus (Nis), în Balcani, fiul lui Constantius Chlorus şi al Elenei, i-a urmat tatălui său în cadrul sistemului tetrarhic în 306; are nevoie de 18 ani ca să-şi elimine toţi rivalii şi să rămână singurul împărat. Pentru a atinge acest scop, nu şovăie să autorizeze în 312/3 practicarea creştinismului, credinţă pe care o va împărtăşi în cele din urmă. În 324, hotărăşte să construiască pe malurile Bosforului o nouă capitală, care îi va purta numele. În 325, le porunceşte creştinilor divizaţi să se reunească în sinod la Niceea, unde impune condamnarea arianismului şi inaugurează poziţia dominantă a împăratului în cadrul noii religii. Noua capitală, construită după modelul antic, cu temple, hipodrom, teatre şi sculpturi reprezentând zei, este inaugurată în 330.

Constantin V Kopronymos (718 – 775)

Fiu al lui Leon III, se angajează cu vigoare deopotrivă

în campanii de recucerire în Orient şi în politica iconoclastă. Ostile sale, aproape întotdeauna victorioase, fac mai multe incursiuni în Mesopotamia Superioară. Pasionat de teologie, reuneşte în 754 la Hiereia un sinod care adoptă doctrina iconoclastă, la a cărei aplicare depune apoi un mare zel; dacă ierarhia se raliază fără dificultate, Constantin Kopronymos (denumit astfel de către adversarii săi chipurile fiindcă ar fi defecat în cristelniţă la botez) trebuie să constrângă o parte a monahilor, care refuză sinodul. Mănăstirile recalcitrante sunt secularizate. Unii călugări potrivnici, ca Ştefan cel Tânăr, merg până la complot şi la crima de lezmaiestate şi sunt executaţi. Condamnat vehement de către iconoduli, rămâne foarte popular: asediaţi de bulgari în 813, soldaţii şi locuitorii Constantinopolului se duc la mormântul împăratului cândva victorios pentru a invoca protecţia sa.

Constantin VII Porfirogenetul (905 – 959) în 905, Leon VI, lipsit de un moştenitor de parte bărbătească după trei căsătorii infructuoase, ia măsura de precauţie de a o duce pe concubina sa, Zoe Karbonopsina, să nască în Porphyra, sala pardosită cu purpură unde nasc împărătesele: născut în porfiră, micul Constantin îi datorează acesteia supranumele său. Unanim recunoscut ca legitim, urcă pe tron la şapte ani, în 913: asistă neputincios la mai multe regenţe, apoi la preluarea puterii de către socrul său, Roman Lekapenos, care guvernează din 919 până în 944. Constantin continuă să domnească, dar are tot timpul să se dedice culturii, să protejeze şcolile şi Universitatea şi să dea un impuls decisiv enciclopediilor (cf. cap. VII). Compilează el însuşi cărţile *Despre theme*, *Despre administrarea Imperiului* şi *Despre ceremonii*; cu începere din 944 domneşte personal.

PHOTIOS (cca. 810 după 893)

Născut într-o familie de înalţi funcţionari, nepot al patriarhului Tarasios, Photios îşi împarte timpul între funcţiile importante care îl conduc în fruntea administraţiei şi studiu, poate şi învăţământ. Se impune ca

principala personalitate intelectuală (cf. cap. VII), morală şi chiar politică a

Imperiului. În 858, pentru a pune capăt divizării Bisericii, pe care o întreţine zelotul Ignatios, Photios este numit patriarh. Faptul acesta nu rezolvă nimic: bazându-se pe o pretinsă ilegalitate a alegerii lui Photios, tabăra lui Ignatios face apel la Roma. Urmează o crâncenă înfruntare cu papa Nicolae I, care se transformă în schismă. Photios dispune de sprijinul bisericii sale, dar, când Vasile I pune stăpânire pe tron, acesta consideră util să se descotorosească de patriarh – care obţinuse totuşi convertirea ţarului bulgar Boris în 864 – pentru a-l rechema pe Ignatios. Îşi înţelege însă curând greşeala şi îl readuce pe Photios la Palat. În 877, la moartea lui Ignatios, Photios redevine patriarh şi schisma ia sfârşit. Dar în 886, Leon VI, pentru a-şi sublinia independenţa, îl destituie din nou pe Photios. Acesta moare în uitare, din care îl scoate imediat posteritatea operei sale considerabile.

HERACLIUS (cca. 575 – 641)

Fiu al exarhului omonim al Cartaginei, îl răstoarnă în 610 pe dezastruosul tiran Phokas. E nevoit atunci să facă faţă unei situaţii dramatice: în Balcani, avarii pustiesc totul, iar în 626 iau cu asediu Constantinopolul; în Orient, perşii pun stăpânire pe Siria şi pe Egipt şi devastează Asia Mică. Heraclius se descotoroseşte de primii, apoi izbuteşte să zdrobească Imperiul Persan sassanid. Înfrânţi, perşii trebuie să evacueze provinciile cucerite. În ziua de Paşte a anului 630, Heraclius reinstalează în mod solemn Crucea pe care perşii o luaseră de la Ierusalim. Doi ani mai târziu începe invazia arabă, fără ca Heraclius să poată face altceva decât să asiste neputincios la dezastrele care îl fac să piardă provinciile abia recucerite. Încearcă în zadar să liniştească învrăjbirea dintre calcedonieni şi monofiziţi (cf. cap. VI) decretând o cale de mijloc, respinsă de cele două tabere. Cum, în plus, s-a căsătorit cu nepoata sa Martina, lasă Imperiul pe care se pricepuse să-l redreseze într-o situaţie dramatică.

IOAN I TziMISKES (cca. 925 – 976)

Provenit dintr-o familie de mari generali, nepot al lui Nikephoros Phokas, duce numeroase campanii în Orient, îndeosebi în folosul unchiului său, a cărui asasinare în 976 o pune la cale cu complicitatea soţiei acestuia. Poartă în Siria mai multe campanii victorioase care îl conduc la doar 150 de kilometri de Ierusalim; obţine de asemenea victorii strălucite în Balcani. Practică o curajoasă politică de alianţă cu împăraţii germanici, căsătorind-o pe una dintre nepoatele sale cu viitorul Otto II. Moare de boală sau otrăvit la începutul anului 976.

IOAN VI CANTACUZINO (cca. 1295 – 1383)

Provenit din cea mai puternică familie aristocratică bizantină după dinastia imperială, începe o carieră administrativă care îi aduce, din 1325, funcţia de megas domestikos. Se situează de partea lui Andronic III contra bunicului său Andronic îi în 1328, ajunge personajul cel mai puternic din Imperiu. În 1341, devine regent în numele lui Ioan V, pe care îl înlocuieşte în 1347 cu ajutorul turcilor, făcându-l s-o ia în căsătorie pe fiica sa. Ia poziţie pentru Grigorie Palama şi permite isihasmului să devină doctrina oficială la sinodul din 1351. Dar Ioan V se răzvrăteşte şi, în 1354, Cantacuzino trebuie să abdice şi să se retragă la mănăstire, unde începe o strălucită carieră literară.

IRINA (cca. 752 – 803)

De bună familie ateniană, este căsătorită cu Leon IV, care o lasă văduvă după cinci ani, în 780, cu un fiu de nouă ani. Regentă, Irina guvernează cu vigoare şi impune restabilirea icoanelor la al doilea sinod de la Niceea în 787 (cf. cap. VI). Puţin dispusă să-l lase pe Constantin VI să domnească, reuşeşte să reia puterea de fiecare dată când fiul ei încearcă s-o îndepărteze. În 797, pune ca acesta să fie orbit şi devine prima femeie care poartă titlul de împărat. Politica sa este dezastruoasă: armatele bizantine sunt înfrânte de bulgari, reducerile fiscale pe care le practică pentru a-şi atrage favoarea contribuabililor şi

avantajele excesive pe care le acordă mănăstirilor ruinează statul. La 31 decembrie 802, ministrul său de Finanţe, Nikephoros, o răstoarnă fără greutate.

IUSTINIAN I (483 – 565)

Uir latinofon, îl ajută pe unchiul său Iustin I s-a pună stăpânire pe tron în 518. Acesta îl adoptă şi îl lasă să guverneze; Iustinian îi succede fără dificultate în 527. Începuturile domniei sunt dificile, marcate în special de răscoala Nika, de care nu scapă decât graţie fermităţii soţiei sale Teodora şi a generalului Belisarios. După ce a încheiat cu perşii o pace „veşnică" prin intermediul unui preţ exorbitant, se lansează, contra opiniei generalilor şi a miniştrilor săi, într-o gigantică acţiune de recucerire în Apus: aduce astfel Imperiului jumătate din Africa, Italia şi sudul Spaniei. Pe de altă parte, se lansează şi într-o vastă acţiune de codificare, ce duce la promulgarea faimosului Corpus Iuris Civilis (cf. cap. III). Duce o grandioasă politică edilitară, care face din el cel mai mare constructor din istoria bizantină; capodopera sa este noua catedrală a Constantinopolului, Sfânta Sofia (cf. cap. VIII). Încearcă, de asemenea, o reformă a administraţiei provinciale (cf. cap. III) pentru a concentra în mâinile guvernatorilor puterile civile şi militare; dar aceasta eşuează, cel puţin în parte, cu excepţia Africii şi a Italiei. Totuşi, această domnie glorioasă este îndoliată de izbucnirea epidemiei de ciumă în 541. Iustinian este incapabil să readucă pacea în Biserica sa. Impozitele se dovedesc prea grele şi moartea sa în 565 pare o uşurare.

Leon III ISAURIANUL (cca. 685 – 741)

Supranumele îi vine de la regiunea sa de baştină, Isauria. Cariera sa militară începe în 705 şi îi permite să obţină postul de strateg al Anatolikon. În fruntea acestui contingent, cel mai puternic din Asia Mică, pune stăpânire pe tron în 717 şi organizează imediat apărarea Constantinopolului împotriva arabilor; un an mai târziu, aceştia, învinşi, se retrag definitiv, conferindu-i lui Leon, care dobândeşte ulterior mai multe victorii terestre asupra

lor şi câştigă de asemenea bătălii în Balcani, un prestigiu considerabil. Conştient de faptul că trebuie să restabilească unitatea combatantă a Imperiului în spatele suveranului, atribuie slăbirea puterii bizantine prea marii importanţe acordate sfintelor icoane, care le-au înlocuit pe cele ale împăratului. Drept urmare, în 730 impune iconoclasmul (cf. cap. VI). Din proprie experienţă, Leon cunoaşte puterea prea mare a themelor, cărora le reduce numărul. Renovează, de asemenea, dreptul, promulgând *Egloga*, un compendiu al Codului lui Iustinian adaptat la epocă.

Leon Matematicianul (cca. 790 – 869)

După ce a dobândit, în parte de unul singur, o vastă cultură, devine, pe la 820, profesor într-o şcoală din Constantinopol. Reputaţia sa în materie de ştiinţă, îndeosebi în geometrie, este atât de mare, încât califul al-Mamun îl roagă pe împăratul Teofil să-l lase să vină la Bagdad pentru a preda ştiinţa lui Euclid. Dar împăratul refuză, fiindcă Leon a inventat şi un telegraf optic, bazat pe orologii hidraulice sincronizate (cf. cap. V), care permite Constantinopolului să fie informat în decurs de o oră despre ce se petrece la frontiera de la Munţii Taurus. În 840, Leon este numit arhiepiscop de Thessalonic; este însă demis în 843 şi se întoarce în învăţământ. În anii 855 – 860, cezarul Bardas iniţiază reînfiinţarea unei Universităţi la Constantinopol şi o încredinţează lui Leon (cf. cap. X), care predă acolo filosofia. Leon este fără îndoială omul cel mai învăţat pe care l-a cunoscut Bizanţul până în secolul al XIV-lea.

MANUEL I COMNENUL (1118 – 1180)

Ioan II îl alege drept urmaş pe cel de-al patrulea fiu al său, Manuel. Alegerea se dovedeşte bună: Manuel, căruia nu-i displace o apropiere de Occident, căsătorindu-se succesiv cu două prinţese latine, duce o politică grandioasă în Orient. În 1159, îşi face intrarea solemnă în Antiohia; dominându-i şi fascinându-i pe conducătorii statelor latine, devine protectorul regelui din Ierusalim.

Totuşi, el neglijează eliminarea enclavei turceşti a sultanatului de Ikonion: când decide în sfârşit să o facă, este zdrobit la Myriokephalon în 1176. De asemenea, încearcă să slăbească influenţa veneţienilor, punând să fie arestaţi pe tot cuprinsul Imperiului, în 1171 (cf. cap. IV). Strălucirea politicii sale, înflorirea intelectuală a capitalei şi a mai multor oraşe de provincie nu pot ascunde faptul că, în 1180, Imperiul pe care îl lasă Manuel este slăbit.

Manuel II Paleologul (1350 – 1425)

Manuel se chinuie să pună stăpânire pe tronul care îi revenea în intrigile ce învrăjbesc familia Paleologilor; obţine mai întâi un principat în jurul Thessalonicului, dar nu-i poate împiedica pe turci să cucerească oraşul.

A

În 1391, urcă pe un tron ameninţat de presiunea otomană: din 1391, Baiazid asediază Constantinopolul. Manuel efectuează atunci un turneu prin Occident în căutare de ajutor: prestanţa acestui intelectual rafinat impresionează, însă Războiul de 100 de Ani şi dezbinarea Bisericii Apusene nu-i lasă nicio speranţă. Înfrângerea turcilor de către mongoli la

Ankara, în 1402, este cea care îi permite să recupereze o pane din Asia Mică Occidentală şi Thessalonicul. Dar, în 1421, Murad II e în măsură să reia ofensiva şi să asedieze din nou periodic capitala. Manuel II, strălucit polemist, inclusiv împotriva islamului, pe care îl cunoaşte bine după ce a fost vreme de câţiva ani ostatic la cunea sultanului otoman, a contribuit mai cu seamă la ultima înflorire intelectuală bizantină (cf. cap. VII).

MAUROPOUS, Io AN (cca. 995-pe la 1081)

Provenit dintr-o familie de funcţionari, născut la Claudiopolis, în Paphlagonia, dobândeşte o vastă cultură în capitală, care îi îngăduie, din 1028, să fie animatorul unui cerc de discipoli în casa sa din Constantinopol. Principalii intelectuali din secolul al XI-lea, Constantin Leichoudes, Ioan Xiphilinos şi Mihail Psellos, au fost discipolii săi. Amestecat în politica lui Constantin IX Monomahul, îi

inspiră acestuia, în 1047, crearea unei şcoli superioare de drept. În 1049, cade într-o uşoară dizgraţie: atunci este numit mitropolit de Euchaita, tot în Paphlagonia, unde suferă din cauza absenţei vieţii intelectuale. Se reîntoarce repede în capitală, unde continuă să inspire, prin scrisorile, epigramele şi poemele sale, producţia literară.

NIKEPHOROS ÎI PHOKAS (cca. 912 – 965)

Provenit dintr-o familie de militari din Asia Mică, principala susţinătoare a dinastiei macedonene, Nikephoros Phokas devine în 955 comandantul suprem al armatei bizantine. Mergând din victorie în victorie, recucereşte Creta în 961. Ezită între cariera armelor şi viaţa monahală: după victoria din Creta, îl ajută pe Atanasie Athonitul să întemeieze Lavra, unde intenţionează să se retragă (cf. cap. VI). Moartea prematură a lui Roman II în 963 hotărăşte alt curs al lucrurilor: Nikephoros Phokas se căsătoreşte cu văduva şi devine împărat, lăsându-i să domnească pe micii porfirogeneţi, Vasile II şi Constantin VIII. Scurta sa domnie înregistrează o serie de izbânzi spectaculoase în Balcani, dar mai ales în Orient, unde cucereşte Antiohia la 29 octombrie 969. Câteva zile mai târziu, moare asasinat; nimeni nu ştie dacă, în cele din urmă, s-ar fi retras la Lavra.

NICOLAE MYSTIKOS (852 – 923)

Elev al lui Photios, devine secretarul particular (*mystikos*) al lui Leon VI, după o scurtă trecere printr-o mănăstire. În 901, împăratul îl înscăunează patriarh pentru a domoli disensiunile interne ale ierarhiei bizantine, care încă nu şi-a revenit după cele două destituiri ale lui Photios, şi pentru a plasa un complice la frenezia sa matrimonială, peste cele două admise. Dar, când cazul se iveşte, după naşterea lui Constantin Porfirogenetul, Nicolae se răzvrăteşte: de Crăciunul anului 906, îi închide împăratului porţile Sfintei Sofia. Leon VI îl destituie şi îl trimite să mediteze într-o mănăstire. De cum moare Leon VI, Nicolae redobândeşte patriarhatul şi devine regent în numele micului Constantin. Devenit

prudent, se eclipsează la venirea lui Roman Lekapenos şi se mărgineşte la rolul pe care-l îndeplineşte de minune: cel de a servi drept intermediar cu ţarul bulgarilor, Simeon.

PALAMA, GRIGORIE (1296 – 1359)

Fiu al unei familii aristocratice, este menit unei cariere de funcţionar şi educat ca atare. Dar, în 1316, el se retrage pe Muntele Athos, mai întâi la Vatoped, apoi la Lavra. Aici învaţă metoda ascetică a epocii: isihasmul. Ajuns în fruntea Lavrei, devine principalul promotor al acestei practici. Ajunge apoi consilierul religios al lui Ioan VI Cantacuzino, care îl numeşte, în 1347, arhiepiscop al Thessalonicului, scaun pe care nu-l poate ocupa imediat, deoarece oraşul este supus agitaţiei zeloţilor. În 1351, doctrina pe care o propovăduieşte, şi care privilegiază mistica în detrimentul raţionalismului, devine în mod oficial cea a Bisericii Ortodoxe, identificându-se cu principalul ei promotor (cf. cap. VI).

Roman I Lekapenos (cca. 870 – 948)

De obârşie modestă, Roman se remarcă în flota al cărei comandant suprem devine. În 919, o căsătoreşte pe fiica sa Elena cu Constantin Porfirogenetul şi acaparează puterea începând din 920, lăsându-l totuşi să domnească pe tânărul împărat. Roman obţine victorii sclipitoare atât în Orient, cât şi în Balcani, precum şi împotriva ruşilor, cu care încheie un nou tratat comercial. Este cel dintâi care ia măsuri legislative menite să protejeze mica ţărănime (cf. cap. III). Devenit senil, este detronat de fiii săi, pe care şi-i asociase la tron, dar care trebuie să cedeze în faţa lui Constantin Porfirogenetul.

Simeon al Bulgariei (863 – 927)

Fiu al lui Boris, primul ţar bulgar convertit la creştinism, Simeon este educat la Constantinopol şi adoptă concepţia imperială despre politică. Devenit ţar în 893, îşi concentrează energia spre a-l înlocui pe împăratul de la Constantinopol. Va duce o luptă necontenită împotriva Bizanţului. În 896 învinge armatele bizantine şi impune un tribut greu Imperiului; în 913, asediază Constantinopolul.

Nu a reuşit însă niciodată să pună capitala într-un real pericol. După moartea sa, fiul său Petru adoptă o politică împăciuitoare.

Simeon Stâlpnicul (cca. 389 – 459)

Născut în Cilicia, într-o familie de ţărani, Simeon intră într-o mănăstire din regiunea sa, apoi se duce la cea din Teleda, în Siria, de unde e alungat din cauza extremismului său ascetic. Trăieşte apoi ca pustnic la Telanissos, pe urmă urcă pe Muntele Koryphaios. Acolo, se închide într-o împrejmuire (*mândra*) şi îşi înlănţuie piciorul de un bolovan. Pentru a se izola de mulţimea care îl deranjează, începând din 422 pune să se ridice mai mulţi stâlpi succesivi, ultimul înalt de 16 metri, de pe care nu mai coboară, trăind în aer liber într-o mică lojă. Această asceză spectaculoasă atrage o mulţime considerabilă de credincioşi, dar el nu le îngăduie femeilor să pătrundă în *mândra* şi nici discipolilor săi să întemeieze o mănăstire. Moare în 459. Rămăşiţele sale pământeşti sunt duse la Antiohia, dar stâlpul devine locul unuia dintre cele mai populare pelerinaje din epoca bizantină, chiar şi după cucerirea arabă; curând, el va fi înconjurat de o bazilică impunătoare, cu patru corpuri de clădire aşezate în formă de cruce în jurul octogonului care delimitează spaţiul stâlpului (cf. cap. VI).

Teodor Studitul (759 – 826)

Provenit dintr-o bună familie de înalţi funcţionari fiscali, primeşte o educaţie excelentă, menită a-i permite să îmbrăţişeze această carieră. El însă îl urmează pe unchiul său Platon, care ia cu el o bună parte a familiei la mănăstirea Sakkoudion, pe care o întemeiază în sudul Propontidei. În 799, Irina îi încredinţează mănăstirea Stoudios, din apropiere de Poarta de Aur, care datează din secolul al V-lea şi din care Teodor face un organism puternic. Se plasează în mod consecvent în tabăra cea mai rigoristă, motiv pentru care suferă numeroase exiluri, din care se întoarce triumfător la fiecare schimbare politică, mai puţin după restabilirea iconoclasmului în 815.

împăratul Leon V nu izbuteşte să-l împiedice să reînsufleţească prin corespondenţa sa fidelităţile din ce în ce mai şubrede (cf. cap. VI). Această atitudine îl conduce cel mai adesea la eşec, dar îi asigură o posteritate considerabilă: scrierile sale, în special catehezele pe care le adresează monahilor şi preceptele sale în materie de organizare monastică, inspiră cvasitotalitatea monahismului ulterior, chiar dacă cenobitismul strict pe care îl predică nu se impune niciodată cu adevărat. Moare în exil, la 11 noiembrie 826.

Teodora (cca. 497 – 548)

În mod cert fiica unui paznic de animale din dema Verzilor, a practicat meseria de actriţă în Alexandria şi Antiohia. Se căsătoreşte cu Iustinian în 525. Se remarcă în cursul răscoalei Nika din 532, convingându-l pe Iustinian să nu capituleze. În chestiunile religioase care agită în acea vreme Imperiul, este mai degrabă favorabilă monofiziţilor; desfăşoară o activitate neobosită în favoarea aşezămintelor de caritate şi este preocupată să le scoată pe prostituate din condiţia lor socială, fără îndoială pentru a combate o acuzaţie adesea adusă în legătură cu propriu-i trecut. Intervine frecvent în politică, îndeosebi din ostilitate faţă de principalul colaborator al lui Iustinian, prefectul pretoriului Ioan din Capadocia, a cărui demitere o obţine pentru o vreme.

VASILE I (cca. 835 – 886)

De obârşie probabil armeană, Vasile face avere în Macedonia graţie funcţiilor sale în administraţia fiscală. Intră în graţiile lui Mihail HI (842 – 867), dar pune la cale asasinarea acestuia şi acaparează puterea în 976. Asociindu-şi succesiv la putere primii trei fii, întemeiază dinastia macedoneană, care va domni până în 1057. Întreprinde recucerirea marginilor răsăritene ale Asiei Mici, eliminând mai întâi secta maniheeană a pavlicienilor.

Preocupat de situaţia micilor proprietari funciari, duce o politică prudentă, ceea ce nu-l împiedică să renoveze profund Palatul Imperial, în special construind

Nea Ekklesia. Pe de altă parte, iniţiază o „purificare a dreptului" pe care o vor încorona *Basilicalele* sub fiul său Leon VI (cf. cap. III).

VASILE II (958 – 1025)

Fiu al lui Roman II şi al lui Theophano, încoronat de copil, Vasile trebuie să aştepte moartea a doi uzurpatori succesivi – care îl lasă să domnească împreună cu fratele său Constantin VIII –, Nikephoros Phokas şi Ioan Tzimiskes, înainte de a prelua puterea în 976. Trebuie apoi să înăbuşe revoltele familiilor aristocratice, precum Skleros şi Phokas, din Asia Mică. Duce o strălucită politică de cuceriri atât în Orient, la hotarele Asiei Mici, cât şi în Balcani, unde are nevoie de 16 ani ca să anexeze Bulgaria. În 1014, după înfrângerea bulgarilor la Kleidion, îi trimite ţarului Samuel 15.000 de prizonieri, orbiţi, cu excepţia câte unuia la o sută având doar un ochi scos, pentru a-i conduce pe ceilalţi. De unde porecla sa „omorâtorul de bulgari". Duce, de asemenea, o politică economică activă, atrăgând negustorii veneţieni, şi o politică fiscală severă, care îl determină să lupte împotriva marilor proprietari şi să-i protejeze pe cei mărunţi. Domnia sa, în timpul căreia are loc convertirea ruşilor, marchează apogeul puterii bizantine.

XIPHILINOS, Ioan (cca. 1010 – 1075)

Născut într-o familie bună din Trapezunt, vine să facă şcoala la Constantinopol şi intră în cercul discipolilor lui Ioan Mauropous. În 1047 este numit la conducerea şcolii de drept întemeiate de Constantin IX Monomahul la sfatul lui Mauropous (cf. cap. X). Dizgraţiat în anii 1050, se retrage la mănăstirea Olimp, din Bithynia. La moartea prietenului său Constantin Leichoudes, în 1064, îi urmează ca patriarh al Constantinopolului. Încearcă o apropiere cu armenii, ameninţaţi, ca şi Bizanţul, de înaintarea turcilor. Totuşi, este mai cunoscut pentru lucrările sale juridice, decât pentru scrierile religioase.

REPERE BIBLIOGRAFICE

Această bibliografie propune o selecţie de lucrări în

limba franceză şi, în cea mai mare parte, editate sau reeditate în ultimii douăzeci de ani, majoritatea accesibile în librării.

SURSE

Textele sunt editate în diferite colecţii bilingve sau în traducere:

— C.U.F. (Paris, Les Belles Lettres – zisă Collection Budé, colecţia bizantină).

— La Roue à Livres (Paris, Les Belles Lettres).

— Sources chrétiennes (Paris, Le Cerf).

— Subsidia Hagiographica (Bruxelles, Société des Bollandistes).

Dar autorii bizantini lipsesc din ansamblul traducerilor.

LUCRĂRI GENERALE

J.

— Cl. CHEYNET, *Byzance. L'Empire romain d'Orient*, Paris, 2001 (collection Cursus, Arman Colin) – excelent manual destinat studenţilor, uşor de citit.

J.

— Cl. CHEYNET, *Histoire de Byzance*, Paris, 2005 (PUF, collection Que Sais-je?) – sinteză remarcabilă.

A. DUCELLIER (coord.), *Byzance et le monde orthodoxe*, Paris, 1996 (Armand Colin, collection U) – foarte bună perspectivă.

A. DUCELLIER, M. KAPLAN, B. Martin, F. MICHEAU, *Le Proche Orient Medieval*, Paris, 2006 (pentru ultima ediţie, Hachette Université).

A. DUCELLIER, M. KAPLAN, *Byzance*, *IVe-XVe siècles*, Paris, 2006 (ultima apariţie, Hachette, Les Fundamentaux).

B. FLUSIN, *La civilisation byzantine*, Paris, 2006 (PUF, Que Sais-je?).

A. GUILLOU, *La civilisation byzantine*, Paris, 1974 (Arthaud) – cu frumoase fotografii alb-negru, reeditată în format *poche* fără fotografii.

M. KAPLAN, *Tout Torde Byzance*, Paris, 1991 (ultima

reeditare 2005) (Gallimard, collection Découvertes) – o lucrare uşor de citit şi bogat ilustrată.

M. KAPLAN, *La civilisation byzantine*, La Documentation Photographique, martie 1993.

O. MAZAL, *Manuel d'Études Byzantines*, Tumhout, 1995 (Brepols).

G. OSTROGORSKY, *Histoire de TÉtat byzantin*, Paris, 1956 (Payot) – în mod constant reeditată de la prima apariţie.

MARI SINTEZE

L. BREHIER, *Vie et mort de Byzance*, *Les institutions de lempire byzantin*, *La civilisation byzantine*, 3 vol., Paris, 1949 – 1950 (Albin Michel) – evident învechită, dar în mod constant reeditată, mereu în vânzare. O bună idee despre istoria bizantină „în stil vechi".

Dimpotrivă, foarte recente, în avangarda cercetării, cele două volume din colecţia Nouvelle Clio, la PUF:

C. MORRISSON (coord.), Le monde byzantin, t. 1, L'Empire romain d'Orient (330 – 641), Paris, 2004.

J.

— Cl. CHEYNET (coord.), Le monde byzantin, t. 2, L'Empire byzantin (641 – 1204), Paris, 2006.

ISTORIE ŞI IDEOLOGIE POLITICĂ, INSTITUŢII, PERIOADE, MARI OAMENI

G. TATE *Justinien*, Paris, 2004 (Fayard).

P. MARAVAL, *L'empereur Justinien*, Paris, 1999 (PUF, Que sais-je?) – dacă se doreşte o parcurgere mai rapidă a subiectului.

H. AHRWEILER, L'idéologie politique de l'Empire byzantin, Paris, 1975 (PUF).

G. DAGRON, *Empereur et prêtre. Étude sur le „césaropapisme" byzantin*, Paris, 1996 (Gallimard, Bibliothèque des Histoires) – o carte foarte stimulantă.

N. OIKONOMIDES, *Les listes de préséances byzantines des IXe-Xe siècles*, Paris, 1972 (CNRS éditions) – din păcate nereeditată în momentul de faţă.

H. AHRWEILER, Byzance et la Mer: La Marine de

guerre. La politique et les Institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles, Paris, 1966 (PUF).

M.-F. AUZÉPY, *L'iconoclasme byzantin*, Paris, 2006 (PUF, Que sais-je?) – cărticică remarcabilă care prezintă iconoclasmul şi dincolo de problematica religioasă, ca o perioadă istorică.

I. DJURIC, *Le crepuscule de Byzance*, Paris, 1996 (Maisonneuve et Larose).

CONSTANTINOPOL

C. MANGO, *Le développement urbain de Constantinople (IV-VIIe siècles)*, ed. a II-a, Paris, 1990 (De Boccard, Travaux et Mémoires, Monographies).

P. MAGDALINO, *Constantinople medievale. Étude sur l'évol*ution *des structures urbaines*, Paris, 1996 (De Boccard, Travaux et Mémoires, Monographies). Aceste două cărţi se completează.

Mai vechi, dar încă în vânzare, două repertorii topografice ale capitalei:

R. JANIN, *Constantinople byzantine*, Paris, 1964 (Institut Français d'Études byzantines, Archives de ponent Chrétien).

R. JANIN, La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin, I, Le siège de Constantinople et le Patriarcat œcuménique, t. III, Les églises et les monastères, Paris, 1969 (Institut Français d'Études byzantines).

Constantinople 1054 – 1261, Tête de la chrétienté, proie des Latins, capitale greque, ed. M. BALARD, A. DUCELLIER, Paris, 1996 (Autrement, Mémoires) – un compendiu pasionant cuprinzând studii ale mai multor autori.

M.-F. AUZÉPY, A. DUCELLIER, G. VEINSTEIN, S. YERASIMOS, *Istanbul*, Paris, 2002 (Citadelles Mazenod) – o lucrare, deopotrivă, de istorie şi de istorie a artei, prezentând oraşul în continuitatea sa. Perfectă.

ECONOMIE ŞI SOCIETATE

C. MORRISSON, *Monnaie et finances à Byzance*: *analyses, techniques*, Aldershot, 1994 (Ashgate, Collected

Studies).

J.

— Cl. CHEYNET, *Pouvoir et contestations à Byzance (963 – 1210)*, Paris, 1990, reed. 2006 (Publications de la Sorbonne, Byzantină Sorbonensia) – pentru a înţelege societatea aristocratică.

M. KAPLAN, *Les hommes et la terre à Byzance du VIE au XIe siècle*, Paris, 1992, reed. 2006 (Publications de la Sorbonne, Byzantină Sorbonensia) – pentru a înţelege societatea şi economia rurale.

P. LEMERLE, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris, 1977 (CNRS éditions, Le Monde byzantin) – Bizanţul în momentul de cotitură al istoriei sale.

J. LEFORT, *Société rurale et histoire du paysage à Byzance*, Paris, 2006 (Association des Amis du Centre d'Histoire et Civilisation de Byzance, Monographies).

M. KAPLAN, *Byzance*, *Villes et villages*, Paris, 2006 (Picard, Medievistes français). Două culegeri de articole savante, dar complementare.

VIAŢĂ COTIDIANĂ – FAMILIE – MENTALITĂŢI – EDUCAŢIE

G. WALTER, *La vie quotidienne à Byzance au siècle des Comnènes (1081 – 1180%* Paris, 1978 (Hachette, La vie quotidienne) – un pic învechită, dar excepţională în genul ei.

J. BEAUCAMP, *Le statut de la femme à Byzance (4 e-7 e siècles)*, 2 vol., Paris, 1990, 1992 (De Boccard, Travaux et Mémoires, Monographies) – dificilă, dar singura lucrare accesibilă pe această temă.

P. LEMERLE, Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle, Paris, 1971 (PUF) – lucrare savantă, dar pasionantă.

A. LAIOU, *Mariage, amour et parenté à Byzance aux XI*e-XIIIe *siècles*, Paris, 1992 (De Boccard, Travaux et Mémoires, Monographies) – pentru a pătrunde în adâncul societăţii bizantine.

RELIGIE

P. BROWN, *La société et le sacré dans l'Antiquité tardive*, Paris, 1985 (Seuil) – de cel mai mare specialist în începuturile creştinismului.

A. DUCELLIER, *L'Église byzantine. Entre Pouvoir et Esprit*-Paris, 1990 (Desclée, Bibliothèque d'Histoire du Christianisme).

Histoire du Christianisme, coord. J.-M. MAYEUR, Ch. (t) şi L. PIETRI, A. VAUCHEZ, M. VENARD, t. 2 – 6, Paris, 1990 – 1998 (Desclée) – un compendiu polivalent.

M. KAPLAN, La chrétienté byzantine du debut du VIIe siècle au milieu du XIe siècle: images et reliques, moines et mondiales, Constantinople et Rome> Paris, 1997 (Sedes, Regards sur l'Histoire).

E. MALAMUT, *Sur la route des saints byzantins*, Paris, 1993 (CNRS éditions) – pentru a-i cunoaşte pe sfinţii bizantini.

R. TAFT, La liturgie des heures en Orient et en Occident: origine et sens de l'office divin, Tumhout, 1991 (Brepols, Mysteria).

R. TAFT, *Le rite byzantin*, Paris, 1996 (Le Cerf). Aceste ultime două cărţi, pentru a înţelege riturile.

ARTĂ

E. COCHE DE LA FIERTÉ, *L'art de Byzance*, Paris, 1981 (Mazenod, L'art et les grandes civilisations) – un compendiu impresionant.

C. MANGO, *Architecture byzantine*, Paris, 1981, reed. 1993 (Gallimard).

J.-P. CAILLET coord., *L'art du Moyen âge*, Paris, 1995 (Gallimard, Réunion des Musées nationaux).

Chr. HECK coord., Histoire de l'Art Flammarion, Moyen âge, Chrétienté et Islam, Paris, 1996 (Flammarion).

C. JOLIVET-LEVY, Les églises byzantines de Cappadoce. Le programme iconographique de l'abside et de ses abords, Paris, 1991 (CNRS éditions).

C. JOLIVET-LEVY, *La Cappadoce, mémoire de Byzance*, Paris, 1997 (CNRS éditions) – pentru a înţelege

această regiune deosebită.

A. CUTLER, J.-M. SPIESER, *Byzance Medievale (700 – 1204)*, Paris, 1996 (Gallimard, Univers des Formes) – cartea de referinţă.

LITERATURĂ ŞI FILOSOFIE

W. BUCHWALD, A. HOHLWEG, O. PRINZ, Dictionnaire des auteurs grecs et latins de l'Antiquité et du Moyen âge, Tumhout, 1991 (Brepols).

L.D. REYNOLDS, N.G. WILSON, D'Homère à Érasme: la transmission des classiques grecs et latins, Paris, 1984 (CNRS éditions).

J. IRIGOIN, La tradition des textes grecs: pour une critique historique, Paris, 2003 (Belles Lettres, L'ine d'or).

G. CAVALLO, *Lire à Byzance*, Paris, 2006 (Les Belles Lettres, Séminaires byzantins) – indispensabilă pentru a înţelege intelectualii bizantini.

INDICE GENERAL

Cuvintele tipărite cu aldine beneficiază de o rubrică (cf. sumarul)

absidă, 71 – 74, 218, 275, 276, 280, 282, 284

Abydos, 93, 99, 137 administraţie, 105, 111, 118, 124, 130, 136, 143, 324, 330 adopţie, adopta (re), 25, 54, 55, 120, 129, 201, 320, 322, 324, 340 Adrianopol, Edirne, 16, 39, 43, 60, 68, 304

adult, 200 – 203, 308 adulter, 204, 321

Africa, 16, 18 – 21, 45, 65, 95, 141, 263, 337, 341 Albaştri, 82, 295

Alexandria, 17, 22, 46, 47, 84, 94, 100, 212, 222, 225, 346 Amalfi, 172, 179, 275 Amorion, 47, 50, 91, 144 anahoreză, anahoretic, 225, 228 Anatolikon, 23, 47, 48, 56, 95, 96, 98, 127, 143, 314, 341 Ankyra, Ankara, 41, 46, 61, 86, 88, 91, 92, 166, 196, 343 anluminură, 255, n288, 289 Antiohia, 17, 21, 29, 32 – 34, 46, 53, 56, 57, 84, 91, 100, 133, 163, 164, 212, 222, 224, 236, 237, 261, 262, 298, 316, 335, 342, 343, 346 apă, 76 – 78, 81, 93, 158, 160, 162, 170, 204, 232, 316, 319, 325 apeduct, 71, 77, 81, 325 Apulia, 26, 54, 172 arabi, 23, 252, 259, 286, 298, 301, 303,

308, 327, 339, 341, 345 argint, argintărie, 73, 74, 139, 153 – 157, 287, 299, 308, 332
arhiepiscop, arhiepiscopie, 50, 268, 336, 342, 344
arianism, arian, 43, 211, 237, 261 aristocraţie, 20, 30, 31, 36 – 39, 70, 76, 83, 85 – 87, 100, 101, 105 – 107, 109, 111 – 113, 115, 116, 130, 148, 158, 162, 164, 167, 169, 171, 179, 194, 196, 198 – 202, 209, 218, 221, 222, 228, 230, 232, 233, 244, 245, 252, 259, 264, 265, 268, 274, 287 – 290, 299 – 303, 306 – 309, 313 – 315, 318, 319, 322, 325, 329 – 332, 335, 337, 340, 344, 347 armă, 117, 146, 295 armată, 21, 23, 28, 30, 32, 34, 38, 41, 46, 49, 57, 82, 83, 95, 96, 98, 99, 105, 108, 116, 118, 124, 138, 141 – 144, 146, 148, 200, 213, 269, 337, 340, 343, 345 armator, 111, 177, 178 Armenia, armeni, 23, 30, 33, 46, 47, 54, 95, 141, 143, 147, 172, 303, 346, 347
Armeniakon, 23, 47, 95, 96, 143 artizan, artizanat, 174, 178, 258, 331
Asia Mică, 16, 21 – 23, 29 – 32, 37, 38, 41, 47, 48, 50, 59, 65, 66, 86, 87, 91, 94 – 96, 98 – 100, 115, 143, 144, 146, 153, 159, 193, 215, 225, 233, 243, 306, 327, 335, 339, 341, 343, 346, 347 asistenţă, 134, 135, 222 atelaj, 110, 159, 166, 168
atelier, 80, 89, 110, 111, 113, 153, 157, 172, 173, 176, 177, 198, 201, 255, 304 Atena, 9, 42, 45, 209, 261 athonit, 53, 139, 164, 170 Athos, 51 – 54, 60, 137, 169, 230, 233, 256, 268, 336, 344 *atrium*, 75, 276, 277 Attaleia, 94, 167, 314 Augusteon, 69, 71, 79, 83 autarhie, autarhic, 165, 171 *autokrator*, 116, 118, 121 *autourgia*, 171
avari, 20, 21, 46, 80, 82, 141, 214, 339
Bagdad, 9, 342
Balcani, 16, 17, 19, 20, 24, 28, 31, 34, 4648, 56, 59, 60, 65, 66, 88 – 90, 95, 99, 167, 219, 273, 316, 335, 337, 339 – 341, 343, 344, 347 bani, monedă, 9, 23, 31, 32, 44, 89, 113, 121, 130, 131, 136, 139, 151, 152, 157, 177, 217, 330, 332, 335, 336 *basileus*, 39, 49, 60, 116 *Basilicale*, 51, 132, 133, 347 bazilică, 71, 75, 77, 123, 196, 275 – 278, 345
băi, 69, 77, 300, 301, 313, 319, 325 bătrâneţe,

bătrân, 70, 128, 202, 309 bibliotecă, 133, 249, 255, 257, 264, 318
bijuterii, bijutier, 155, 287, 332 birou, 23, 115, 124, 125, 135, 136
biserică, Biserică, 8, 9, 18, 44, 47, 51, 61, 70, 71, 74 – 76, 80, 83 – 85, 89, 99, 100, 117, 121, 142, 165.
166, 169, 172, 175, 203, 204, 209, 210, 214 – 216, 218 – 223, 225, 226, 228, 234, 240 – 243, 250, 251, 258, 261, 274 – 278, 280 – 285, 287, 290, 293, 300, 301, 323, 336, 339, 341, 342, 344
Bithynia, 38, 49, 59, 170, 199, 227, 230, 255, 302, 347 Blacherne, 21, 70, 80, 283, 285, 302 boltă, 219, 275, 277, 284 Bosfor, 21, 41, 42, 65, 67, 93, 137, 213, 219, 326, 337 botez, 29, 53, 199, 203, 220, 234 bou, bovine, vite, 110, 153, 157, 159, 160, 162, 168, 170, 316, 317 breaslă, 174, 175, 205 Brumalia, 190 Brusa, Bursa, 38, 59, 230 Boukoleon, 74
Bulgaria, bulgari, 8, 24, 25, 28 – 30, 36, 39, 44, 47, 49 – 54, 60, 94, 146.
167, 189, 217, 220, 245, 328, 338, 340, 347
cadre, 221, 222
cal, 92, 153, 157, 162, 168
Calabria, 26, 55
Calcedon, 44, 46, 100, 114, 118, 166, 219, 222, 227, 234 calcedonian, 44, 46, 213, 237 calendar, 183 – 198, 239, 288, 304
Capadocia, capadocieni, 21, 46, 66, 98, 100, 226, 255, 284 caravană, 91
Cartagina, 22, 44, 46, 48, 95 *Cartea Eparhului*, 52, 174, 195, 305 casă, 23, 70, 167, 204, 226, 294, 313, 316 – 319
casetă, 274, 288, 299, 300 cavalerie, cavalerist, 141, 143, 147 cărturar, 170, 257, 282, 315, 322 cărţi, 249, 252, 255 – 257, 276, 328 căsătorie, căsători (re), recăsătorie, recăsători (re), 8, 33, 51, 106, 113, 119, 120, 129, 130, 159, 177, 200, 201, 203, 204, 264, 287, 303, 319 – 322, 336, 338 – 340, 342 cenobiu, cenobitism, cenobit, 43, 197,

225 – 228, 230, 346 ceremonial, ceremonie, 49, 51, 61, 73, 74, 118, 121 – 123, 127, 128, 130, 185, 223, 290, 293 – 296, 323 Cezareea Palestinei (Cezareea din Palestina), 29, 261, 262 Chalke, 71
Chalkoprateia, 70, 175 *charistike*, charistikarios, 169, 170 Cherson, 29, 47, 48, 53, 93 chirie, 111, 113, 138, 157, 163 – 165, 167, 171
Chora, mănăstirea (Kariye Cărnii), 59, 76, 267, 268, 282, 285 *chorion* (cf. domeniu, sat), 88, 138, 163
Chrysotriklinos, 123, 127, 274
Cilicia, 29, 33, 34, 53, 56, 66, 91, 193, 194, 345
Cipru, 22, 36, 47, 53, 57, 94, 224 cisternă, 76, 77, 319, 325 ciumă, 20, 39, 45, 48, 60, 84, 87, 142, 299, 341 câmp, 162, 166
cârciumă, cârciumar, 195, 293, 295 clepsidră, 193
cler, 36 – 38, 41, 51, 56, 76, 85, 88, 101, 117, 119, 133, 203, 215, 220, 222, 223, 240 – 243, 275, 282, 283, 304, 335, 336 cleric, 70, 121, 128, 185, 204, 303 climă, 66, 67, 93, 161, 162 *codex*, 253, 254
Codul lui Iustinian, 19, 45, 131, 132, 317, 341
coloană, 68, 78, 218, 274, 275, 278, 282
colon, colonat, 108, 163 comerţ, 9, 41, 51, 69, 80, 82, 88, 93, 94, 107, 111, 112, 137, 154, 167, 171, 174, 177 – 179 comunitate sătească, 160 – 166, 191, 240
confrerie, 226, 242, 301, 313, 314 Constantinopol, 8, 9, 17, 20, 21, 24, 28, 29, 31, 32, 34, 36 – 39, 4161, 65, 66, 69, 70, 76 – 78, 80, 83, 85, 86, 89, 93, 94, 100, 101, 106, 107, 110 – 116, 118, 124, 133, 134, 137, 146, 151, 153, 156, 167, 170, 172, 173, 177 – 179, 188, 193, 194, 196, 205, 209.
211 – 221, 223, 224, 226, 227, 230, 234, 237, 240 – 243, 255 – 258, 261 – 264, 266 – 269, 273 – 275, 279, 281, 283 – 285, 287, 289, 290, 298 – 301, 304, 306, 314, 217, 218, 325, 328, 335 – 338, 341 – 343, 345
convertire, 8, 16, 50, 195, 211, 219, 236, 304, 345, 347 copil, 25, 36, 106, 109, 119, 198 – 201, 203, 204, 241, 308, 309, 315, 319, 321, 322, 327, 328, 330 copt, 213, 251

corabie, navă, 21, 28, 42, 93, 114, 137, 144, 146, 169, 171, 172, 178, 232
Corint, 39, 56, 88 Cornul de Aur, 42, 67, 68, 70, 78 – 80, 82, 84, 178, 179, 303 coroană, 297
costum, costumaţie, 330 – 332 creşterea animalelor, 162, 168, 171, 317
creştin, 17, 21, 75, 113, 186, 188, 193, 209 – 214, 222, 234, 250, 251, 267, 269, 277, 293, 322 creştinătate, 8, 18, 22, 24, 26, 32, 39, 75, 187, 191, 209 – 214, 218 – 220, 226, 234
creştinism, 9, 16 – 18, 24, 43, 50, 53, 68, 185, 190, 191, 195, 196, 209 – 214, 221, 225, 234, 240, 242, 249, 250, 257, 261, 274.
275, 293, 299, 314, 319, 337, 345
Creta, 22, 24, 25, 29, 50, 52, 58, 94, 98, 146, 230, 336, 343 Cruce, 21, 22, 46, 82, 191, 216, 242, 244, 339
cruce greacă, 277, 282 cruciadă, 32, 34, 36, 37, 41, 58, 61, 99, 179, 220, 221
cruciat, 9, 32, 33, 37, 56 – 58, 65, 70, 85, 148, 151, 220, 224, 256.
266, 335
cupolă, 45, 53, 68, 73, 75, 77, 118, 218, 275, 277 – 282, 284 cursă, 73, 74, 122, 190, 191, 294 – 298 curte, 229, 230, 276, 318 cvadrigă, 294, 296
dans, dansator, 204, 289, 290, 293, 297, 298, 302, 303, 308, 320 Dardanele, 39, 65, 93, 94, 137 Deisis, 284 demarchos, 295 deme, 82, 295 – 298, 314, 346 demnitate, 85, 105 – 107, 112, 117, 126 – 130, 137, 153, 201, 261, 303, 313, 314, 325 demotai, 82, 295, 297 Despre *ceremonii*, cartea, 71, 122, 127, 185, 265, 290, 338 *diakonikon*, 276, 282 Digeste, 19, 45, 131, 132 discurs, 116, 118, 249, 257, 261.
267, 269, 322
divertisment, distracţie, 86, 114, 291 – 309 divorţ, 321
domeniu, 17, 83, 84, 92, 98, 108, 125, 135, 136, 138, 163, 165 – 168, 318, 319

domestikos ton scholon, 52, 146, 245
drept, 8, 19, 55, 87, 88, 109, 125, 131 – 135, 137, 139, 169, 170, 175, 176, 179, 190, 201, 202, 265, 297, 306, 320, 330, 341, 343, 347 dromos, 91, 92, 124, 125 *dromonesy* 145, 146 drongarul *ploimon*-ul*ui,* 120, 131 drum, rută, 83, 89 – 94, 196 Dunărea, 15, 20, 31, 46, 47, 61, 66, 67, 91, 94, 140
Dyrrachion, 31, 56, 59, 89, 137, 146, 167, 335
Egloga, 132, 341 econom, 168, 169, 229 Edessa, 30, 52, 54, 86 Edirne, cf. Adrianopol.
Efes, 38, 44, 59, 86, 87, 99, 100, 212, 237, 243, 277 Egina, 200, 327
egumen, 49, 198, 200, 202, 224, 225, 229, 232, 254, 324 *émbolos*, 80 emfiteoză, 108, 163 eparh, 134, 174, 175, 195, 263, 296 *epidosis*, 170 epigramă, 260, 306, 343 Epir, 38, 39, 58 episcop, 17, 87, 99 – 101, 118, 121, 170, 203, 209, 211, 213, 221 – 223, 234, 240, 241, 243, 283, 308, 324 episcopie, 76, 88, 100, 166, 221, 222, 252
epopee, poezie epică, 31, 148, 252, 258, 259, 266, 290, 306, 308, 337
eremit, eremitism, 43, 169, 225, 226, 229, 230, 285, 336 *ergasterion*, 176 etaj, 74, 80, 163, 316 – 319 Euchaita, 306, 307, 343 euchologion, 244 Eufrat, 15, 21, 29, 30, 65, 67, 91, 236, 259
euharistie, 216, 220, 283 eulogie, 236, 285 eunuc, 56, 72, 153, 324, 325 exarhat, exarh, 19, 21, 24, 46, 48, 95, 219, 339
exploataţie, 52, 108 – 110, 115, 160, 162, 165 – 168, 171, 200, 201, 317
facţiuni, cf. deme, familie, 33, 107, 109, 110, 160, 198 – 200, 203, 313 – 315, 319 – 322, 325
femeie, soţie, 198 – 204, 293, 314, 320 – 323, 332
Fericitul Transport, 84, 94, fildeş, 274, 275, 287, 288, 299, 300, 307, 331
finanţe, 98, 124, 135 – 140, 151, 153 focul grecesc, 23, 47, 144, 146
follis, *folléis*, 44, 155, 156 for, 68 – 70, 78, 79, 106,

304 frescă, 76, 218, 275, 282, 285 funcţie, 17, 99, 101, 106, 107, 125 – 131, 135, 196, 229, 314, 325, 330
funcţionar, 9, 23, 88, 96, 101, 105, 124 – 138, 153, 166, 223, 274, 308, 330, 331
Galatia, 166
galerii superioare, 75, 116, 120, 277, 285
genikon, 98, 124, 135 – 137 Genova, genovez, 34, 38, 39, 42, 57, 59, 60, 70, 112, 137, 179 Georgia, georgian, 30, 53, 167, 168, 245, 300
grădină, 68, 71, 74, 89, 110, 160 – 163, 231, 318
grec, Grecia, 9, 24, 38, 39, 41, 42, 66, 126, 261
hagiografie, 200, 239, 252, 256 – 258, 322
haină, 216, 243, 294, 323, 330 – 332 Halkidiki, 190, 230 *hesychia*, 233 *byperper*, 9, 153, 335 Hipodrom, 67 – 69, 71, 73 – 75, 82, 116, 122, 134, 190, 191, 216, 290, 293 – 298, 302, 303, 313, 314 hârtie, 252 – 254 homosexualitate, 320, 324 Hosios Loukas, 231, 284
Hristos Pantocrator (imaginea lui Hristos), 77, 118, 218, 284 Hristos Pantocrator, mănăstirea (Zeyrek Cărnii), 56, 76, 77, 282
Iarmaroc, 168
Icoană, 24, 48, 82, 216 – 218, 241, 243, 285 – 288, 304, 332 iconoclasm, iconoclast, 24, 48 – 50, 132, 215 – 219, 227, 232, 255, 263, 264, 283, 284, 294, 315, 324, 332, 338, 341, 346 iconodul, 50, 215 – 217, 264, 338 iconostas, 218, 219, 283 ierarhie, 51, 110, 114, 115, 122, 126, 148, 213, 216, 217, 221, 222, 226, 227, 325 Ierusalim, 21, 22, 29, 32, 34, 36, 46, 53, 56, 57, 86, 189, 220, 222, 226, 242, 243, 339, 340 igienă, 198, 300, 301, 325 – 327 Illyricum, 95, 219 imagine (cf. icoană) indicţiune, 189, 190 Institutele, 19, 131 isihasm, isihast, 60, 233, 244, 268, 340, 344
Istoria Sfântă, 242, 283, 301 istorie, 15 – 61, 67, 105, 147, 185, 258, 259, 261, 263, 266, 273 Italia, italian, 9, 17 – 20, 22, 24, 26, 30, 31, 34, 41, 44, 45, 48, 54, 57, 66, 70, 80, 95, 98, 101, 111, 115, 146, 178, 179, 217, 219.
220, 252, 254, 256, 263, 269, 275, 289, 335, 337, 341

Iviron, 53, 164, 170
Îmbrăcăminte (veşminte), 123, 136, 173, 174, 228, 234, 294, 320, 330 – 332 încălţări, 123, 331, 332 încorona (re), 24, 38, 53, 59, 106, 118 – 120, 186, 219, 265, 288, 347 învăţământ, învăţa (re), preda (re), 111, 199, 200, 249, 251, 255, 258, 327 – 330
Investire, investitură, 117
justiţie, 16, 131 – 135
kastron, *kastra*, 88, 89, 143, 168 *Kathisma*, 74, 297 *kellion*, *kellia*, 226, 230 *keration*, 113, 155 Kibyrrhaiotai, 48, 96, 146 Kiev, 8, 28, 29, 52 – 55, 224, 274, 275, 298 *kodixi* 138
kome, *komaiy* 87, 163 kommerkiarios, kommerkiarioi, 93, 136
kommerkion, 60, 136, 137 *kritesy* 96, 99, 133 Kyminas, muntele, 230, 336
latin, 34, 36, 37, 39, 57, 58, 89, 99, 224, 254, 260, 267, 342 Lavra, 52, 139, 169, 170, 190
lavră, 44, 53, 170, 226, 230, 232, 336, 343, 344
lectură, citire, 194, 246 – 269 Legea Agrară, 164, 166 lemn, 72, 75, 79, 86, 160, 178, 197, 285, 308, 316, 317 limbă, 19, 213, 250 – 252, 260, 315 literatură, 17, 189, 246 – 269, 299, 300
liturghie, 122, 185, 241, 251, 257, 275, 303
livră, 152 – 157, 174 locatar, locuinţă, 76, 109, 138, 165, 167, 316 – 319 *logariaste*, 136, 137 logodnă, logodi (re), 199, 200, 203, 319, 320
logothet, 59, 124, 267 logothetul dromos-ului, 49, 92, 124, 125
logothetul *genikon*-ului, 47, 49, 124, 135 – 137
lombarzi, 19, 26, 45, 48, 54, 130 lucru, lucrător, lucra (re), mână de lucru, 70, 85, 92, 98, 110, 111, 113, 114, 132, 155, 159, 163, 165, 172, 173, 175 – 177, 191, 194, 196, 197, 199, 201, 226, 229, 241, 255, 269, 289, 319 Lumea de dincolo, 244, 245 lună, 113, 177, 183 – 205
Macedonia, 39, 49, 95, 346 *magistrosy* 127, 131 Magnaura, 50, 71

maistory 328 *mândra*, 236, 345 *Mandylion*, 29, 52 Mangana, 55, 60, 323 manuscris, 9, 158, 198, 229, 253 – 257, 262, 274, 288, 289 Mantzikert, 30, 56, 65, 153, 167 Marea Egee, 22 – 24, 66, 90, 91, 94, 146, 264, 308
Marea Mediterană, Mediterana, 18, 19, 65, 66, 146, 215 Marea Neagră, 28, 65 – 67, 93, 99, 178, 179, 243, 316 Marele Palat, 70, 122, 173, 273, 283, 304
marginal, 85, 86, 113, 114, 225, 234 *martyria*, 277
mănăstire, 75 – 77, 85, 114, 137, 160, 166, 169 – 171, 202, 216, 225 – 234, 241, 290, 314, 324 mătase, mătăsuri, mătăsării, 89, 110, 112, 113, 123, 173 – 175, 178, 274, 299, 331, 332
medic, medicină, 76, 153, 250, 325 – 327
Melitene, 29, 48, 50 mentologion, mentologia, 187, 239, 256, 288
mercenar, 28, 31, 38, 59, 146 – 148 Mese, 68 – 70, 78, 86, 193, 295, 297, 304
meserie, meşteşug, meşteşugar, 85, 110, 111, 113, 151, 172, 175 – 177, 195, 197, 245, 305, 325, 327, 329
Mesopotamia, 21, 30, 46, 86, 95, 140, 308, 338 meşter, 175 – 177, 199 metropolă, 84 – 87, 94, 100, 166, 221, 241
miliaresion, 139, 154, 155, 177 mim, 204, 297, 303, 304 minuscule (scriere cu minuscule), 253 – 256
miracol, 83, 214, 239 – 241, 243, 263, 326
misiune, misionar, 8, 28 Mistra, cf. şi Sparta, 39, 42, 60, 61, 89, 269, 283, 299 mitologie, 287
mitropolit, 100, 167, 222, 224 moară, 160, 168, 318 moarte, mort, 198, 199, 244, 245, 320, 321
monah, monahie, călugăr, 49, 51, 76, 85, 114, 169 – 171, 185, 197, 198, 205, 216, 217, 221, 224, 225 – 234, 239, 241, 243 – 245, 269, 294, 301, 323, 324 monahism (cf. monah, mănăstire), 169, 225 – 229, 232 – 233, 239, 268, 346
Monemvasia, Malvasia, 39, 308 mongoli, 37, 58, 61, 342 monofizitism, monofizit, 44, 46, 212, 213, 215, 237, 295, 335, 339, 346

Monte Cassino, 172, 275 Moreea, 39, 41, 89, 107, 135, 269, 283 mortalitate, 186, 198, 199, 321 mozaic, 8, 74, 76, 77, 116, 120, 121, 172, 173, 214, 218, 274, 281, 282, 285, 287, 318 muncă, 85, 108, 110, 113, 114, 169, 171, 177, 193, 194, 226, 227, 229, 255, 284, 293, 319, 331 muzică, muzicant, 204, 289, 290, 298, 303, 304, 308, 320
nartex, 75, 276, 282, 284, 285 naştere, 198, 203, 204, 212, 315, 321, 323
Neaekklesia, 51, 74, 347 neam, 107, 203, 322 nebunii întru Hristos, *saloi*, 236, 304, 305
negustor, 111, 112, 115, 137, 177 – 179, 304, 308 nestorian, nestorianism, 212, 216 Niceea, 32, 37, 121, 169, 220, 261, 263, 266, 267, 307, 308 noapte, 192 – 195, 197, 241, 242, 305 nomad, 30, *nomisma*, 22, 30, 113, 129, 138, 139, 152 – 157, 175, 177 *nomophylax*, 133
normanzi, 56, 57, 147, 167, 220, 245, 275, 335
novelă, 51 – 53, 132, 169, 174 nume, 70, 71, 127, 139, 175, 176, 187, 314, 315
Occident, 34, 41, 88, 100, 187 – 189, 219 – 221, 254
oficiu, 126, 127, 136 *oikos*, *oikoi* (casă, gospodărie), 313, 318, 319
oikoumene, 24, 29, 210 Olimp din Bithynia, 230, 347 oraş, 37, 63 – 101, 110, 113 – 115, 151, 191, 194, 195, 199, 222, 240, 293, 300 – 305 oratoriu, 240 oră, 192 – 198, 241 Orient, 16, 29, 36, 44, 82, 86, 93, 95, 108, 140, 141, 143, 163, 187, 209, 211, 212, 220, 339 ortodox, 17, 41, 100, 210 – 245, 273 ortodoxie, 46, 118, 210 – 245, 269, 295
ospăţ, festin, 72, 186, 203, 204, 290, 295, 303, 307, 308, 320 ostrogoţi, 17 – 19, 44, 263 *otium*, 86
otomani, 9, 15, 38, 39, 42, 59 – 61, 65, 71, 77, 83 – 85, 171, 179, 189, 269, 304
paideia, 209, 327, 328 *pakton*, 109, 165
palat, 70, 83, 86, 173, 259, 273, 274, 283, 318
Palatul (Marele, Imperial, Sacru).
19, 23, 51, 68 – 74, 106, 122 – 124, 196, 272, 294, 307, 318, 324, 326, 347
Palestina, 22, 44 – 46, 65, 76, 86, 95, 213, 216, 230,

251, 254, 277 Pamphylia, 314
pandantiv, 278, 332 pantaloni, 331
pantomimă, 290, 293, 302 – 304, 308, 320
papalitate, 36, 38, 48, 51, 117, 217, 219
papă, 31, 32, 36, 37, 44, 55, 101, 217 – 221, 264, 337, 339 Paphlagonia, 37, 307, 343 papirus, 252
parec, 109, 164 – 168, 171, 190 *parekklesion*, 282, 285 Patmos, 56, 137, 198, 200, 224, 324 patriarh 25, 31, 34, 41, 44, 48 – 51, 54, 55, 57, 59, 60, 82, 100, 101, 117 – 120, 126, 133, 170, 198, 212, 218, 220, 222 – 225, 236, 239, 242, 254, 257, 258, 264, 300, 305, 306, 315, 322, 324, 325, 335 – 339, 344, 347 patriarhat, 29, 118, 219, 222, 255, 268, 329, 344
patriciu, 127, 129 – 131, 314 patrimoniu, 8, 44, 336 pâine, 119, 154 – 156, 191, 220 pecenegi, 31, 56, 147, 168, 169 *Peira*, 133
pelerin, pelerinaj, 70, 167, 216, 218, 237, 239, 242, 243, 285, 301, 345
Pelopones, 24, 39, 46, 49, 58, 65, 66, 89, 94, 96, 269, 299, 308, 316 Perama, 70, 80 pergament, 252, 254 periferie, 55, 82, 202, 215
Persia, persan, perşi, 15, 21, 22, 43, 45, 46, 95, 140 – 143, 213, 327, 339, 341
pescuit, pescării, 168, 307, 322 Philippopolis, 167, 168 Pisa, pisani, 34, 56, 70, 137, 179 plug fără avantrén, 158, 159 Poarta de Aur, 68, 83, 122, 227, 304, 346
podoabe, 330 – 332 poezie, poet, 57, 246 – 269, 306, 308, 318, 323, 329, 343 popor, 21, 31, 36, 53, 74, 101, 116, 121, 142, 297, 323 populaţie, 20 – 22, 24, 36, 38, 51, 82, 84 – 89, 107, 151, 151, 213, 217, 218
porfirogenet (cf. Constantin VII Porfirogenetul), 53, 74, 119 – 121, 323, 343
Porphyra, 74, 119, 203, 338 port, 68, 69, 79, 80, 83, 89, 169, 178, 232
portic, 68, 69, 75, 78, 80, 86, 122, 176, 178, 276, 297, 304, 318 prăvălie, 68, 78, 111, 113, 171, 176, 177, 194, 304, 314, 317 prefectul oraşului, cf. eparh, prefectul

pretoriului, 17, 18, 45, 95, 124, 135, 138, 261, 346 prenume, 314, 315 preţ, 109, 111, 127, 128, 153, 156, 157, 255 priveghere, 242 procesiune, 122, 204, 242, 243, 286, 302 – 304, 320 *Procbeiron*, 132, 133, 176 *pronoia*, 39, 99, 140, 148, 170 propagandă, 121, 218, 225, 262 Propontida, 65, 67, 69, 70, 80, 82, 93, 178, 264, 302, 346 proprietar, 20, 23, 87, 105, 108 – 110, 130, 138, 143, 163 – 166, 177, 240, 241, 347 proprietate, 86, 95, 111, 130, 138.

139, 157, 163, 167, 202, 233 proprietăţi imperiale, 109, 165 prostituată, prostituţie, 86, 114.

195, 305, 306, 323, 346 *prothesis*, 276, 282 *protoasekretis*, 126, 135 protospatharios, 107, 112, 127 – 130, 153

provincie, 19, 20, 86, 94 – 101, 132, 138, 191, 213, 298, 339 *psycbikoriy* 245

puternic, 37, 96, 110, 112, 120.

140, 153, 155, 160, 164, 170, 227, 314, 340, 341

Raidestos, 167

Ravenna, 19, 22, 24, 48, 95, 101, 219, 284

raid, 22 – 24, 30, 43, 46 – 48, 50 – 52, 55, 140, 141, 144, 200 răscoala Nika, 18, 45, 77, 262, 294, 336, 340, 346

regulă (monastică), 194, 197, 198, 226

relicvă, 21, 37, 74, 82, 122, 214, 216, 218, 242, 277 Rhodos, 314, 324 *rhos*, cf. ruşi, rituri, 203 – 205

Roma, 15, 16, 19, 20, 22, 24, 32, 41, 43, 44, 51, 54, 60, 67, 74, 84, 90, 100, 101, 105, 106, 131, 172, 185, 212, 219, 220, 222 – 224.

243, 258, 275, 297, 315, 339 roman, 259, 260, 266, 306 România, 39, 60, 115 romanitate, 15, 17 – 19, 209 rugăciune, 192, 197, 230, 233, 234.

244, 245, 249, 268, 284 Rum, 32, 115

ruşi, Rusia, 28 – 30, 51 – 53, 94, 137, 179, 233, 344, 347

sakellion, *sakelle*, 136 salariat, 110, 113, 114, 162, 165, 168, 173

salariu, 105, 112, 113, 123, 127, 128, 155, 177, 196, 201 salvare, 114, 188, 305 San Vitale, 283, 284 sanctuar,

21, 70, 80, 83, 84, 87, 92, 100, 118, 197, 218, 237, 239, 242, 243, 252, 282, 283, 285, 287, 313

Sangarios, 92, 196 sat, săteni, 86 – 89, 108, 138, 139, 160 – 166, 191, 235, 240, 241, savant, 194, 251, 252, 258, 268 sănătate, 325 – 327

sărbătoare, serbare, 122, 186, 187, 190 – 192, 195, 196, 217, 242, 305, 320, 323

scări, *skalaiy* 79, 80, 178 schedografie, 329 schismă, 31, 44, 59, 220, 243, 339 sclav, 23, 51, 108, 110, 113, 153, 157, 173, 177 *scriptorium*, 198, 255 seceriş, 139, 160, 162 *sekretikoi*, *asekretai*, 124 – 126 *sekreton*, *sekreta*, 124, 125, 136 selgiucizi, 30, 32, 34, 58 Senat, 68, 106, 107, 112, 115, 116, 118, 129, 153, 313, 320 senator, senatorial, 68, 74, 106, 107, 112, 116, 127 – 129, 313 Serbia, sârbi, 34, 36, 39, 57, 58, 60, 171, 233

serviciu militar, 143, 144, 148, 200, 201

sexualitate, 322 – 325 Sfânta Fecioară, cf. Theotokos, Sfânta Irina, 68, 70, 80 Sfânta Sofia, Constantinopol, 8, 18, 38, 42, 45, 51, 53, 59, 61, 68 – 70, 75 – 77, 101, 116, 118, 120, 121, 133, 175, 193, 222, 223, 241, 274, 274, 277 – 280, 283, 285, 290, 302, 304, 336, 341, 344 Sfântul Polyeuktos, 278 Sicilia, 22, 24, 38, 48, 50, 51, 54, 55, 58, 59, 96, 173, 219 *silention*, *silenţia*, 48, 72, 123 sinaxar, 239 sinod, 43, 45, 47, 60, 120, 211 – 213, 220, 222, 224, 234, 268, 269, 340 sinod permanent, 55, 101, 117, 223, 224, 258

sinodul de la Calcedon, 44, 100, 114, 118, 166, 219, 222, 227, 234 sinodul de la Efes, 44, 100, 212 sinodul de la Hiereia, 49, 215, 338 sinodul de la Niceea, 16, 43, 121, 211, 258, 337

sinodul de la Niceea II, 49, 118, 169, 217, 223, 340 sinodul în Trullo, 47, 190 Siria, sirian, 16, 22, 29, 30, 34, 46, 53, 65, 86, 87, 91, 95, 140, 141, 163, 164, 178, 212, 213, 223, 236.

237, 251, 262, 304, 317, 339, 345 siriacă, 172, 189, 213, 239, 251, 262 *skalai*, cf. scări, slavi, 19 – 21, 24, 28, 45 – 47, 49, 65, 88, 95, 219, 328, 331 slujbă (religioasă),

42, 192, 195 – 197, 226, 229, 239 – 243, 245, 275 – 277, 282, 303
Smirna, 37, 38, 56, 59, 99 soldat, 23, 95, 96, 108, 140 – 148, 257, 338
soţ, 109, 201 – 205, 319 – 323 Sparta (cf. Mistra) spatharios, 127, 131 spital, 56, 76, 325 – 327 stat, 9, 30, 33, 36, 39, 47, 59, 60, 107, 109, 140, 166, 336 stâlp, 198, 235 – 239, 275, 278, 281, 286, 345 stâlpnic (cf. Simeon Stâlpnicul) stradă, 68, 69, 78 – 80, 86, 89, 122, 176, 193, 218, 290, 295, 304 – 306, 308, 325
strateg, 47 – 49, 56, 95 – 99, 127, 143, 144, 341
Stoudios, studit (cf. Teodor Studitul), 49, 55, 75, 127, 227 – 229, 255, 301, 346 stilism, 236, 237, 239 Sykeon, 92, 196, 239
şah, 308
şcoală, 70, 133, 196, 199, 209, 232, 233, 251, 327 – 330, 338 şoim, 300
tagmata, 146, 147, 297 *taktikon*, 122, 130, 186 Taurus, 22, 23, 29, 66, 91, 96, 143, 144, 193, 194, 342 tavernă, 290, 305, 308 teatru, 257, 274, 293, 302, 303, 337 Teba, 56, 110 *templon*, 282 Tesalia, 39
themă, 23, 47 – 49, 95 – 99, 108, 143 – 147, 168, 341
Theotokos, Sfânta Fecioară, 21, 80, 82, 84, 212, 243, 284, 285 Thessalonic, 21, 24, 31, 36, 41, 46, 47, 50, 51, 57, 58, 60, 61, 86, 88, 90, 94, 99, 111, 133, 135, 137, 164, 170, 191, 230, 268, 276, 285, 328, 342
Tipoukeitos, 132 toacă, 197, 204
Tracia, 95, 96, 167, 168, 199, 245, 324, 328, 336
Trapezunt, 37, 38, 42, 58, 61, 93, 230, 336, 347 tribunal, 73, 131 – 135, 164 tribună, 74, 297 *trivium*, 329 tunică, 330 – 332
turci, 15, 30 – 32, 34, 38, 39, 41, 56, 57, 59 – 61, 65, 115, 148, 153, 171, 220, 256, 269, 335, 340, 342, 347
typikon, 53, 54, 84, 233, 245
ţăran, 23, 87, 108 – 110, 139, 143, 157 – 166, 196, 199, 240, 241, 314, 316, 317, 331, 332 ţesătură, 110, 112, 113, 131, 173, 174, 274, 331

ucenicie, 176, 177, 199, 289, 327 unciale (scrie cu unciale), 254, 255 Ungaria, unguri, 33, 34, 52, 57, 60, 61
Van, 30, 54
vandali, 16, 18, 44, 262 varegi, 28, 147 Vaspurakan, 30, 54 văduv, văduvă, văduvie, 109, 200 – 202, 204, 314, 321 *velum*, 73, 134 Veneţia, 37, 39, 146, 179 veneţieni, 31, 34, 36, 37, 56 – 58, 70, 80, 93 – 95, 112, 137, 179, 342, 347
Verzi, 82, 295, 346 veselă, 287, 309 Via Egnatia, 31, 83, 90 vie, 139, 158, 165, 170, 319 vin, 119, 195, 204, 307, 308 vizigoţi, 16, 19, 43 vizitiu, 74, 297, 298 vânătoare, 289, 298 – 321, 327, 328 vârstă, 186, 196, 198 – 203, 229, 319 – 321, 327, 328 *volumen*, 253, 254
zeloţi, 60, 99, 114, 268, 344 Zeuxippos, 69, 173 zi, 183 – 205
ziduri, 43 – 45, 68, 75, 80 – 83, 88, 277, 336

INDICE NUME DE PERSOANE

Numele tipărite cu aldine beneficiază de o notiţă în anexă

Alexandru, 26, 50, 52, 119, 120, 186 Alexios I Comnenul, 80, 112, 135, 136, 148, 155, 167, 258, 266, 308, 315, 335 Alp, Arslan, 30, 55 Ana Comnena, 31, 33, 148, 266, 308 Anastasius I, 43, 44, 77, 137, 262, 335, 336
Andronic I Comnenul, 33, 36, 37, 55, 57
Andronic II Paleologul, 38, 58, 59, 135, 267, 268, 340 Andronic III Paleologul, 39, 58, 135, 267, 268, 340 Angelos, familia, 266 Anthemios din Tralles, 75, 278 Antonie, călugărul, 43, 225 Arethas din Cezareea, 255, 336
Aristotel, 9, 250, 267 Arie (Arius, Areios), 43, 211, 212 Atanasie Athonitul, 169, 197, 230 – 232, 336, 343 Attaleiates, Mihail, 133, 167, 168, 314, 318
Balsamon, Teodor, 57, 133, 303, 321
Belisarios, 18, 19, 45, 259, 262, 336, 337, 341
Blemmydes, Nikephoros, 59, 267 Boris, 28, 50, 339, 345
Carol cel Mare, 24, 218, 219 Cerularie, Mihail, patriarhul, 31, 54, 55, 220, 258, 337 Chirii Phileotes, 202,

243, 322
Chirii, apostolul slavilor, 50, 51, 219, 315, 328
Choniates, Niketas, 266, 267 Comneni, familia, 30 – 35, 55, 70, 99, 107, 115, 135, 136, 198, 299, 315 Constantin I, 15 – 17, 22, 30, 42, 43, 65, 67, 68, 121, 123, 142, 152, 195, 210, 211, 258, 302, 315, 337
Constantin V Kopronymos, 47
49, 132, 215, 216, 263, 264, 294, 324, 338
Constantin VII Porfirogenetul.
26, 29, 50 – 52, 71, 73, 119, 120, 122, 123, 128, 130, 185, 204, 257, 265, 290, 338, 344 Constantin VIII, 26, 50, 54, 106, 116, 120, 343, 347 Constantin IX Monomahul, 26, 30, 50, 54, 55, 106, 116, 121, 133, 134, 323, 330, 343, 347 Constantin X Ducas, 30, 55 Constantin XI Paleologul, 41, 58 Constantin, apostolul slavilor, vezi Chirii
Danielis, 201, 202, 321 Daniel Stâlpnicul, 198, 237, 239 Digenis Akritas, 259, 290 Ducas, familia imperială, 31, 33
Eusebiu din Cezareea, 211, 258, 261
Filaret cel Milostiv, 159, 160, 132, 167, 307
Georgios Genistos Plethon, 61, 250, 269.
Gregoras, Nikephoros, 268 Grigore cel Mare, 219 Grigorie de Nazianz, 250 Guiscard, Robert, 55, 56
Harmenopoulos, Constantin, 133 Heraclius, 21, 22, 45, 46, 82, 106, 142, 143, 154, 173, 263, 339 Homer, 250, 258, 327 Hristofor din Mytilene, 260
Ignatios Diaconul, 166 Ioan Damaschinul, 216, 218 Ioan Gură de Aur, 250, 300 Ioan I Tzimiskes, 25, 26, 29, 50, 53, 120, 189, 190, 339, 340, 347 Ioan II Comnenul, 55, 76, 121, 282 Ioan V Paleologul, 39, 58 – 60, 268, 340
Ioan VI Cantacuzino, 39, 58, 60.
137, 268, 269, 340, 347 Ioan VIII Paleologul, 41, 58, 61 Ioannikios, 199
Irina Ducas, 33, 266, 315, 324, 335 Irina, împărăteasa, 47, 49, 116, 118, 217, 227, 340, 344 Isaac I Comnenul, 30, 31, 55, 337 Isaac II Angelos, 36, 57, 58 Isidor din Milet, 75, 278 Iustinian, 8, 10, 18 – 21, 44, 45,

65, 68, 71, 74, 77, 83, 84, 92, 95, 131, 132, 134, 141, 173, 193, 209, 250, 262, 263, 278, 280, 300, 302, 324, 340, 341
Karbonopsina, Zoe, 51, 119, 120, 338
Leon III Isaurianul, 24, 47, 48.
132, 216, 218, 219, 286, 338, 341 Leon VI, 25, 26, 50 – 52, 94, 112, 113, 119, 120, 127, 128, 132, 153, 173, 174, 186, 200, 201, 204, 240, 265, 321, 322, 336, 338, 339, 344, 347 Leon Matematicianul, 50, 193, 329, 330, 341, 342 Leontios din Ierusalim, 196, 200, 224, 239, 254, 305, 315, 324 Libanios, 87, 108, 261 Liutorând de Cremona, 72, 130
Macedoneni, dinastia, 25 – 30 Malalas, Ioan, 262, 324 Mateinos, familia, 98, 107 Mateinos, Mihail, monahul, 230, 336
Manuel I Comnenul, 33, 34, 36, 55, 57, 179, 224, 266, 300, 342 Manuel II Paleologul, 8, 39, 40, 58, 342, 343
Marcian, 17, 43, 44, 212 Mauropous, Ioan, 337, 343, 347 Mehmed II, 15, 42, 61, 67, 70, 82, 85, 256
Metochites, Teodor, 59, 76, 267, 268
Methodios, apostolul slavilor, 50, 219, 315, 328
Mihail III, 25, 47, 50, 51, 119, 217, 346
Mihail VI Stratioţikos, 25, 50, 55, 111
Mihail VII Ducas, 55, 56, 325 Mihail VIII Paleologul, 38, 58, 59.
70
Narses, 18, 19, 70 Nestorie, 44, 212 Nikephoros I, 24, 49, 116, 118, 177, 340
Nikephoros II Phokas, 24, 25.
26, 29, 50, 52, 53, 120, 147, 154 – 156, 169, 175, 230, 298, 336, 343, 347
Nikephoros, patriarhul, 49, 50, 218, 223, 263
Nicolae Mystikos, patriarhul, 25, 51, 52, 119, 120, 336, 344 Nikon Metanoeite, 299
Otto I, 26, 72
Pahomie, călugărul, 43, 225, 226 Pakourianos, Grigorie, 167, 168, 245
Palama, Grigorie, 60, 233, 268, 269, 340, 344
Paleologi, familia, 38 – 42, 233, 283, 287, 315, 329,

330, 342 Pavel de la Evergetis, 55, 84, 197 Phokas, familia, 30, 98, 107, 347 Phokas, împăratul, 21, 45, 46, 339 Photios, patriarhul, 50, 51, 126, 220, 223, 257, 264, 265, 306, 336, 338, 339, 344 Planoudes, Maximos, 267
Platon, 250, 336
Procopius din Cezareea, 258, 259, 262, 263
Psellos, Mihail, 56, 111, 112, 115, 126, 129, 130, 133, 170, 192, 257, 258, 265, 299, 302, 303, 315, 320, 322, 326, 329, 343
Roman I Lekapenos, 25, 50, 52.
108, 120, 122, 265, 338, 344, 345 Roman II, 25, 29, 50, 53, 325, 343, 347
Romanos Melodul, 260, 262
Sava, călugărul, 45, 226 Saladin, 36, 57
Samuel, ţarul bulgar, 28, 53, 54, 347 Simeon al Bulgariei, 28, 51, 52, 344, 345
Simeon Metaphrastes, 252, 256, 259 Simeon Noul Teolog, 54, 318 Simeon Stâlpnicul, 44, 235 – 239, 243, 286, 345 Skylitzes, Ioan, 258, 289 Stoudios, 227
Ştefan cel Tânăr, 49, 217, 294, 338
Tarasios, patriarhul, 49, 118, 126, 223, 257, 264
Teodor I Lascaris, 37, 57, 58 Teodor din Sykeon, 92, 166, 199, 306
Teodor Studitul, 49, 50, 169, 197 – 199, 218, 228, 229, 232, 255, 302, 345, 346
Teodora din Thessalonic, 198, 200, 202, 327
Teodora, soţia lui Iustinian, 18, 213, 258, 303, 340, 346 Teodoret din Cir, 239 Teodosie 1, 16, 17, 42, 43, 75, 211, 261
Teodosie II, 17, 43, 68, 80, 83, 131, 299
Teofan, 116, 188, 264, 322 Teofilact Simocatta, 263 Teodor Pródromos, 57, 266, 303 Tribonian, 231 Tzetzes, Ioan, 317
Valens, 16, 42, 43, 77 Vasile I, 25, 26, 50, 51, 74, 119, 132, 176, 186, 201, 299, 321, 339, 346, 347
Vasile II, 25, 26, 28 – 30, 50, 53, 54, 120, 155, 189, 265, 285, 288, 343, 347

Vasile din Cezareea, 226, 250 Vladimir al Kievului, 99, 53
Xiphilinos, Ioan, 115, 133, 343, 347
Zenon, 17, 43, 44, 335 Zoe, 25, 50, 54, 106, 116, 285, 323, 326
Zonaras, Ioan, 258, 303
CUPRINS
Cuvânt înainte şi mod de întrebuinţare 7
BIZANŢUL
I. ISTORIA 13
În cursul celor 1123 de ani ai existenţei şaley Imperiul se transformă, pierdey recâştigă, apoi pierde din nou teritorii. Multă vreme prima putere a creştinătăţii, el se declară întotdeauna roman.
Imperiul Roman de Răsărit 15
Imperiul devine bizantin 18
Reorganizarea Imperiului 23
Macedonenii 25
Comnenii 30
Catastrofa din 1204 34
Paleologii 38
Cronologie 42
II. TERITORIUL 63
Imperiul străluceşte mai întâi pentru capitala sa, Constantinopol, fenomen de excepţie în creştinătatea medievală prin proporţiile şi splendoarea sa. El este însă şi o multitudine de oraşe şi sate, care trebuie ţinute în legătură şi controlate.
Împărăteasa cetăţilor 67
Populaţia Constantinopolului 84
Oraşele şi satele 86
Controlul teritoriului 89
III. ORGANIZAREA POLITICĂ ŞI SOCIALĂ 103
Imperiul menţine până în secolul al XII-lea principiile unei guvernări prin funcţionari numiţi de împărat şi remuneraţi de stat. El îndrăgeşte mai presus de orice ierarhia, taxis-ul. Finanţe bine organizate graţie unui

cadastru general îngăduie vreme îndelungată o mare eficacitate.
Clasele sociale 106
Instituţiile politice şi exercitarea puterii 115
Justiţia 131
Finanţele 135
Armata 140
IV. ECONOMIA 149
Moneda de aur bizantină rămâne timp de nouă secole etalonul monetar al schimburilor internaţionale. Acest fapt se bazează pe o economie rurală echilibrată şi pe o prosperă activitate meşteşugărească şi comercială, datorită poziţiei Constantinopolului ca placă turnantă a economiei mediteraneene.
Moneda 152
Economia rurală 157
Economia urbană 172
BIZANTINII
V. TIMPUL 183
Timpul creştin vine în întâmpinarea timpului natural al oamenilor şi impregnează ritmurile zilelor, lunilor, anilor şi ale întregii vieţi.
Calendarul 186
Ziua, orele şi măsurarea timpului 192
Vârstele vieţii 198
Riturile de trecere 203
VI. RELIGIA 207
Religia creştină constituie foarte repede una din componentele majore ale identităţii bizantine ca o preocupare a fiecăruia dintre locuitorii Imperiului.
Ortodoxia 210
Cadrele 221
Sentimentul religios 234
Lumea de dincolo 244
VIL LITERATURA 247
Bizanţul ocupă un loc unic în transmiterea până la noi a literaturii greceşti clasice; în pofida talentelor unui

mare număr de intelectuali, aspectul creativ este mai puţin imediat sesizabil.
Limba 250
Suportul şi scrierea 252
Genurile literare 256
Câţiva autori de primă mărime 261
VIII. ARTELE 271
Artele reprezintă una dintre moştenirile cele mai cunoscute ale Bizanţului; arhitectura, mozaicurile şi frescele, ţesăturile de mătase etc. sunt unanim apreciate.
Arhitectura 275
Ana decorativă şi unele somptuare 283
Muzica 289
IX. DIVERTISMENTELE 291
Creştinismul nu a izbutit să facă să dispară majoritatea distracţiilor romane tradiţionale, cărora li s-au adăugat altele.
Hipodromul 294
Celelalte divenismente sponive 299
Băile 300
Alte divenismente în afara casei 301
Divertismentele în casă 306
X. VIAŢA PRIVATĂ 311
Această societate atât de bine organizată oferă un loc individului în toate dimensiunile sale.
Numele 314
Casa 316
Familie, soţie, copil 319
Sexualitatea 322
Igienă şi sănătate 325
Şcoala 327
Îmbrăcăminte şi podoabe 330
ANEXE
Repere biografice 335
Repere bibliografice 348
Indice general 355
Indice nume de persoane 369

HĂRŢI, PLANURI, TABELE ŞI ILUSTRAŢII

Harta Imperiului în epoca lui Iustinian 10
Dinastia macedoneană 26
Harta Imperiului Bizantin la apogeul său 27
Dinastia Comnenilor 33
Harta Imperiului în epoca dinastiei Comnenilor 35
Harta Imperiului în secolele al XIV-lea şi al XV-lea 40
Planul Constantinopolului 69
Vedere cavalieră a Palatului şi a împrejurimilor sale 73
Stradă cu porticuri 78
Arcul de triumf din forul lui Teodosie 79
Un turn al zidului maritim 81
Secţiune a zidului terestru 81
Harta drumurilor: Balcanii 90
Harta drumurilor: Asia Mică 91
Harta themelor în secolul al XI-lea 97
Silention al împăratului Teofil 123
Navă purtând focul grecesc 144
Un dromon 145
Cavalerişti atacând o fortăreaţă 147
Nomisma a lui Nikephoros Phokas şi Vasile II 155
Follis al lui Nikephoros Phokas 156
Miliaresion al lui Nikephoros Phokas 156
Muncă manuală într-o vie 158
Plugul bizantin fără avantren 159
Schema unui sat 161
Fragment din poarta bisericii San Paolo fuori le Mura 172
Ţesătură imperială de mătase decorată cu lei 173
Greutate de o livră 174
O prăvălie 176
Sigiliu de comerciari însărcinaţi cu perceperea taxelor pe comerţ… 178
Verighetă şi centură de căsătorie 204
Sigiliu al clerului de la Sfânta Sofia 222
Planul bisericii Stoudios 228

Planul mănăstirii Hosios Loukas 231
Mănăstirea Marea Lavră 232
Călugări athoniţi bătând toaca 234
Baza stâlpului lui Simeon Stâlpnicul 235
Eulogie a lui Simeon Stâlpnicul 236
Planul complexului lui Simeon Stâlpnicul 237
Vedere a complexului lui Simeon Stâlpnicul 238
Cel mai vechi manuscris grec (datat) cu minuscule 253
O bazilică rurală 275
Sfântul Dimitrie din Thessalonic, plan şi reconstrucţie 276
Bolta bizantină 278
Planul şi elevaţia Sfintei Sofia din Constantinopol 279 – 280
Planul şi elevaţia bisericii Myrelaion (Bodrum Cărnii) din
Constantinopol 281
Cruce bizantină din secolul al XI-lea 284
Relicvariul Crucii 286
Pandantiv bizantin din secolul al XI-lea 287
Relicvariu portativ 287
Casetă din fildeş (secolele X-XI) 288
Sigiliu de demarchos 295
Ţesătură de mătase cu imaginea unei cvadrige 296
Scenă de vânătoare pe o casetă de fildeş din secolul al X-lea 300
Muzică şi dans la Hipodrom 302
Ospăţ aristocratic 307
Veselă 309
Casă de ţărani înstăriţi din regiunea Antiohiei 316
Baie tragică la Palatul Imperial: Roman III Argyros înecat 326
Şcoala la Constantinopol 328
Robe de femei 331
Inel bizantin din secolul al X-lea 332